

3471

281.6

W-38

1950

ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԵՏԵՆԱԳԱՐԱՆ

ՃԿԳ.

ՔՆՆՈՒԹԻՒՆ Ս. ՍԱՀԱԿԻ
ՎԵՐԱԳՐՈՒԱԾ ԿԱՆՈՆՆԵՐՈՒ

ԵՒ

ՀԱՅՈՑ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ՏԱՐԻՆ
Է. ԴԱՐՈՒ ՍԿԻՋԲԸ

Հ Ա Տ Ո Ր Ա .

ԳՐԵՑ

Հ. ՆԵՐՍԷՍ Վ. ԱԿԻՆԵԱՆ
ՄԽԻԹ. ՈՒԽՏԷՆ

Վ Ի Ե Ն Ն Ա

Մ Խ Ի Թ Ա Ր Ե Ա Ն Տ Պ Ա Ր Ա Ն

1950

281.6
4-38

ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ

ՀԱՏՈՐ ՃԿԳ.

NATIONALBIBLIOTHEK

BAND 163

UNTERSUCHUNGEN ZU DEN
SOGENANNTEN KANONES
DES HL. SAHAK

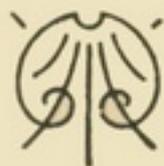
UND

DAS ARMENISCHE KIRCHENJAHR
AM ANFANG DES 7. JAHRHUNDERTS

BAND I

VON

P. N. AKINIAN
MECHITHARIST

WIEN

MECHITHARISTEN-BUCHDRUCKEREI

1950

**ՔՆՆՈՒԹԻՒՆ Ս. ՍԱՀԱԿԻ
ՎԵՐԱԳՐՈՒԱԾ ԿԱՆՈՆՆԵՐՈՒ**

ԵԻ

ՀԱՅՈՑ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ՑԱՐԻՆ

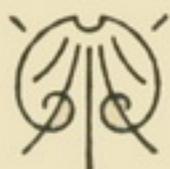
Է. ԴԱՐՈՒ ՍԿԻԶԲԸ

ՀԱՏՈՐ Ա.

ԳՐԵՑ

Հ. ՆԵՐՍԷՍ Վ. ԱԿԻՆԵԱՆ

ՄԽԻԹ. ՈՒԽՏԷՆ

ՎԻԵՆՆԱ

ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

1950

157554

Ա. Զ. Դ

Երբ կը գրէի Ս. Սահակի կեանքին եւ գրական գործունէութեան մասին¹, յիշած էի նաեւ գրուածքներ իր անուամբ, որոնք կասկածելի էին հարազատութեան կողմէ: Տեղը թոյլ չէր տուած գրադել անոնցմով մանրակրկիտ քննութեամբ: Սահակի անուամբ Տեսիլք քննութեան առի առանձին հատորի մը մէջ²: Կը մնար ուսումնասիրել նաեւ անոր անունը կրող Կանոնները. այդ ուսումնասիրութիւնը կ'ամփոփէ հատորիս Ա. Մասը:

Իսկ Բ. Մասին մէջ նկատի առած եմ «Հայոց Եկեղեցական տարին է. դարու սկիզբը», նպատակով՝ մի առ մի գննութեան ենթարկել այն իբր 25 տօները, որոնք կը յիշուին այդ Կանոններու Զ. հատուածին մէջ: Յիշեալ 25 տօներէն հոս քննութեան առնուած են 5 տօն միայն: Մնացեալներու մասին կը յուսամ խօսիլ Բ. հատորին մէջ, որ Բ. Մասին խորագրի տակ լոյս պիտի տեսնէ:

Ա. եւ Բ. մասերը նախ լոյս տեսած են «Հանդէս Ամսօրեայ» ուսումնաթերթին մէջ. տես աստ Բովանդակութիւն:

Հ. Ն. Ա.

¹ Մաշտոց վարդապետ, կեանքն եւ գործունէութիւնը, 1949, էջ 37—94:

² Տեսիլ Ս. Սահակայ, Վիեննա 1948:

Կիրակոս Գանձակեցի եւ իրեն հետեւե-
լով Ստ. Օրբելեան, կ'ակնարկեն անվաւերա-
կան Դաշանց Թուղթի տողերս. Կոստանդիա-
նոս Մեծ իր հրովարտակին մէջ գրած կ'ըլ-
լայ. «Աղ օրհնութեան հրամանաւ Լուսաւոր-
չիս առաքեցաք ընդ ամենայն աշխարհս իշ-
խանութեան մերում (!) ի սպանդանոցս եւ
առտնին զենլիս, զի մի' հեթանոսարար լիցի
խրախութիւնս մեր» . Կ. Վ. Շահնազարեանց,
Դաշանց Թղթոյ քննութիւնն ու հերքումը,
Պարիս 1862, էջ 13 :

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

	Էջ
Ա. Ս. Սահակի վերագրուած Կանոնները ..	1—78
= Հանդ. Ամս. 60 (1946), 48—70,	
61 (1947), 1—25,	
Բ. Հայոց Եկեղեցական տարին է. դարու	
սկիզբը	79—94
Ե. դարու տօնացոյցը	95—98
= Հանդ. Ամս. 61 (1947), 65—77:	
1. Յովհաննէս Մկրտիչի տօնը	98—112
= Հանդ. Ամս. 61 (1947), 171—179:	
2. Տօն Ս. Աստուածածնի	113—118
3. Տօն Ամենայն Մարտիրոսաց	118—123
= Հանդ. Ամս. 61 (1947), 230—236:	
4. Քառասնորդ և Առաքելական տօնից	
Հատատացելոց Ջատկին	123—135
5. Վարդավառ	135—183
= Հանդ. Ամս. 61 (1947), 358—394:	
Թուրք Յուստոսի Ա. Երուսաղեմացւոյ	
յաղագս նորընծայ պատարագին Եւ	
Աղ օրհներոյ	184—192
= Հանդ. Ամս. 61 (1947), 394—400:	

Ա.

Ս. ՍԵՆՍԿԻ ՎԵՐՆԳՐՈՒՄԺ ԿԱՆՈՆՆԵՐԸ

1. Շահապիլիանի ժողովքին Կանոննու-
րու Յառաջարանին մէջ, որ յետոյ խմբա-
դրուած է հնագոյնի մը հիման վրայ,
կ'ըսուի, թէ ժողովին մասնակցող հայ նա-
խարարներն, աղատներն եւ սամիկ ժողո-
վուրդը ուղղելով իրենց խօսքը ժողովական
Հայրերուն «միարան ասէին այսպէս, թէ
Ջեղեալ կարդ սրբոյն Գրիգորի եւ Ներսէսի
եւ Սահակայ եւ Մաշտոցի դուք անդրէն
հաստատեցէք եւ այլ զլաւն եւս, որպէս եւ
ձեր կամք են, եւ մեք կամօք եւ ախորժիւք
յանձն առնուամք» :

Առաջին եկեղեցական սահմանադիր ժո-
ղովն էր այս, որ կը գումարուէր հայ հոգին
վրայ : Ս. Գրիգոր, Ներսէս, Սահակ եւ Մաշ-
տոց, որոնք կառավարեցին Հայոց եկեղեցին
իր սկզբնաւորութենէն ի վեր, յեցած էին
անդիր աւանդութեան վրայ, չունէին մաս-
նաւոր «եղեալ կարդս», գրով աւանդուած :
Աշտիշատի ժողովը, որ գումարուած էր Ներ-
սէս Մեծի օրով, ինչպէս կը պատմէ Փաւ-
ստոս, թէպէտ սահմանած էր որոշ օրէնք-

ներ, բայց դարձեալ անդիր մնացած. եթէ ըլլային դրով դրոշմուած, յունարէն կամ ասորերէն, առանց տարակուսի Ե. դարուն, երբ սկիզբ առաւ հայ գրականութիւնը, առաջին հոգն եղած պիտի ըլլար թարգմանիչներուն, հայ գրով ծանօթացնելու զանոնք հայ ժողովուրդին:

Նոյն իսկ Նիկիական Կանոններն եւ այլ գաւառական ժողովներու որոշումները, որոնք արեւմուտք եկեղեցական օրէնքներու հիմը կը կազմէին, մուտք չէին դործած արեւելեան եկեղեցիներու մէջ: Անոնք մինչեւ Ե. դար անձանօթ էին օրինակի համար Պարսից Եկեղեցւոյն, այսինքն Պարսից աշխարհին մէջ բնակող քրիստոնեաներուն: Առաջին անգամ 408—410ին բերուեցան անոնք Պարսկաստան Ս. Մարութայի ձեռքով եւ ընդունուեցան 410ին Տիգրոն գումարուած ժողովին մէջ¹: Ասկէ ետքն է որ Սահակ հրաման ուղարկեց Եղնիկի, որ վերադարձին բերէ հետը Նիկիայի, Եփեսոսի եւ այլ գաւառական ժողովներու կանոնները. արդեամբք ալ թարգմանիչները «Նիկիական եւ Եփեսոսական կանոնօք դային երեւելով աշխարհին Հայոց եւ առաջի դնէին հարցն գրեթեալ կտակարանսն Եկեղեցւոյ սրբոյ». այս կը պատահի 436ին: Ասկէ յառաջ թարգմանուած էր սակայն ասորական աղբիւրէ

¹ O. Braun, Das Buch der Synhados, Stuttgart, 1900, էջ 7, 13:

«Վարդապետութիւնն Առաքելոց», որ իր ձեւն եւ կերպարանքն առած էր Դ. դարու ընթացքին : Այսպէս 436ին առաջին անգամ իբրեւ մատեան հրատարակ եկաւ «Հայոց Կանոնագիրքը», համեառ բովանդակութեամբ² : Այս խմատով, հետեւաբար, պէտք է հասկնալ հայ նախարարներու ակնարկած «գեղեալ կարգս» Գրիգորի, Ներսէսի, Սահակայ եւ Մաշտոցի : Նոյն միաքր կ'արտայայտէ Շահապիփանի Ժողովին սրույումներու խորագիրը . «Սահմանք եւ կանոնք կարգի սրբոյ Եկեղեցւոյ, զոր եզին վարդապետք Հայոց ի լրումն Առաքելականի եւ Նիկիական Կանոնաց» : Ոչ Կորիւն եւ ոչ ալ Շահապիփանի Ժողովին Հայրերը ակնարկութիւն բրած են, թէ Սահակ կամ Ներսէս եւ կամ Գրիգոր Լուսաւորիչ իբրեւ օրէնսդիրներ սահմանած ըլլան որ եւ է բարեկարգական կանոններ եւ կանոնք զբով աւանդած :

2. Բայց եւ այնպէս Յովհաննէս Օձնեցի կաթողիկոս Ը. դարու առաջին քառորդին գտած է հրատարակի վրայ «Կանոնք սրբոյն Սահակայ Հայոց հայրապետի . գլուխք ԾԵ» . զորոնք առանց վարանելու առած է իւր հաւաքած «Կանոնագիրք»ին մէջ, իբրեւ Ժէ . Կանոնախումբ :

² Ե. դարուն «Հայոց Կանոնագիրքի» մաս կը կազմէին հաւանօրէն նաեւ Բարսղի Կանոնական Թղթերը, յանուանէ «առ Ամփիլոքիոս Իկոնիայ եպիսկոպոս թուղթը» : Վերջնոյս մասին պիտի խօսիմ առանձինն այլուր :

Այս Կանոնախումբը բաղկացած է հինգ սրբոյն հատուածներէ, որոնք հետեւեալ խորագիրներն եւ սկզբնաւորութիւններն ունին .

Ա. Սրբոյն Սահակայ հայրապետի յազազ Գորեպիսկոպոսաց, թէ որպէս պարտ է զկանոնական կարգն հաստատուն պահել յեկեղեցիս : *Ջի սրբոց բարեպաշտից եւ առաքինութեամբ պայծառացելոց պարտ է հաստատալ . . . (Ա.—ԺԲ գլուխք) :*

Բ. Նորին կարգք քահանայից առ ժողովրդականս եւ ևոցին ժողովրդականաց հնազանդութիւնս եւ կարգ ուղղութեանս առ քահանայս : *Եղբարց սիրելեաց երիցանց եւ վանականաց : Որպէս ամբաստանութիւնս եղև առ մեզ ի բազում տեղիս . . . (ԺԳ.—ԼԵ գլուխք) :*

Գ. Նորին Սահակայ, թէ որպէս սահմանեցաւ կարգ ուխտի եւ որոշումն վանաց : *Քանզի բազումք կարծեցին տղխութեամբ . . . (ԼԶ.—ԽԴ գլուխք) :*

Դ. Նորին թէ որպէս պարտ է եպիսկոպոսաց ունել զընտանիս սրբոյ Եկեղեցւոյ : *Այցելու եւ հասարակաց հայր է եպիսկոպոսն . . . (ԽԵ.—Ծ գլուխք) :*

Ե. Նորին, թէ որպէս պարտ է եպիսկոպոսաց պահել զգանձս Եկեղեցւոյ կամ որպէս մատակարարել : *Նաւահանդիսս է ամենեցուն տաճար աղօթից . . . (ԾԱ.—ԾԵ գլուխք) :*

Կանոնագիրքին մէջ արտաքոյ Յովհաննէս Օճնեցւոյ Հաւաքածոյին կայ նաեւ հետեւեալն իբրեւ ԼԹ. Կանոնախումբ.

Չ. Սրբոյն Սահակայ Հայոց կաթողիկոսի Գիր աւանդութեան յաղագս կարգի սպասաւորաց եւ պտղոցն ժողովրդականաց ընծայելոց ի տուն Աստուծոյ: Քանզի սուրբ Լուսաւորիչն Հայոց Մեծն Գրիգորիոս... (Ա. գլուխ):

Այս կարգով դասաւորուած են ասոնք Կանոնագրոց Ա. խումբին մէջ, որուն ներկայացուցիչն է Նոր Զուղայի Ամենափրկիչ վանքի Մատենադարանին Թ. 131 Կանոնագիրքը (յամէ 1098)³, որմէ յատաջապատած են ուղղակի դժով Լեմբերդի Համալսարանի Թ. 19⁴ եւ անուղղակի դժով Վիեննայի Մատենադարանի Թ. 810 եւ ուրիշներ⁵:

Իսկ Կանոնագրոց Բ. խումբը դուրս կը ձգէ Բ. հատուածը. եւ Չ. հատուածը կը կցէ Ե.ին. այսպէս Վիեննայի Մխիթ. Մատ. Թ. 256, 581, 579 եւ այլն⁶:

Բոլորովին ինքնուրոյն կարգի կը հետեւի Նոր Զուղայի Ամենափրկիչի Թ. 135 (իբր ՔԳ. դարէ). այսինքն՝ Չ. Ե. Ա. Բ. Գ. իսկ Դ. չունի:

³ Հմմտ. Հ. Ն. Ակինեան, Թուղթ Մակարայ Բ. Երուսաղէմի հայրապետի, Վիեննա 1930, էջ 94—103:

⁴ Տես Հ. Ն. Ակինեան, Յուլյակ հայ. Զեռագրաց Համալսարանի Մատենադարանին ի Լվով, Թ. 19 (Հանդ. Ամս., 1937, էջ 138—143):

⁵ Հմմտ. Թուղթ Մակարայ, Բ., էջ 103—106:

⁶ Հմմտ. անդ, էջ 106:

Հետաքրքրական է էջմիածնի Թ. 659 (յամ է 1368)⁷. այս տեղ կարգն է հետեւեալը.

Ա. Տեանն Սահակայ Հայոց կաթողիկոսի Սահման վարդապետութեան թէ որպէս պարտ է եպիսկոպոսին խնամել զընտանիս սրբոյ Եկեղեցւոյ: Այցելու հասարակաց հայր... (Թղ. 217բ—222բ):

Բ. Նորին թէ որպէս պարտ է եպիսկոպոսաց զգուշութեամբ պահել զգանձ սրբոյ Եկեղեցւոյ եւ կամ որո՛ց եւ ո՛րպէս մատակարարել: Նաւահանդիստ է ամենեցուն... (Թղ. 222բ—228ա):

Գ. Սահմանադրութիւն կարգաց ընկալեալ ի նահատակէն տեաննէ Գրիգորէ: Թարգմանեցաւ ի ձեռն Եզնակայ հրամանաւ երանելւոյն Սահակայ եպիսկոպոսապետին Հայոց եւ նորին աթոռակցաց, թէ ո՛րպէս սահմանեցաւ կարգ ուխտի եւ որոշումն վանաց: Քանդի ոմանք կարծեցին... (Թղ. 228բ—234բ. նոյնը էջմ. 644, 36ա, ԺԳ. դար):

Դ. Սահմանի եւ կանոնի գոր եղին վարդապետի Հայոց (Թղ. 228ա, 234բ—256բ): Շահապիվանի ժողովոյն Սահմանքն է:

Ե. կանոնական թուղթ վարդապետացն Հայոց. կարգ քահանայից առ ժողովրդականսն եւ նոցին ժողովրդականացն հնազան-

⁷ Հմմտ. Сиракан Тигранян, Древне-армянская книга канонов, I, Ленинград, 1918, էջ 149—159: Այս տեղ յիշուած է ձեռագիրս ըստ կարենեան ցուցակին՝ Թ. 451:

դուքիւն եւ կարգ ուղղութեան առ քահա-
նայս : Եղբարց սիրելեաց երիցանց . . . (Թղ .
257ա—263բ) :

Չ. Կանոն Լուսաւորչին : Ազար սր մաս-
նական է սլատարադ , կէս կաշւոյն երթիցէ ի
վանս . . . : Կ'աւարտի «Այս Սահմանադրու-
թիւն կարգաց դրեցաւ հրամանաւ երանել-
ւոյն Իսահակայ . . .» (Թղ . 263բ—265բ) :

Հատուածներու սովորական կարգն այս
տեղ կը դտնենք Գ (= Ա) , Ե (= Բ) , Գ
(= Գ եւ Չ) , Բ (= Ե) : Ընդ մէջ Գ եւ Բ
հատուածներու (= Գ եւ Ե) դետեղուած են
Շահապիւլանի Ժողովոյն Կանոնք : Կ'երեւայ
թէ դադափար օրինակին մէջ թղթերու ետեւ-
տաջութիւն նաեւ անկում տեղի ունեցած է ,
որուն հետեւութեամբ դրիչը Մաղաքիա դպիր
Կաֆայի թղ . 228ա , Ե (= Բ) հատուածին
վերջը սկսած է օրինակել Շահապիւլանի Ժո-
ղովին Կանոնաց ցանկը . դոր ապա ընդհա-
տելով՝ անցած է Գ . հատուածին (թղ . 228—
234բ) , սր իր կարգին ընդհատուելով օրի-
նակուած են Շահապիւլանի Կանոնները .
ապա Բ (= Ե) , եւ այնուհետեւ Գ . հա-
տուածին մնացորդը առանձին իտրադրով՝
«Կանոն Լուսաւորչի» : Հաւանօրէն թղթե-
րու անկման հետեւութիւնն է Ա . հատուա-
ծին բացակայութիւնը . իսկ Չ . հատուածը
ապահովապէս դոյութիւն չունէր դադա-
փար օրինակին մէջ : Ուշադրութիւն կը
հրաւիրէ Չեռադիրս վերնադրերու վրայ ,

որոնք կը շեղին սոփորական օրինակէն և սակի վայելուչ ձևի մէջ երևան կու գան :

Յ. Հատուածներու կարգը, այնպէս ինչպէս Յովհ. Օձնեցի դասաւորած է իր Հաւաքածոյին մէջ, յամենայն դէպս սկզբնականը չէ. որ կ'ենթադրէ, որ Դ. հատուածը կանխած ըլլար Ա.ը. այսպէս Ա. 1 կը կարդանք. «Զի սրբո՛ց . . . պարտ է հաւատալ զպատիւ կարգի պաշտամանս այսորիկ, վերագոյն քան քաւ ի մէնջ» (էջ 80 Ստիւերք). հոս կ'ակնարկուի Դ. 1. «զի սրբո՛ց . . . արժանաւոր է ապլ զայնպիսի պատիւ» (էջ 71) : Ս ս փ ե ր ք Հ ա յ կ ա կ ա ն ք ի՝ հրատարակիչը (Հ. Ղ. Ալիշան) նկատի առնելով այս տեղիքը Դ. հատուածս գետեղած է Ա. հատուածէն յատաջ. կ'արդարացնէ զայս էջմ. 659 : Ինձի կ'երևայ թէ Յովհ. Օձնեցի այս դասաւորութիւնը նախընտրած է, որովհետեւ Ա—Ե. հատուածներէն միայն այս երկուքը կանոնական գրութեան նկարագիր կը ցուցնեն :

Ուշագրութեան արժանի է, որ Բ. հատուածը Կանոնագրքի Բ. խումբի մէջ դանց առնուած է : Իսկ Թ. 659, որ խորացրած է զայն պարզապէս «Կանոնական թուղթ վարդապետացն Հայոց», գետեղած է Շահապիվանի Փողովոյն կանոններէն ևտքը. սուտի ոչ Սահակի անունը կը կրէ և ոչ ալ անոր անուամբ հասած կանոններու շարքին մէջ դասաւորուած : Այս դասաւորութիւնը ուշագրաւ է. և արդէն կանոններու ներքին

նկարազարդներն ալ թոյլ չի տար դոյն համազասակ Ա. Գ. Գ. Ե. հատուածներուն մէջ: Այս պարագաները կը ստիպեն դմեղ դուրս հանել հատուածս Սահակի անունին վերադրուած Կանոնախումբէն եւ առանձինն խօսիլ անոր մասին:

Նկատմամբ Ա. Գ. Գ. Ե. հատուածներու, որոնք թէ ըստ բովանդակութեան եւ թէ ըստ ոճին եւ լեզուին ներքին կապակցութիւն մ'ունին, հաւանական կը թուի ինձ կարծել, թէ անոնք մէկ գրչէ ելած են եւ կը կազմեն ուրոյն Կանոնախումբ մը, լաւ եւս էին նախնարար ուրոյն գրուածքի մը մասերը:

Օճնեցւոյ Գ. (=Ստիւերք Գ.) հատուածն առնուած է նաեւ ճառընախրներու մէջ հետեւեալ խորագրով եւ սկզբնաւորութեամբ. «Սրբոյն Սահակայ Հայոց հայրապետի⁸ թէ ո'րպէս հաստատեցան կարգ եկեղեցւոյ եւ որոշումն վանաց: — Հաւատք եկեղեցականք զօրացուցանեն զմիտս երկիւղածաց Քրիստոսի...: Վերջ՝ եւ որ կամին հակառակել՝ անձանց դատաստան ընդունին»: Ուստի մինչեւ Կանոն Զ. բացառարար. այնպէս որ Զ—Ը կանոնք եւ Յիշատակարանը դուրս ձգուած են: Վեր-

⁸ Նոր Հայկազեան Լեզուի Բառգիրքի հեղինակք, Յուլիան Մատենից, էջ 18բ. այս Սահակը նոյնացուցած են Սահակ Զորափորեցւոյ հետ. կը դրեն հատածիս մասին. «Իսկ ճառն եկեղեցւոյ յարմարեալ է ի բանից Սահակայ Պարթեւի՝ որ ի Կանոնագիրս»:

նապիրը կը համապատասխանէ էջմ. 659 ի
ընթերցուածին :

= Պարիս, Bibliothèque Nationale, cod.
arm. 110, 516ա—517բ (ՃԳ) : Վենետիկ,
Մխիթ. Մատ. 202, 462բ—464բ (1637. Յու-
ցակ, Բ. 103) : 228, 256ա (արտադրուած
1847 ին Երեւանի Պետ. Թանգարանի Թ. 78 էն) .
Սարգիսեան, Յուցակ, Բ. 458 : Եւ այլն :

Կայ ճառընտիրներու մէջ պատասխիկ մ'ալ
Ե. հատուածէն, յայտնապէս քաղուած Կա-
նոնադրքէն .

«Սբբոյն Սահակայ Հայոց կաթողիկոսի ի
Կսմովաց գրոց : — Վասն այսորիկ առ հա-
սարակ ի Քրիստոս հաւատացեալք, ապաւէն
ապաստանի ունիմք դսուրբ եկեղեցի . . .
վերջ՝ զի արդար եւ պայծառութեամբ երեւ-
եացին հոգւով եւ մարմնով ի Քրիստոս Յի-
սուս . . . » : Կը սկսի Սովերք Բ. էջ 117, ա. 7
վարէն . վերջաւորութիւնը այլապէ կ'անո-
նադրքին մէջ :

= Պարիս, Bibliothèque Nationale, cod.
arm. 110, 186բ (ՃԳ) : Վենետիկ, Մխիթ.
Մատ. 212, 193բ (ՃԳ. : Յուցակ Բ. 218—
219) :

4. Սահակայ այս Կանոնները Ա.—Զ հա-
տուածներով յաճախ տպագրուած են եւ նաեւ
օտար լեզուներու թարգմանուած : Կը յիշեմ .

ա. Սովերք Հայկականք. Բ (Վենետիկ
1853), 71—134 «Կանոնք Ս. Սահակայ» :

բ. Ներսէս Վ. Մելիք-Թանդեան, Հայոց եկեղեցական իրաւունքը. Շուշի 1903, էջ 532—558 (հմտ. եւ էջ 517—531) :

գ. Կանոնագիրք Հայոց. հրտ. Արսէն Վ. Ղլտճեան. Թիֆլիս 1914, էջ 15—56 (Ղուկասեան Մատենադարան. ԺԲ) :

դ. Կանոնք Ս. Սահակայ (426) : Հրտ. Աղեքսանդր Վ. Պալճեան, Պատմութիւն կաթողիկէ վարդապետութեան ի Հայս. Վիեննա 1878, էջ 191—194 (Ա. = Ե հատուածը, քաղուածարար) . հմտ. եւ էջ 11 :

ե. P. Arsenius Angiarakian, Ecclesiae Armeniacae Canones selecti, ի գիրս A. Mai, Scriptorum veterum nova collectio e Vaticanis codicibus edita, t. X, 2 (Romae 1838), 269—316. Կանոնք Սահակայ, էջ 276—290 (հատուածք Ա.—Զ) :

զ. F. C. Conybeare, The armenian Canons of St. Sahak, catholicos of Armenia (390—439 A. D.): The American Journal of Theology, 2 (1894) 828—848 (Ա.—Զ հատուածք) :

է. A. Balgy, Historia doctrinae catholicae inter Armenos, Viennae 1878, p. 203—207: Canones S. Isaac Patriarchae (426) (տե՛ս վերը՝ դ) :

ը. Կանոնք վասն քահանայից (աշխարհաբար թարգմանութեամբ եւ ծանօթադրութեամբք Եղիշէ Եպիսկոպոսի Գուրեան) . Տաճար 1914, էջ 353—355, 370—372 :

Ք. Քաղուածքներ՝ Արէլ արքեպ. Մխիթարեանց, Պատմութիւն ժողովոց Հայաստանեաց եկեղեցւոյ հանդերձ կանոնադրութեամբք. Վաղարշապատ 1874, էջ 25—32, 40—50 :

Ժ. Հ. Մ. Չամչեան, Պատմութիւն Հայոց, Ա., 511—512 (քաղուած արար) :

5. Կախնեաց վկայութիւնը : «Սահմանադրութիւն կարգաց» Գ. հատուածին Յիշատակարանը թնչնդէս նաեւ խորագիրը՝ ըստ էջմ. 659 ձեռագրին, կը ներշնչեն մեզի հաւատալ, թէ այս Ա.—Գ. հատուածները, որոնց ներքին միութեան մասին պիտի խօսինք յետոյ, գրուած են «հրամանաւ երանելոյն Սահակոյ մեծ հայրապետի Հայաստան աշխարհի, ընկալեալ ի քաջ նահատակէն ի տեառնէն Գրիգորէ», եւ թարգմանուած են «միայն ի յունէ ի հայ» . ուրիշ խօսքով. «Սահմանադրութիւն կարգաց ընկալեալ ի նահատակէն տեառնէ Գրիգորէ. թարգմանեցաւ ի ձեռն Եղնակոյ հրամանաւ երանելոյն Սահակոյ եպիսկոպոսապետին Հայոց եւ նորին աթոսակցաց» : Ուստի անոնք աւանդաբար հասած են Ս. Գրիգոր Լուսաւորչէն, գրի առնուած են յունարէն լեզուով հրամանաւ Ս. Սահակոյ եւ ապա, յետ գրի գիւտին, նոյն հայրապետին հրամանաւ պարզապէս թարգմանուած են «ի յունէ ի հայ», առանց որ եւ է փափոխութեան, «ի ձեռն Եղնակոյ», որով պէտք է խմանալ անշուշտ Եղնիկ Կող-

բացին : Աւելորդ է հաս հարցնել, թէ ի՞նչ պէտք է խմանալ «Թարգմանեցաւ . . . հրամանաւ երանելոյն Սահակայ . . . եւ նորին աբողոսակցաց» : Իրողութիւնը այսպէս առնելով՝ կանոններու հեղինակ հարկ է Գրիգոր Լուսաւորիչը համարել քան զՍահակ, որ հրաման միայն տուած է, անշուշտ իւր քարտուղարին, թարգմանելու գանոնք «Ի յունկ» :

Այս հաւաստիացումները սակայն չեն կրնար համոզել զմեզ, թէ Սահմանադրութեան րոմանդակութիւնը Գ. դարէն եւ առոր թարգմանութիւնը Ե. դարու ստաջին կէսէն ըլլան :

Նախնիք, սակայն, ստանց ամենեւին տատամսելու, բնդունած են Ա.—Զ հատուածներն ամբողջութեամբ իրրեւ Ս. Սահակի հարազատ կանոններ : Այս բնութեամբ իշխած է յաջորդ դարերու վրայ, մինչև մեր օրերն իսկ :

ա. Առաջին վկայութիւնը կու տայ Սահակ Գ. Զորապետրեցի. կանոնադիրքը ունի ստանձին կանոնախումբ մը՝ «կանոնք վերջնոյ Սահակայ կաթողիկոսի. զլուսք ժԵ» . որ կը կրէ խորազիրս . «Հարցումն կանոնական Յովհաննու Սիւնականի քաղաքաց եւ առնութեք եղեալ պատասխանիք նմին Սահակայ Հայոց կաթողիկոսի եւ նորուն աթոռակցաց եպիսկոպոսոսաց բաղմաց» : ԺԴ. հարցումն է, թէ կարելի՞ է «ի մկրտութեան ձէթն» ուրիշ

ձէթ խառնել յաւելուածաբար. որուն կը պատասխանէ Սահակ. «Ոչ է պարտ վարել յաւելուածովք, զի ունայնանայ շնորհն եւ յանդիտութիւն կըթի. այլ պարտ է յամենայն տարւոջ ի հայրապետէն ընդունել, ըստ կանոնական հրամանի սուրբ հօրն Սահակայ» (Վիեննայի Թ. 810, Թղ. 119բ = Ղլտճեան, Կանոնադիրք, 134—135) : Կ'ակնարկուի Սահակայ Յաղագս Քահանայից Կանոններու (= Բ) Ը. գլուխը (Սովերք, Բ., էջ 92 = Ղլտճեան, 23) :

բ. Այս Սահմանադրութիւնը կ'ակնարկուի, ինչպէս ինձ կը թուի, Կեղծ Ղ. Փարպեցւոյ Ա. դրուստի մէջ, ուր կը պատմուի, թէ Բրքիչոյ «եկեալ յաշխարհն Հայոց իւրովք պաւստակցօք, որք լոյծ կըօնիւք եկեալք ընդ նմա յԱսորեստանէ, ըստ սովորութեան իւրեանց աշխարհին՝ տանտիկնօք. եւ ոչ կէին ըստ սուրբ եւ ամբիծ կրօնիցն, գոր եդեալ էր եւ կարգեալ յամենայն եկեղեցիս Հայոց՝ սրբոյ նահատակին Գրիգորի : Եւ տաղտկացեալ մեծամեծ տանուտեարքն Հայոց եւ աւագ սեպուհքն եւ ամենայն ժողովրդոցն բաղմութիւնք ընդ վարս մարդկան, որք եկեալ էին ընդ կաթողիկոսին Բրքիչոյի, որ ոչ հաւասարեալ հանգոյն էին կանոնի եւ վարդապետութեան հրեշտակակրօն կարգաւորութեամբ սրբոյ նահատակին Գրիգորի. որով վարժեալ զամենեսեան սնոյց եւ հաստատեաց ըստ վերին քաղաքավարութեանն :

... Եւ չկարացեալք հանդուրժել առ ի յերկարս սյսսալիսի զեղիս եւ անարժան կարգի՝ խոտեալ մերժեցին զԲրքիչոյն ի քահանայապետութենէն Հայոց, ծանուցանելով թաղաւորին Վսամայ, եթէ Ոչ եւ կարգք սորա եւ վարք ըստ կարգի մերոյ աշխարհի ուսման. բայց այլ այր տուր մեզ առաջնորդ ըստ մերում բնիկ կարգիս, որ եղեալ վերակացու՝ կալցի հաստատուն գկարգ սուրբ եկեղեցւոյ» :

Բրքիչոյի կը յաջորդէ Շմուէլ. «կայր եւ նա նոյնպէս ըստ կրօնիցն Բրքիչոյի» : Անոր մահէն ետքը «ժողովեալ աւագ սեպուհեացն եւ բովանդակ բազմութեան ուխտին եկեղեցւոյ եւ ժողովրդոց ի միասին... սղբային զսուրբ զանարատ եւ զառաքելաչնորհ վարդապետութիւնն. զոր սերմանեալ աճեցոյց (!) ի նոսա սուրբն Գրիգորիոս եւ նորին զաւակքն, որք ուսուցին զճշմարիտ եւ զարդար ուսումն ամենայն լսողաց. զոր ինքեանք, նման երանելի առաքելոցն՝ ընկալան ոչ ի մարդկանէ եւ ոչ ի ձեռն մարդոյ, այլ յազգեցութենէ սուրբ Հոգւոյն շնորհաց» : Կը խնդրեն Ս. Սահակէն որ միւսանդամ նստի հայրապետական աթոռի վրայ. որպէս զի «մի խառնեացի պղտոր ուսումն ընդ յստակ եւ ականակիտ վարդապետութիւն սրբոյ եւ առաքելանման հայրապետին Գրիգորի. քանզի ահա զեռ թուլացեալ մեղկի ի լոյծ առաջնորդաց կնիք աւանդոց անարատ քարոզութեան սրբոյն» (էջ 26—27) : Սահակ «պա-

տուիրեաց նոցա պահել զվարդապետութիւն պատուիրանի սրբոյն Գրիգորի, զսր ուսոյց եւ աւանդեաց ճշմարտութեամբ ամենայն աշխարհիս Հայոց» (էջ 37) :

Գ. Յովհ. Օձնեցի Ա.—Ե. հատուածները իբրեւ Կանոնք Սահակայ հայրապետի զետեղած է իր Կանոնագրքին մէջ. իսկ Զ. հատուածը նոյնպէս իբրեւ Սահակայ Կանոն ասնուած է նոյն Հաւաքման մէջ :

դ. Այս Ա.—Զ. հատուածները՝ անդամ մը Կանոնագրքի մէջ առնուելէ ետքը՝ նկատուեցան այլ եւս յաջորդ դարերու համար հեղինակութիւն Ս. Սահակի : Այսպէս կը գրէ Ներսէս Շնորհալի, ակնարկելով Զ. հատուածը, այն է Գիր Աւանդութեան. «Գրեալ է ի կանոնական գիրս սրբոյն Սահակայ հայրապետի, թէ յետ դառնալոյ ազգիս Հայոց ի կռոցն մոլորութենէ յաստուածածանօթութիւն ի ձեռն սրբոյն Գրիգորի, եկեալ առաջի նորա քուրմքն հաւատացեալք եւ ասեն, եթէ ի հեթանոսութեան անդ ի պիղծ զոհիցն անտի ունէաք զկերակրիչն մեզ եւ որդւոց մերոց . . . : Արդ պատճառ մերոյ ազգիս մատաղ առնելոյ, եւ թէ երբ կամ յուժմէ՞ օրինադրեցաւ, ա՛յս է ստուգութեամբ զոր գրեցաք՝» :

Ե. Այսպէս նաեւ Մխիթար Գոշ իւր Դատաստանագրքին մէջ, ուր ունենալով ձեռքի տակ Կանոնագիրքը, յաճախ կ'օգտուի Սա-

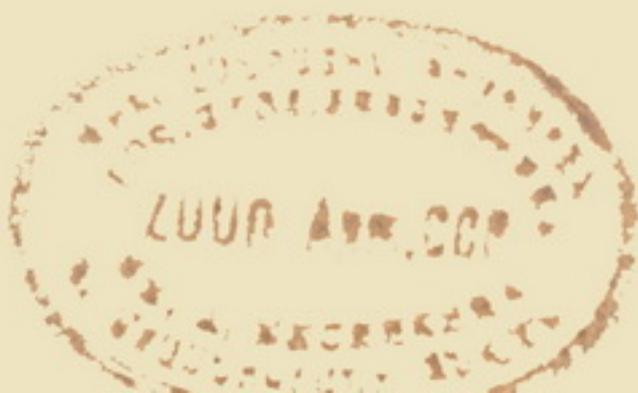
⁹ Ներսիսի Կլայեցւոյ թուղթ ի Միջագետս Ասորւոց Յամայք կոչեցեալ նահանգին. տե՛ս Ընդհանրական թուղթք. Երուսաղէմ, 1871, էջ 254—255 :

հակայ կանոններէն: Կը զրէ անգամ մը խօսելով «յաղագս դատաստանաց վանաց, ժողովրդեան եւ եկեղեցեաց¹⁰». «Կամ եղեւ ինձ եւ յաղագս այսոցիկ սակաւ ինչ գրել. զի ոչ վտար ինչ հակառակութիւն ի մեր խել լինի յաշխարհս յաղագս այսոցիկ աշխարհական քահանայից եւ վանաց: Սակայն ընդ միտ ածի եւ յաղագս կանոնաց մեծին Սահակայ՝ քէ ո՛րքան գեղեցիկ եւ ըստ կարգի բաժանէ գվանաց եւ գեկեղեցւոյ որ յաշխարհի գիասս եւ գտօնս. եւ այժմ շիրոթեալ եւ աղականեալ է այն ամենայն: Վասն այսորիկ լուցաք յայսոսիկ դատաստանաց. զի քէ ի սրբոյն ոչ պատկանեն ի բանից, զի՞արդ եւ ի մերոցս: Եւ թէ վասն սորին դատաստանի կամ ի ոք զի ուղղիցէ, այնսքիւք արժան է վարիլ եւ ոչ այլաղդ. զի թէ ե՛ւ կայր կարծիս՝ այժմ ու զրեցելովքս դատել, ոչ էր ի դէպ մեզ յանդանիլ, թող թէ բնաւին ոչ է կարծիս»: Այլս րալ նոյն նիւթը շօշափելով կը զրէ. «զհասս ի ժողովրդենէ ըստ սահմանի կանոնաց սրբոյն կալցեն Սահակայ» (էջ 95):

գ. Թողլով յիշել ուրիշ նման ակնարկութիւններ, յառաջ կը բերեմ հոս Կիրակոս Գանձակեցւոյ տողերս. «Սուրբն Սահակ պայծառացոյց գեկեղեցին Քրիստոսի ասուել քան զամենեւեան գանազան կարգօք ա-

¹⁰ Մխիթարայ Գօշի Դատաստանագիրք Հայոց. հրատ. Վ. Վ. Բաստամեանց, Վաղարշապատ 1880, էջ 204—205:

157554

նախիկու թեան կանոնական օրինադրու-
թեամբ¹¹» :

Է. Առանց շեղելու աւանդութենէն՝ կը շարունակէ պատմել Հ. Մ. Չամչեան, Ա. 511. «Կամեցեալ մեծին Սահակայ եւ յայլ բարեկարգութիւնս ձեռն արկանել՝ արար ժողով ի Վաղարշապատ եւ դրեաց թուղթ հանրական՝ հաւանութեամբ եպիսկոպոսաց իւրոց, առաջի դնելով պէսպէս կանոնս . . . յորս երեւին կանոնք ինչ առեալ ի հարապատ կանոնաց սրբոյ Լուսաւորչին : Յայս թուղթ կանոնական առաջի դնին վեցեակ ճառք՝ սքանչելի վարդապետութեամբ յօրինեալ» :

Ը. Կը գրէ նաեւ Հ. Ղ. Ալիշան, Յուզիկք, Ա., 330. Սահակ «չատ անգամ ժողովներ բրաւ եպիսկոպոսաց, եւ արժանաւոր քահանայապետութեան կանոններ, խրատներ, կոնդակներ հրատարակեց. յորոց մնան հիմա վեց կամ եօթն խոհական եւ յստակակախօս բանք» : «Այս խրատներս Ս. Գրիգորի դրած կանոններէն առնելով ընդարձակած է, ինչպէս ինքնին կու վկայէ, եւ իր կաթուղիկոսութեան առաջին տարիներն հրատարակեց յունարէն, եւ յետ դիւտի գրոյն՝ հայերէն. անոնց հետ ուրիշ կարճ կանոններ այլ, որ յանուն Ս. Լուսաւորչին պահուին ցարդ ի կանոնադիրս մեր» :

¹¹ Պատմութիւն, Վենետիկ 1865, էջ 15 :

Ք․ Ս․ Սահակի օրով յունարէնէ հայերէնի վերածուած կ'ընդունի Կանոններս նաեւ Մ․ արքեպ․ Օրմանեան, Այդապատում, Ա․, էջ 283—284 :

Ժ․ Ներսէս Վ․ Մելիք-Թանդեան, Հայոց եկեղեցական իրաւունքը, Շուշի, 1903, էջ 517 կը գրէ․ «Սահակն է թարգմանել Լուսաւորչի կարգերը եւ կանոնները եկեղեցականների տուրքերի, եկեղեցու եւ վանքի նշանակութեան վերաբերեալ եւ իրանից էլ յաւելումներ արել, ինչպէս երեւում է վերջարան կտորներից (!), եւ այնքան փոփոխութեան է ենթարկել եւ իւր կարծիքներով եւ կանոններով ճշտացրել, որ շատ դժուար է որոշել, թէ որի՞ կանոնները շատ են այդ սահմանադրութիւնների մէջ․ մեր բոլոր Կանոնադրքերը եղած կարգերը նշանակել են Ս․ Սահակի անունով․ մենք էլ հետեւենք այս կէտում նրանց :

«Հարց է, իրաւարանական հիմք ունի՞նք արդեօք Ս․ Սահակի Կանոնները ընդունելու Հայոց եկեղեցու իրաւունքի վաւերական աղբիւրների շարքը, թէ ոչ : Այո՛, ունինք․ եւ ա՛յդ է Շահապիվանի մեծ ժողովի վճիտը․ «Ս․ Գրիգորի եւ Ներսէսի եւ Սահակի եւ Մաշտոցի զրած կարգը դուք այդ տեղ հաստատեցէք․․․ մենք ախորժելով յանձն ենք առնում» : Ուրեմն այդ կողմից խնդիրը վճռուած է : Բայց անորոշ մնում է այն հարցը, (թէ) քանի՞ կանոն է գրել Սա-

հակառակ էր զարգեօք բուլսր նրան Վերադրած ՚՚ կանոնները Սահակի^ոնն են թէ ոչ: Այս մասին ոչ մի դրական բան ասել չի կարելի, քանի որ հաստատողական ժողովում (Շահապիվանում) չի յիշուած եւ ուրիշ որ եւ է մէկ ձեռնհաս մարմնից կամ անձից մնացած փաստապիւր շունինք այս մասին. ուստի եւ առանց ենթադրութիւնների միտն աշխարհը մտնելու, կը հետեւենք մեր Կանոնադրքերին, միմիայն Շահապիվանի վճիռը թիկունք, կոուան ունենալով»:

Շատ անկայուն կոուանի վրայ յեցած է հեղինակը. Շահապիվանի ժողովոյն Կանոնաց Յառաջարանին յիշեալ տեղիքը, ինչպէս տեսանք § 1, չէր հայեր Սահակի Կանոնաց: Կանոնաց Սահակի անուան հարադատ եւ ասահասարակ Ե. դարուն դրուած ըլլալու կամ չըլլալու հարցը լուծել կարելի էր «առանց ենթադրութիւնների միտն աշխարհքը մտնելու» ալ: Կային հրապարակի վրայ Հ. Յ. Գաթրըճեանի եւ Հ. Յ. Տաշեանի նոյնահնչիւն տեսութիւնները այս մասին, որոնք կարող էին գրդիտ ըլլալ հարցին անդրադոյն լուսաւորութեան:

Ժա. Արդէն 1838ին A. Mai, Կանոնաց լատիներէն թարգմանութեան յառաջարանին մէջ (էջ XXI) մտապիւր ըրած էր, թէ հոն կը յիշուին տօներ, գ. օր. Վերափոխում,

որոնք չէին կրնար Ե. դարուն, թող թէ անկէ յառաջ, ի Հայս տօնախմբուած ըլլալ¹² :

Ժբ. F. C. Conybeare իւր Կանոնացս անգլիերէն թարգմանութեան յառաջարանին մէջ կը գրէ. «Շատ հաւանական է, առաջին շորս անգլիացի նիւթին մեծ մասը Գ. դարու առաջին կէսին վերաբերի, եւ հայերէնս ըլլաց հիմայ կորսուած յոյն բնագրի մը թարգմանութիւնը: Սակայն տարակուսական է թէ Գրիգոր Լուսաւորիչ ըլլաց անոնց անմիջական հեղինակը. եւ ոչ ալ հաւանութեան է, թէ ճիշդ այն ձեւով, զոր Սահակ տուաւ Կանոնացս, հասած ըլլան ասոնք մեզի: Այսպէս Գ. Գլխուն Ը. Կանոնին մէջ յիշատակութիւն կ'ըլլայ Ս. Աստուածածնի տօնին: Նոյն իսկ Հոսմ այսպիսի տօն մը չէր հաստատուած է. դարէն յառաջ, եւ անըմբռնելի է որ այս տօնս տօնուած ըլլայ ի Հայս այսպիսի կանոնի ժամանակաւ: Ուստի ակնյայտնի է որ Կանոնքս ընդմիջակութիւն կրած-են» (էջ 828. հմմտ. Հանդ. Ամս., 1899, էջ 59) :

Ժգ. Հ. Յ. Գաթրըճեան առաջինն եղաւ, որ ենթարկեց Կանոններու գրութեան ժամանակը մասնաւոր քննութեան: Իր քննու-

¹² Quod vero ibidem, suadente quodam amico, affirmavi canones Isaaci parthi prae ceteris videri certiores, iam me dicti propemodam paenitet: sunt enim in his minutiora multa, que quarto saeculo, id est Isaaci aevo, vix conveniunt; quare et hi postea interpolati videntur. Quid quod p. 285, canones hi dicuntur nunc primum ex graeca lingua conversi?

Թեանց արդիւնքը թէեւ չկրցաւ հրապարակ հանել, բայց իր ըմբռնումը անոնց գրութեան ժամանակի մասին ունեցաւ առիթ արտայայտելու իր հոյակապ «Սրբազան պատարագամատոյցք Հայոց» աշխատութեան մէջ, լոյս տեսած 1897ին: Յառաջ կը բերեմ տեղիքներս. Կանոններս գրուած են Սահակի մահէն «100 տարի մը ետքը» (էջ 141, ծն. 103). անոնք «Զ. դարու առաջին տասնեակները շինուած» են (էջ 323, 733), անգամ մը կը գրէ նաեւ «Բ. (կարգա՝ Զ.) դարուն առաջին տասնեակներուն մէջ Սահակի առուամբ կանոնական թուղթը շինողը» (էջ 231, ծ. 38):

Գաթըրճեան իւր պատճառները դրի առած է Կանոնադրոց քննութեան հայոյ ձեռագիր մնացորդներու մէջ, դորոնք ունիմ աչքիս առջեւ կրկին խմբագրութեամբ: Իր եզրակացութիւնը կ'ամփոփէ Գաթըրճեան այսպէս.

«Ա.ս հինգ կտորները ոչ թարգմանուած են եւ ոչ ալ յունարէն գրուած են. հասլատակէ անկէ յարմարցուած՝ ժամանակին պիտոյից համեմատ: 1. Սօսելու կերպը եւ դադափարները շատ տեղ Սահակայ ժամանակին չեն կրնար վերաբերիլ: 2. Մանրամասնութիւնները բաւական յառաջացած ժամանակներ ցոյց կու տան: 3. Տօներու բաժանմունքն եւ անունները է. դարէն շատ անդին չեն կրնար անցնիլ: 4. Մատաղներուն գոհերու ըմբռնում

տալը եւ դանոնք «բազում մեծարանօք»
 ուտելու պատուերները Ե. դարէն բաւա-
 կան հետու ժամանակ մը կ'ակնարկեն :
 5. Մէջի կանոնադրութիւնները անանկ ան-
 կարդութեանց ժամանակ մը կ'ենթադրեն , որ
 Ներսէս Աշտարակեցւոյն ժամանակէն շատ
 հետու չըլլան : Ճիշդ նոյն ատեններուն տի-
 րոզ անկարդութիւններն են նշանակածները :
 6. Իրօք ալ Գունոյ ժողովոյն կանոններէն
 նիւթ առած է : 7. Յունարէնէ թարգմանուած
 ըլլալէ սյնչափ հետու է , որ յայտնապէս կը
 տեսնուի թէ հայերէն գրքերէն (մասնաւորա-
 պէս Ոսկերեքանի գրուածքներու թարգմա-
 նութենէն) մեծ եւ փոքր հատուածներ առ-
 նուած հիւսուած են ամբողջին հետ . սյնպէս
 որ հայերէն լեզուի կողմանէ նայելով գրուած-
 քիս՝ աղքատի ցնցոտի վերարկուի մը կը
 նմանի ան , որուն վրայ հարուստ նիւթերէ
 կարկատուած պատառներ ըլլան : Տեղ տեղ
 անանկ կտորներ ալ կը նշմարուին , որոնց
 աղբիւր մեղի անձանօթ է , բայց յայտնի
 զօրաւոր մտածութիւններ են :

«Գրականապէս չենք կրնար գիտնալ , թէ
 Յովհ. Իմաստասէր աս կտորներուն վաւե-
 րականութեանը վրայ կասկած չունեցած ըլ-
 լայ . թէ որ անանկ ալ ըլլայ , սա գիտենք
 ստուգութեամբ , որ անոնց իբրեւ ճշմարիտ
 Սահակայ գործ յարգ տալը իրմէ չի սկսիր :
 Իր նախորդը Սահակ Գ. (զոր ինքը վերջին
 կ'անուանէ) , նոյներն ասանկ կը սեպէ :

Ուստի Կաթողիկոսարանին մէջ աս դրու-
թիւնն իմաստասիրէն յառաջ մտած էր :

«Արդ մէկ կողմանէ Ներսէս Աշտարա-
կեցւոյ կտորներն եւ մէկալ կողմանէ Սա-
հակ Գ. ի վկայութիւնը դիտելով աս հինգ
կտորներուն յօրինման ժամանակը 533էն
(իմացիր՝ 548էն) անդին եւ 690էն ասդին
չի կրնար ըլլալ. բայց մենք աւելի վերջին
սահմանին քան թէ առաջին սահմանին մօտ
պիտի ուզենք դնել :

«Ներքին արժէքին դալով՝ որչափ ան
հնութիւնը չունենան աս Կանոնները, դոր
իրենց խորագիրը կ'աւետէ, ի վերայ այսր
ամենայնի իբրեւ Զ. դարու վերջին կէսին
կամ է. դարու առաջին կէսին կանոնական
ըմբռնմանց (ինչպէս նաեւ վարդապետական
խնդրոց) առատ աղբիւր մըն են, ի դործա-
ծութեան յարգ եւ արժէք ունեցած են դա-
րերով եւ այսօր կանոնական դիտութեան մեծ
ծառայութիւն կրնան ընել» :

Ժդ. Նորայր Բիւզանդացի, Կորիւն վար-
դապետ եւ նորին թարգմանութիւնք, Տփղիս
1900, էջ 168, ծան. 1 կը գրէ. «Սահակայ
կանոնքդ ոչ են «սկզբնագիր երկասիրու-
թիւնք» մեծի կաթողիկոսին, ինչպէս սխալ-
մամբ կը համարի Բաղմավէպն, 1853, 252բ.
այլ թարգմանեալք ի յունէ ի ձեռն այլոյ ու-
րուք (տես ի նմին Սոփերի, 115, Յիշատա-
կարան գրչին). թուի ի կատարածի Ե. դա-
րու» :

ժե . Հ . Յ . Տաշեան , Վարդապետութիւն Առաքելոց անվաւերական կանոնաց մատեանը , Վիեննա 1896 , էջ 51 եւն ամէն աստիւ կ'անուանէ զայն «Սահակայ անուամբ կրած կանոնները» :

ժզ . Վերջին անգամ խօսքի նիւթ ըրաւ զայն Հ . Յ . Թորոսեան , Կանոնք Ս . Սահակայ , Բաղմամկոյ 96 (1938) , 86—96 : Կը համարի այդ կանոնները Սահակի հարազատ , գրուած Ե . դարու պահանջքներու համաձայն :

Ն . Մեր քննութեան մէջ «Սահակի կանոնները» նկատի պիտի ասնենք հետեւեալ կարգով .

Ա . Յաղագս Եպիսկոպոսաց (Սոփերք , 71—79) = Կանոնադիրք Դ . :

Բ . Յաղագս Քորեպիսկոպոսաց (Սոփերք , 80—87) = Կ . Ա . :

Գ . Թէ որպէս սահմանեցաւ կարգ ուխտի (Ս . , 100—116) = Կ . Գ . :

Դ . Թէ որպէս եպիսկոպոսաց պարտ է պահել զղանձս Եկեղեցւոյ (Ս . , 117—126) = Կ . Ե . :

Այս Ա .—Դ . հատուածները Յովհ . Պճնեցւոյ Հաւաքման մէջ ընդհանուր խորագիր ունին «Կանոնք սրբոյն Սահակայ Հայոց հայրապետի» : Եւ գլխակարգուած են Ա.—ԺԲ , ԼԶ—ՄԵ եւ միահամուռ ցանկին մէջ ՇԻ—ՇԼԱ , ՇՄԱ.—ՇՀԴ :

Ե. Կարգ քահանայից առ ժողովրդականս (Կանոնական թուղթ վարդապետաց Հայոց, Ս., 88—99) = Կ. Բ. :

Զ. Գիր աւանդութեան (Սահմանադրութիւն Կարգաց, Ս., 127—139) :

Տեսանք վերագոյն, թէ Բ. հաստուածին մէջ կ'ըսուէր, թէ «վերագոյն ճառեցաւ», ակնարկելով Ա. հաստուածը: Ոճի նոյնութեան ապացոյց կարող են ծառայել տեղիքներս.

ա. Ուսուցին մեծարել զաստուածընկալ սեղանն, յորոյ վերայ կատարի կենդանարար խորհուրդն ապրեցուցչին մերոյ Տեանն (Ա. 72) = Յորս սուրբ եւ աստուածընկալ սեղանն է հաստատեալ, յորոյ վերայ կատարի մեղսաքաւիչ եւ կենդանարար խորհուրդ... ապրեցուցչին մերոյ Տեանն (Բ. 81) :

բ. Ի կատարս բարձրութեան երկնից, յանսխալ եւ յանվրէպ դանձարանին (Գ. 118) = Աւարտեցաւ ի կատարս բարձրութեան երկնից (Գ. 104) :

գ. Առանց տարակուսանաց ուսուցին (Ա. 72) = Որ առանց տարակուսանաց անդր մտանեն (Գ. 108) :

դ. Պարտի փայփայել եւ յառաջացուցանել (Ա. 75) = Զի փայփայէ եւ թեւակոխէ ի հրահանգս հողեւորս (Գ. 108) :

ե. Պարկեչտ եւ սուրբ եւ աներկեւան եղիցի ուխտ պաշտօնէից Աստուծոյ (Բ. 84) = բայց միայն աներկեւան պահեսցուք զհաւատս (Գ. 102) :

զ. Վարք աստուածահաճոյ կենաց (Ա. 75). յաստուածահաճոյ հրամանաց (Ա. 76) = աստուածահաճոյ վարուք (Բ. 80) :

7. Ա.—Գ. հաստուածները, ինչպէս ակնարկեցինք, նախնարար հովուական թղթեր կամ յորդորներ էին, յետոյ ի մի ամփոփուած, ինչպէս զգալ կու տան «տեսանե՞ս», «տեսանէք», «բայց դու, ով մտացի հաւատացեալդ» (121) եւ նման արտայայտութիւնները: Երբ անոնք վերամշակուելով քովէ քով եկան, ստացան յաջորդականութիւն, ինչպէս կարելի է հետեւցնել «որպէս վերադոյն ճառեցաւ» ասութենէն: Ճիշդ նկատած է մասամբ Հ. Չամչեան կանոններու նկարագիրը, երբ զայն Սահակի «Հանրական թուղթ»ը կ'անուանէ. «եւ յայս թուղթ կանոնական առաջի դնին վեցեակ Խառք՝ սքանչելի վարդապետութեամբ յորինեալ» (Պատմ. Հայոց, Ա. 511): Թէ ճառերս նախնարար այս ծաւա՞լն ունէին, դժուար է ըսել. յամենայն դէպս զգալի է, թէ տեղ տեղ յապաւումներ կրած են հաստուածները, տեղ տեղ ալ, հաւանօրէն ուրիշ գրչէ, յաւելումներ, յատկապէս Ս. Գրքէ տեղի անտեղի վկայութիւններ ներմուծուած: Կան նաեւ թղթերու ետեւառաջութիւններ:

Գրուածքիս անձանօթ հեղինակը ուսեալ անձ է. լաւ ծանօթ է Աստուածաշունչ մատենին, կարդացած է Ս. Հարց զրուածքները, ուսումնասիրած եկեղեցական կանոն-

նապիւրքը : Ունի ծաղկեալ լեզու, որ ար-
 դիւնքն է յաճախակի ընթերցման Ս. Հարց
 գրուածքներուն Ե. դարու թարգմանու-
 թեամբ : Իր մտքերը կ'արտայայտէ վնայել-
 ջօրէն, վասն զի իր գրչին տակ կը խօսին
 այն լեզուն եւ այն ոճը, զորոնք իւրացուցած
 էր ընթերցանութեամբ ընտիր գրքերու :
 Արդեամբք ալ ընթերցողը յաճախ ցիր եւ ցան
 ընտիր ասութիւններու կը հանդիպի հոն,
 որոնք դասական հայերէնի ճաշակը կ'ըն-
 ծայեն, Յովհ. Ոսկերեւանի գրուածքներու
 հայերէն թարգմանութեան լեզուն ու ոճը
 կ'երեւցնեն, եւ սակայն ամբողջութեան մէջ
 դասականն չէ որ կը խօսի : Այս պատրանքի
 տակ ժամանակ մը, երբ տակաւին քննադա-
 տութիւնը դեռ համարձակութիւնն չունէր
 ազատ բարբառելու, Կեղծ-Սահակեան այս
 «Կանոնները» նաեւ լեզուի տեսակէտով դա-
 սական համարուեցան :

Այս մտտին Հ. Յ. Գաթըրճեանի դա-
 տաստանը լսեցինք արդէն վերադոյն (§ 5,
 թգ) : Նոյն Հօր գրչէն են նաեւ տողերս
 (տակաւին աճախպ). «Այս Կանոններուն
 լեզուն Սահակայ լեզուն չէ. այս Կանոն-
 ներուն լեզուն Ե. դարուն մտքուք լեզուն
 չէ. շինողը չէ կրցած ան շխտութիւն
 արտաբերել : Չէ թէ մինակ բառերն են,
 որոնք այս բանին կը վկայեն, հապա
 նոյն իսկ խմորը նորադոյն խմոր է. չունի

¹ Schiboleth երբ. «նկարագրական յատկու-
 թիւնը, հնչիւնը»:

հին լեզուին ծուծը: Չէ թէ մինակ հայ լեզուն, հապա նոյն իսկ խօսելու կերպը հին չէ: Շարադրութեան կողմանէ աղքատի վերարկուելի մը կը նմանի, որուն վրայ քանի մը աղնիւ կտորէ կարկտանք կայ: Բոլորովին կը մասնուել շարադրողը, երբ (իր գրչին տակ) հոս հոն խճաքարերու մէջ ձգուած սակոյ կտորտանքի պէս ընտիր շարադրութեամբ կտորներ աչքերնուս պայ. ասոնք տուջի բերան դմեղ պատրելու շափ եղան, իբրեւ թէ հին եւ ճշմարիտ հիմ մը մէջն ըլլայ, որն որ ետքէն յաւելուածներով ապականած ըլլայ²»: Այս կտորները Հ. Յ. Փաթրըճեան «Ոսկերեւանի հայերէն թարգմանութենէն բառ առ բառ օրինակուած» կը համարի: Բայց մեր քննութիւնը ցոյց տուաւ, որ ասոնք նմանողութիւններ են քան բանաքաղութիւններ:

Այս տեղ իբրեւ ճաշակ յառաջ պիտի բերեմ երկու հատած, մատնանշելով ծանօթութիւններու մէջ համապատասխան տեղիքները դասական գրականութենէն: Քատակուսի վրակաղծի մէջ կ'ասնեմ ուրիշ գրչէ յաւելուածները:

² Կ'ակնարկէ Քաղուածոյք ի թարգմանութեանց նախնեաց հանդերձ յոյն բնագրով, Վիեննա 1849, էջ 1, ծան. 1, ուր Եզնկայ կողքին յիշած է նաեւ «Սահակ ի Կանոնագիրս», այսինքն թէ նաեւ Սահակի Կանոնները Ե. դարու մատենագրութեան շարքին կը վերաբերին: Իրմէ յառաջ Հ. Մ. Փարազաշեան, Նկարագիր ուսմանց, Վիեննա 1845, էջ 26—27 զգոյշ եղած է յիշել զայն դասական մատենագիրներու կարգին:

«Արդ քեզէն տուր զիրաւոյ ³ . ոչ ապաքէն մինչ տաս զտուրան ի տունն Աստուծոյ [այս է]՝ զծանրութիւն մեղացն ընդ նմին հաւատաս ի բաց ընկենուլ եւ յուսաս յաւիտենական կենացն լինել արժանի : Ապա ուրեմն եւ առնուլն զնորին հակառակն զմեղացն ⁴ գրբինս այդրէն ի քեզ կուտէ եւ մշտնջենաւոր ատնջանացն լինի առիթ . զի՞նչ օղտիցէ այսպիսի շահ . . . » :

«Սեղանոյն պաշտօնեայք , ասէ , ի սեղանոյ անտի վայելեն ⁵» : Եւ զի՞նչ է կերակուրն . «Զմեղս ժողովրդեան իմոյ , ասէ , կերիցեն» ⁶ : [Վասն այսորիկ ազդէ պատրաստել , թէ «Արիք մինչչեւ էք ննջեալք , որք ստէք զհաց ցաւոց» ⁷] : Տեսանե՞ս զգօրութիւն կերակրոյն . [քանդի եւ այլուր յայտնադոյն զզուշացուցանէ քեզ զպակնուլն հրաման տալով , թէ «Հպատակ կացէք նոցա , զի նոքա

³ Ա. Կոր. ԺԱ. 13. «Դուք ձեզէն տուր զիրաւոյ» :

⁴ Տպ. հակառակ զնորին մեղացն :

⁵ Ա. Կոր. Թ. 13. «Որ սեղանոյն պաշտօնեայք են , ի սեղանոյ անտի վայելեն» :

⁶ Ովսէ , Դ. , 10 : — Այս պարբերութիւնը յարասութիւն մըն է Ոսկ. Պաւղ. Ա. 121 տողերուս . «Դաստառակ մեղաց քոց են աղքատք . ետուր արծաթ , հաներ ընդ նմին եւ զմեղսն : Զնոյն գործեն եւ քահանայք . Զմեղս ժողովրդեան իմոյ , ասէ , կերիցեն : Որպէս զի մեծ են զոր առնուան քան զոր տայցես» : Համեմատէ յիշեալ պարբերութեան հետ նաեւ վերադոյն էջ 121 հատածս . «Բայց դու , ով մտացի հաւատացեալդ , որ յաղազս մեղաց քոց փրկութեան եւ ուխտից զտուրս քս տաս , զի ի բաց ընկեսցես զծանրութիւն մեղաց քոց եւ զայլոց բազմաց նոյնպէս զխտիցես . ընդէ՞ր աճապարես զընկեցեալ տաղտկալի բերինան այդրէն տունուլ» եւ այլն :

⁷ Սաղմ . ճԻԶ , 2 :

տաքնին վասն սղուց ձերոց, որպէս զի համարս տալուց են ընդ ձեր»⁸): Արդ ընդէ՞ր զայսպիսի ծանրութիւն ձղես ի քեզ եւ զտոյժս անհնարինս⁹: Որ ցկէս¹⁰ զիշերին թերեւս արբեցութեան պարապիցիս. թողում ասել զայլսն եւս. յորսայս անկեալ¹¹ պարապախիցին ընդերք¹² թասելով¹³ եւ թառանչելովն¹⁴ եւ ի սղատորութենէ որովայնին յորձանաց եւ սաստիկ դուրսընացն¹⁵: Որ եւ դձայն անգամ լսել զպաշտաման զժուարանաս, թող թէ հսկել եւ տաքնութեան պարապել» (122—123):

⁸ Եբր. ԺԳ, 17:

⁹ Հմմտ. Եւս. Եկ. Պատմ. Եկեղ. 543. «Ածել ի վերայ անձին տոյժս տուղանաց»:

¹⁰ Տղ. զկէս: — Այս ամբողջ հատուածը սրիշ տեղէ խոտորած հոս ինկած կ'երեւայ. անյարիր նախորդ եւ յաջորդ տողերուն:

¹¹ Տղ. յորսացեալ անկեալ: Հմմտ. Առակք, 2. 9. «Մինչեւ յերբ յորսայս անկեալ (այլ 22 յորսայսեալ) կաս»: Կոչ. Ընծ. 307. «Գուցէ անկեալ յորսայս զայսեպես»:

¹² Տղ. պարապախիցեն ընդ երկ: Հմմտ. Ոսկ. Պատմ. Ա. 29. «Եւ սուուցեալ պարապախիցին ընդերք»:

¹³ Հմմտ. Եւս. Եկ. Պատմ. 45—46. «Ի թասել սղուցն»: — Յաջորդ պարբերութիւնը, բանաբարուած այլուստ, կապակցութեան մէջ չէ նախորդին հետ:

¹⁴ Հմմտ. Ոսկ. 114. «Յորժամ կարի զխորտկօքն զայցեմք, իբրեւ տիկ ուսուցեալ նիտայցէ որովայնն, զզայսիցի, թառանչիցէ, տաղնասլիցէ ի (տղ. եւ) բազում շոգոց, որ իբրեւ զծուխ ցոլացեալ ի մարմնոյն ելանիցէ»:

¹⁵ Գուրչի, դուրսըն, Ոսկ. Պատմ. Ա. 219 եւն: Ունիմ ձեռքիս տակ հնազոյն Բժշկարան մը 2. դարու թարգմանութիւն հաւանօրէն, ուր կը կարդամ. «Ի քառաչմանէ հեծութենէն իջանեն արատաստին ընդ աչան... յորժամ հալի (կերակուրն) յորովայնին՝ գոլուշիֆի ի գլուխն վերանան»:

«Բայց զխտեմք, զի ոմանք ըմբոստացեալ¹⁶ ճոռոմարանեն¹⁷, մանաւանդ ազգասէր ծնկոտքն¹⁸, զմարդարէին ի կիր առեալ¹⁹ դրանն, թէ «Յընտանեաց գաւակի քողակն մի արկանիցես²⁰»։ Եւ զայն ոչ իմացան, թէ ընտանիս զմիաբանութիւն հաւատոցն կուչէ։ Վասն որոյ բարձրաբարբառ փառն Եկեղեցւոյ ճշդիւ մեկնեալ կուչէ. եւ զի՞նչ ասիցէ. «Թէ հնար է, ասէ, ընդ ամենայն մարդկան զխաղաղութիւն կալջիք, մանաւանդ առ ընտանիսն հաւատոյ²¹»։ Այս է պատճառ ընտանեացն խնամածութեան²²։ Բայց թէ գեանաքարչ (ոք) մոմոս²³ լինիցի, եւ զպատճառս կեղծաւորիցի բարեպաշտութեան՝ սիրել եւ հարստացուցանել զազ-

¹⁶ Իմացի՛ր «ընդ այս ըմբոստացեալ»։

¹⁷ Գասականք ունին. հռոմեմ (Ոսկ. Պաւղ. Ա. 509). հռոմուքիւն (անդ, 295). հռոմաբան (Ոսկ. Մատթ. Ա. 8)։ Անծանօթ՝ հռոմաբանեմ. հռոմաբանութիւն (Գիրք Պիտոյից, 397. Տիմոթ. Կուղ, 202 եւն)։

¹⁸ Ծնկոտկիք այլուստ անծանօթ. հմմտ. Գ. Մակ. Գ. 6 «ծնկասէր հարսունք»։ Ազգասէր անծանօթ է գասականաց։

¹⁹ Տպ. ի կիր առնուլ։ Գասական հեղինակները զխտեն միայն ի կիր արկանել. այսպէս նաեւ Անկիւրացի ԺԱ. կանոնին մէջ «գասաքելոյ բանն ի կիր արկեալ»։ Վրթանէս Քերդսղի յատուկ է ի կիր առնուլ (Գիրք Թղթոց 94, 96, 97)։

²⁰ Ես. ԾԸ. 7։

²¹ Գաղատ. Զ. 10։

²² Խնամածութիւն. հմմտ. Ոսկ. Ես. 40, 51, 311. Ոսկ. Պաւղ. Ա. 272 եւն։

²³ Տպ. գեանաքարչ եւ։ Հմմտ. Ոսկ. Մատթ. Ա. 10 «գեանաքարչ սողուն»։ անդ, 925 «գեանաքարչ խորհուրդ» եւն։ «Մոմոս» այն է հապիա. հայկատակ. հմմտ. Ոսկ. Մատթ. 107, 694 եւն։

դայինս իւր, լուիցէ միւս եւս բանին որ մեղմոյն խրատէ, թէ «Մի դիտասցէ ձախ քո դինչ գործէ աջ քո»²⁴: Մի ոք իշխեսցէ անամօթ համարձակութեամբ զչարդ զայդ առնել պատճառս բարեգործութեան. զի չար է կամակար լրբութիւն քան զմեղանչելն. քանզի եղբայրասպանն կայէն եւ Գէէղի, որ դառն ազատութեամբ էր գրադեալ, քան ընդ մեղացն եւս առաւել վասն անամօթ լրբութեանն կրեցին սպառիժ պատուհասից²⁵» (75—76):

Կր յիշեմ հետեւեալ վայրավատին տեղիքներն ալ.

Էջ 102. «Յրէն է նաւի դամենայն յինքն ամփոփելով՝ ցամաքաքել յամենայն աշխարհական ծփանաց կարող լինել ապրեցուցանել»: Բառս ցամաքաքել կ'ենթադրէ դասական մատենագիրներու ընթերցումի ազդեցութիւն: Հմմտ. Ոսկ. Մատթ. Ա. 142. ընդ բռնութիւն համատարած ծովուն ցամաքաթեւս սլանալ. Ոսկ. Պաւղ. Ա. 262. «Զամենայն դարմիւք ցամաքաթեւ անցանէր». Սերեր. 60. «Երեք սուրբ ձկունքն ցամաքաթեւ վաղեցին զգործեաւն»: — Տեղիքս կը յիշեցնէ կեղծ Ղ. Փարպեցւոյ «Եւ յայնմ հետէ ամփոփել զիսկն առաքինւոյն յամե-

²⁴ Մատթ. Զ. 3:

²⁵ Հմմտ. Դ. Թադ. Ե. 23—27: Եւ Շահապիվանի ժողովին ժԶ. կան. «Զոր կաշառն առին ընդ Գեղեկայ բորտի գողօնսն համարեսցի. անէ՞՞ք մարդարէին ի վերայ նորա եղեցին: «Պատիժ սպառուհասից կրել». Եզնիկ 36, 58:

նայն աշխարհածուփ դրօսանայ» (էջ 37, տպ. 1904) :

էջ 119. «Եւ զկատակսն պարարիցէ դօրէն իշխանայ» . Հմմտ. Ոսկ. Ճառք, 540. «զկատակս բուժանէր եւ զաղքատս չկերակրէր» :

էջ 117. «Եկեղեցի . . . ունելով յինքեան նաւապետ կարապետութեան զտեսուչ եպիսկոպոսն, զի խնամոտ եւ արդիւնակատար կամօք անչարժ ունիցի զսահման իւրոյ կարդին» : Հմմտ. Եւթաղականք, էջ 167. զի ընդելլասէր եւ զթասէր, եւ առաւել խնամոտ եւ արդիւնակատար . . .» :

էջ 109. «Ազատ յամենայն հարկապահանջ իշխանաց» կ'ենթադրէ Ազաթանդեղոս, էջ 5 «ի բոնութենէ հարկապահանջ իշխանաց» :

Այս օրինակները ցայտուն կը դնեն մեր առջեւ, թէ որքան ենթարկուած է ճառերս ու հեղինակը (նաեւ խմբագիրը) Ե. դարու մատենագիրներու ազդեցութեան. եւ դարձեալ թէ որչափ յողնութիւն յանձն առած է խմբագիրը գրուածքներուս փայլ տալու եւ անոնց վճիռներուն անդրազոյն ոյժ տալու համար սուրբ Գրոց ճոխութիւնը վկայ կոչելու, յարմար եւ անյարմար վկայութիւններով :

Վերջին պարագան ուշադրութեան արժանի է : Այս նիւթին չհայտը կոչումները հեղինակին գրչէ՞ն են, թէ սերիչ խմբագրէ մը : Այս կասկածը յանիրաւի չէ : Գիտենք

Թէ ամբողջ Կանոնադիրքը ենթարկուած է սուրբ Գրքի կոչումներու սիրահարի մը խմբադրութեան, ինչպէս դայս ճիշդ նկատած է Հ. Յ. Տաշեան: Այս անանուն խմբադիրը ոչ միայն «Վարդապետութիւն Առաքելոց» կանոնական մատեանը ընդլայնած է փոփոխութիւններով եւ յաւելուածներով, այլ եւ բովանդակ Կանոնադիրքը իր հին մասերու մէջ. «ով որ հարեւանցի իսկ միայն համեմատէ այժմու հայ Կանոնադրոց մէջ գտնուած օրինակի համար Նիկիոյ, Անկիւրիոյ, Կեսարիոյ, Նէոկեսարիոյ, Կոնստանդուպոլսոյ, Անտիոքոյ եւ Ղաւսղիկէի կանոնները — ճշգիւ անոնք՝ որոնք ըստ քննութեան Վ. Հ. Յ. Գաթրըճեանի հայ Կանոնադրոց այս առաջին խմբադրութեան կը վերաբերին, — կը տեսնէ մի եւ նոյն ձեռքը հոն ալ, մի եւ նոյն յաւելուածներն, փոփոխութիւններն ընելով համարձակ՝ իբր այն թէ բոլորովին անտարբեր դրութիւն մը կը խմբադրէր: Եւ այս միակերպ փոփոխութիւնք մի եւ նոյն խմբադիրը մատնանիչ կ'ընեն»: Օրինակներ տուած է Հ. Տաշեան (Վարդ. Առաք., էջ 230—234), որոնք խմբադրին անձին շնորհած յանդուզն համարձակութիւնը կը նշաւակեն:

Որչափ ալ աշխատած է հեղինակը դասական մատենադիրներու հանդերձանքով փերեւեալի, բայց նա ներքուստ իր անսխառունակ դարուն մատենադիրն է, շարադասութեամբ, ոճարանութեամբ եւ բառա-

մթերքով : Այս տեղ սխալի ներկայացնեմ համարարբառ մը իր դարուն սեպհական բառերու , զորոնք կիրարկած է զրուածքիս մէջ (ներս կ'առնեմ նաեւ Ե . հատուածէն) .

ՀԱՄԱԲԱՐԲԱՌ

Ազգասէր 75	Գործակալութիւն (գործանութիւն) 95
Ազատագրիչ 74, 85	Գալարագարդութիւն 126
Ազօթարան 106	Գիտաւորութիւն 85, 86
Ամենայնգիթ 126	Ձանազանիմ 107
Անբաժանելի 105, 109	Ձուարճացուցանոց 125
Անբնդհատ 85	Ըզճումն 72
Անդրդուելի 83, 101	Ժամանակաւոր (ած) 120
Անխղճարար 124	Ժողովրդակալ 93
Անձախապէս 106	Ինքնասաց 74
Անկանդնելի 122	Իսկապէս 102
Անհնազանդիմ 98	Լրջմտութիւն 98
Անյապաց 80, 109	Խեղարարութիւն Ե . 97
Անպարապ 126	Խնկարկութիւն 81
Առաւել (ա) ստացութիւն 74	Կամաւորական 108
Առասացեալ (տղ . ասացեալ) 107	Կարասեմութիւն 116
Աստուածային . յաճախ	Կենցաղ 126
Աստուածընկալ 72, 81	Կրօնասէր 99
Ատենական 82	Համասօսել զեկեղեցի 82
Աւանդապահութիւն 83	Հանցատարան Ե . 94
Բարդաւաճել 85	Հարկաւորութեամբ 104
Բարելաւութիւն Ե . 95	Հարստացուցանել 76
Բարեմտութիւն 122	Հրաշալի 104
Բարեյարդարութիւն 81	Չայնաւոր 103
Բնաւորապէս 107	Ճատագայթաւէտ 72
Բոնագատութիւն Ե . 93	Ճոռոմարանեմ 75

Մեղանշահանութիւն 72	Ուսումնատեղութիւն 88
Մկրտատուն 81	Պաշտօնասիրութիւն 98
Յանդանարար Ե. 91	Ջուր 78
Յարանամ (յարամնամ) 82	Սահմանադրութիւն 33
Յարանունարար 107	Սարսափելի 82
Յարմարումն 82, 102	Սպասահարկութիւն 73, 83
Յաւէտ 104	Ստունդանութիւն Ե. 96
Յուլով (ած.) 73, 74	Տաղակալի 121
Յորդորութիւն 118	Տարամ 83
Նորածնութիւն 82	Փոյթեանդն 83
Շոպել 125	Քսամնելի 74
Ուսումնատեղ 84	

Ասոնք նորարանութիւններ են, որոնք դասական մատենագրաց հաղուադէպ ծանօթ՝ երեւան եկան Ե. դարու, Բ. կէսին, եւ դարձացան Ջ.ին մէջ: Հեղինակիս գրեթէ ծանօթ չեն Յունարան Գպրոցի կերտած բառերն ու բարդութիւնները, որոնք 570էն ետքը մուտ գործեցին հայ գրականութեան մէջ:

Ըսի «գրեթէ», վասն զի ունինք երկու բառ, յարանունարար» (107) եւ առասացեալ (տպ. ասացեալ, 107), որոնք յունարան Գպրոցի կերտած բառերէն են: Բայց ճիշդ այս պատճառաւ ալ կասկածելի են: Նախադասութիւնս «Եւ զի միշտ անդր ժողովիմք եւ ապաւէն ապաստանի է մեզ, [դամենայն առասացեալսն (տպ. ասացեալս) ի նմա կատարելով, սովորութիւն եղեւ եկեղեցի անուանել յարանունարար եւ ոչ բնաւորապէս]: Եւ քանզի բազումք այսպէս կան

վկայարանք . . . » (106—107) : Այս անկիւնաւոր փակագծի մէջ առնուածը կապ չունի նախորդ նախադասութեան հետ, որ իր շարունակութիւնն ունի էջ 109, տող 3 վարէն. «Նոյնպէս եւ ժողովրդանոցք եւ մատրունք . . . » : Յարունաբար դործածուած է նաեւ էջ 116, որ Չ. հատուածին կը պատկանի, ուստի, ինչպէս պիտի տեսնենք, դրուած է. դարուն :

Տ. Յիշեցինք վերադոյն, թէ Հեղինակս օգտուած է Գաւառական ժողովներու Կանոններէն եւ Առաքելոց վարդապետութիւնէն, թարգմանուած հինգերորդ դարուն : Այսպէս կ'օգտուի Լաւողիկէի ժողովոյն ժԸ. Կանոնէն. «Պաշտօն սաղմոսերդութեան անխափան կացցէ, ի տուրնջեան եւ ի գիշերի²⁶, ըստ օրինակի մայրաքաղաքաց [հովուապետին], զի ամենայն ումեք չէ օրէն եւ իշխանութիւն յապաղել զոյն կարգ պաշտաման կամ նորաձեւութիւնս ինչ առնել, այլ միշտ ի նմին յարանալ (էջ 81—82) :

Լաւողիկէի ժԸ. Կանոնն է. «Զի զնոյն ինքն զպաշտօն աղօթիցն յամենայն ժամ եւ յերկորին արժան է կատարել» : Յոյն բնադիրը այսպէս կը կարդայ. «Պարտ է զնոյն պաշտօն աղօթից յամենայն ժամ եւ յիններորդ ժամու եւ յերեկորին կատարել» :

²⁶ Հմմտ. էջ 91 «զի պաշտամունք տունջեան եւ գիշերոյ մի խափանեացին» :

Ա. հասուածի մէջ կ'ըսուի. «Այցելու եւ հասարակաց հայր է եպիսկոպոս... տեսուչս եւ առաջնորդս գաւառաց եւ գիւղից կացուցանելով, որք նսնուանիս քորեպիսկոպոս» (էջ 71): Ընդ դժուած տողերս յաւելուած են, հաւանորէն նոյն այն ձեռքէն, որ մուծած է յաւելուած Անկիւրիայի ԺԳ. կանոնին մէջ, բացատրելու համար «քորեպիսկոպոս» բառը. «Քորեպիսկոպոսաց մի լիցի երիցունս կամ սարկաւազունս օժանել...: Քանզի յայնժամ ի գաւառս լինէին եպիսկոպոսունիք այս ինքն ի գիւղս. գայնապիսիս կոչէ քորեպիսկոպոսս. զի որ եպիսկոպոսդ տեսուչ գաւառի ապի ըստ հոռումիս առ մեծամեծօքն՝ այս ինքն որ գփաղափսն ունին, առ նոքօք կոչին սոքա գաւառաց եպիսկոպոսք (Վ. ի. հննայի Թ. 810):

Հեղինակը կը յիշէ անդամ մը «Պատարագամատուցացն սարսափելի խորհուրդը» (821): Իր գործածած Պատարագամատուցն է «Աթանասի» կոչուածը, Հայոց քով ընդունուած, ըստ Հ. Յ. Գաթրըրճեանի, 490ին: Այս պատարագամատուցէն է տեղիքս. «Ար միշտ անձախապէս բաշխի ի մեզ» (էջ 108)²⁷: Հ. Յ. Գաթրըրճեան կը գրէ առ այս. «Զ. դարուն առաջին տասնեակները շինուած Սահա-

²⁷ Հմմտ. Սրբազան Պատարագամատուցք Հայոց, էջ 281. «Եւ նոյն ինքդ բաշխի ի միջի մերում (կամ բը. «ի մեզ») միշտ անձախապէս»:

կայ կանոնաց մէջ ո՞վ չի համարիր անտարակուսելի անոր սուտ անուան ապացոյց մ'աւելի՛ երբ որ կը կարգանք յիշեալ տեղիքը» (անդ, էջ 323) : Ասկէ են նաեւ սարսափելի եւ աստուածընկալ բառերը :

9. Ինչ ինչ ասութիւններ, բառեր եւ լմբոնումներ, որոնք յատուկ են այս Ա.—Գ. հատուածներուն, կը նկատեմ նաեւ վրթանէս Քերդողի գրուած քներու մէջ, որ Զ. դարու վերջին եւ է. դարու առաջին քառորդին կը գործէր Գունոյ Հայրապետանոցին մէջ, թէ իբրեւ քարտուղար Մովսէս եւ Աբրահամ կաթողիկոսներու եւ թէ իբրեւ տեղապահ 604—608 տարիներուն : վրթանէս ունեցած է իր ձեռքը Հայոց կանոնադիրքը եւ յաճախ կոչումներ ըրած անկէ :

ա. «Երիցս երանեալ քաջ նահատակն Քրիստոսի Գրիգորիոս» (107) : Անգամ մը նաեւ Զ. հատուածին մէջ. «Ի նահատակէն Տեաննէ Գրիգորէ» (115) : — վրթանէս կը դրէ. «Երանելի նահատակն Քրիստոսի եւ հայր մեր Գրիգորիոս» (93), «յանդանդիտող եւ ի քաջ նահատակէն տեաննէ Գրիգորէ» (112, 113, 138) :

բ. Սահմանադրութիւն բառը, որչափ ծանօթ է ինձ, եկեղեցական—իրաւագիտական լեզուի մէջ առաջին անգամ ա՛յս տեղ կը կիրարկուի. «ըստ կանոնական սահմանադրութեանց» (83), «ղկարդեալ սահմանադրութիւնս», «այս սահմանադրութիւն կարգաց»

(83) Եւն : Անդամ մը միայն կը գտնենք հնա-
 դոյն ասութեան ձեւս . «սահմանս այս կանո-
 նականս» (76) : Վրթանէս ունի . «Նիկիական
 սահմանադրութիւն (119, 120, 142, 143),
 Սահմանադրութիւն Ժողովոյն Քաղկեդոնի
 (120, 141), սահմանադրութիւնս ասնել հա-
 ւատոյ» (95) : Այսպէս նաեւ Նիկիոյ ժողո-
 վոյն կանոններու Յառաջարանին մէջ չին
 հաւաքողի կամ Յովհ . Օձնեցւոյ ձեռքէն .
 «հասանէին ի դումարութիւն եւ ի սահմա-
 նադրութիւն» (Վիեննայի Թ . 810, Թղ .
 33ա) :

գ . Բառերս , հաղուադէսլ ուրիշ գրուածք-
 ներու մէջ , կ'երեւան երկու հեղինակներուս
 սլ գրչի տակ . Աղծապիղծ , 74, 85 = 121,
 165 : Անդրդուելի , 83 = 197 : Աստուածըն-
 կալ , 72, 81 = 94, 202 : Նաեւ Նիկ . Ժող .
 Յառաջարանին մէջ եւ Աղաթ . 284 (խմբա-
 գրէն) : Բարդաւաճեալ , 85 = 135 : Բոնագա-
 տութիւն , 96 = 147 : Լրջմտութիւն , 98 = 112 :
 Խոչտանդանք , 84 = 94 : Համաստեւ , 82
 = 97 : Հրաչալի , 104 = 123, 142 : Ճոտմա-
 րանեմ , 75 = 97 : Նորաձեւութիւն , 82 = Նո-
 րաձեւ , նորոգաձեւութիւն , նորաձեւու-
 թիւն , 93, 94, 136, 138 Եւն : Զովիւր , 78
 = 144 : Սահման կանոնական , 76 = 146 :
 Սարսափելի , 82 = 144 : Քսամնելի , 74 = 145 :

դ . Բ . հաստուածն ունի հետեւեալ տե-
 դիքը . «Իսկ զպոռնկորդիս եւ որ յերկրորդ-
 դացն են հաւասար մինչեւ յերկրորդ (կար-

դա՛ յերրորդ) ծնունդն, ըստ առաջին Կանոնաց, հետի կացցեն ի կարգէն եւ ի շնորհացն, զի պարկեշտ եւ սուրբ եւ աներկեւան եղիցի սխա պաշտօնէից Աստուծոյ...: Զի թէ Ղեւտական ազգն այնպիսի պատուէր ընկալաւ սոսկալի եւ զղուշաւոր անարատ սպասաւորութեան, որչափ եւս առաւել այժմուքս են արժանաւոր փութոյ ըստ Պաւղոսի «իկայութեան» (84): Այս տեղ հեղինակը աչքի առջեւ ունեցած է Բ. Յորէնք ԻԳ. 2, 7—8. «Մի մտցէ պոսնկորդի յեկեղեցի Աստուծոյ... մի դարչեցուցանիցես զՇղիպտացին... եթէ լինիցին նորա որդիք՝ յերրորդ ազգի՝ մտցեն յեկեղեցի Տեառն»:

Ուշադրաւ է այն պարագան, որ նայնխմաստ կանոն մ'ալ կցուած է Առաքելոց Վարդապետութեան ԺԲ. Կանոնին յաւելուածարար: Կ'ըսուի հոն. «Կարգեցին առաքեալքն եւ եղին հաստատութեամբ, եթէ եկամուտ ոք կամ բնակաւոր, որ ոչ զիտէ դճաւատս ճշմարիտ եկեղեցւոյ սրբոյ... մի լիցի առաջնորդ եւ հրամանատար յեկեղեցւոջ. եւ մի ոք կարգեսցէ զայնպիսիսն: [Զպոսնկեալսն, զչնացեալսն եւ զայլազործսն յերիցութիւն կամ ի սարկաւազութիւն եւ կամ յայլ ինչ սպասաւորութիւն եկեղեցւոյ մի մերձեցուցեն, զի մի կարգեալքն ընդ նոքաւք թիւրեացին: Զի եթէ սասուերք հանդերձելոցն Մովսիսի զանարատն ընտրէր ի

սպասաւորութիւն խորանին, ո'րչափ եւս ա-
նաւել որ նորոյ ուխտիս է միջնորդ»²⁸ :]

Վերջին երեք տողերը կրկնուած նաև
ԻՍ. կանոնին մէջ. «Զի եթէ զՂեւտացիոն
յամենայն խմեքէ . . . հետացուցեալ՝ սպա-
մերձեցուցանէր առ ինքն, որչափ եւս ա-
նաւել որ նորոյ ուխտիս եմ սպասաւորք,
միջնորդք եւ պաշտօնեայք Քրիստոսի անա-
րատք իցեն եւ անմեղք» (319—320) :

Այս յաւելուածական մասը սերտիւ կապ
ունի վերոյիշեալ կանոնին վերջաւորութեան
հետ : Ո՞վ է այս յաւելուածը մուծողը : Հ. Յ.
Տաշեան կը համարի Հ. Գաթըրճեանի հետ,
թէ ան ապրած է Ե. դարուն վերջերը : Ինձ
չատ կանուխ կ'երեւայ այս եզրը : Առաքելոց
Վարդապետութեան այս խմբագիրը խմբա-
դրած է նաև ուրիշ ընդհանուր եւ մասնաւոր
ժողովներու, նոյն իսկ Շահապիւմանի ժողո-
վին կանոնները փոփոխութիւններով եւ յա-
ւելուածներով²⁹ : Առանց տարակուսի նոյն
ձեռքը դործած է նաև այս Սահակի ըն-
ծայուած կանոններու մէջ : «Զի թէ Ղեւտա-
կան ազգն . . . » տողերը կարող են թէ յետսա-
մուտ ըլլալ եւ թէ հեղինակի ձեռքէն յօրի-
նուած : Այն պարագան, որ «Առաջին կա-
նոնք» հոս մեկնարանուած է «Զի թէ Ղեւտա-
կան ազգն», ենթադրել կու տայ որ կանոնին
հեղինակն է առաջին եւ երկրորդ մասերու

²⁸ Հ. Յ. Տաշեան, Վարդապետութիւն Առաքե-
լոց, Վիեննա 1896, էջ 309—310 :

²⁹ Անդ, էջ 204 :

դրիչը: Վերջաւորութիւնը «ըստ Պաւղոսի վկայութեան» կ'ենթադրէ Եբր. Թ. 15 «որ նորոյ ուխտիս է միջնորդ», ինչպէս ունի Վարդ. Առաք. յաւելուածը:

Ուշադրութեան արժանի է այս տեսակէտով նաեւ նոյն Վրթանէս Քերզոզի տեղիքս. «Վասն զի հին օրէնքն զսուրբ սեղանն յաղագս անշարժութեան հողեղէն հրամայեցին առնել եւ ի քարանց անշարժից... ուր սղջակէզքն եւ զոհքն մատչէին: Որչափ եւս առաւել որ նորոյ ուխտիս է միջնորդն կենդանարար եւ ազատիչ պատուական մարմնոյ եւ արեանն Տեառն յանշարժ եւ հաստատուն սեղան ելանել: Վասն որոյ եւ կարգեցին իսկ առաքեալքն եւ հաստատեցին ընդհանուր ի սուրբ եկեղեցիս եւ ճշմարտեցին սուրբ սեղան տէրունեան եւ աւագան մկրտութեան, որով արժանաւորիլ որդեգրութեան շնորհին» (Գիրք Թղթոց, էջ 125—126):

Վրթանէսի «կարգեցին առաքեալքն եւ հաստատեցին» յայտնապէս ցոյց կու տայ, թէ նա ունի ձեռքին տակ Առաքելոց Վարդապետութիւնը: Գարձեալ իր «կենդանարար եւ ազատիչ պատուական մարմնոյ եւ արեան Տեառն» արտայայտութիւնը կը յիշեցնէ Սահակի ընծայուած Ա. հատուածին տեղիքս. «մեծարել զաստուածընկալ սեղանն յորոյ վերայ կատարի կենդանարար խորհուրդն ապրեցուցչին մերոյ Տեառն (էջ 72): Բայց ամէնէն աւելի ուշադրաւ է անա-

բայտ բառին յաճախ կրկնութիւնը մասնաւոր չեչտով, թէ՛ Սահակի կանոնին, թէ՛ Առաքելոց վարդապետութեան եւ թէ Շահապիվանի կանոններու մէջ մուծուած յաւելուածական կտորներու մէջ, որոնցմէ մաս մը վերը յառաջ բերուած կոչումներուն մէջ տեսանք արդէն .

ա. Սահակ. «Զի թէ Ղեւտական ազգն այնպիսի պատուէր ընկալաւ... անարատ սպասաւորութեան» (84) .

բ. Վարդ. Առաք. ԺԲ. «զանարատն ընտրէր ի սպասաւորութիւն խորանին...» : ԻՍ. «որչափ եւս առաւել որ նորոյ սեխտիս են սպասաւորք... անարատ իցեն եւ անմեղք» :

գ. Շահապիվանի կան. Բ. «Զի եկեղեցի դուրսը կամ ի, մանաւանդ տէրունական սեղանն խորհրդոյ զանարատն ընդունի» : կան. ԺԴ. «Զի սուրբ եկեղեցի եւ սուրբ խորհուրդն տէրունական զանարատն ընդունի. զի արատաւորքն ի ձեռն անարատիցն փրկեցցին» : կան. ԺԵ. «ի ձեռն անարատից մեղաւորքն սրբեցցին» :

Նաեւ այս տեղ մէկ միտք կը նկատուի, որ զիտէ մի եւ նոյն իմաստը այլ եւ այլ դարձուած քներով արտայայտել : Այս տեսակէտով նկատի առնելով նաեւ «ըստ առաջին կանոնաց» իրաւազիտական ասութիւնը, զոր կիրարկած էին «Սահակ» եւ Վրթանէս, ուշադիր կ'ընեմ որ նոյնը կը գտնենք նաեւ

Անկիւրայի ժողովի թ. Կանոնին մէջ, որ ամբողջութեամբ հայ խմբագրէն յօրինուած է, եւ Կեսարիայի Ե. Ը. եւ ժ. կանոններու մէջ, իբրեւ յաւելուած հայ խմբագրին: Այս տեղիքներն են. Անկ. թ. «վասն այնոցիկ որ ինքեանք չհեռացան ի զոհելոյ կոոց...»: Արդ զայնպիսիսն առաջին կանոնին սպանանել հրամայեն. այլ երկրորդս կամ եղեւ մեծ ժողովոյն միարանութեան ընդդէմ երթալ տէրունական հրամանին...»: Կես. Ե. «Առաջին կանոնին». Ը. «զայնպիսիսն առաջին կանոնին եւ Գիրն չապրեցուցանէ». ժ. «զայնպիսիսն Յրէնքն եւ առաջին կանոնին սպանանել հրաման ետուն (ըստ Վիեննայի թ. 810ի): Առանց տարակուսի մի եւ նոյն գրչէն կը բղխեն այս հինգ համիմաստ կոչումները:

Չեմ ուզեր ի վերջոյ անտեսելով անցնիլ «ղի եթէ... որչափ եւս առաւել» շաղկապի քովէն, որ այնքան յաճախ կրկնուեցաւ վերագոյն յառաջ բերուած վկայութիւններու մէջ: Այս ձեւին կը պատահիմ նաեւ Գրիգորի վարդապետութեան մէջ առ Աղաթանգեղոսի, յատկապէս այն հատուածներու մէջ, որոնք խմբագրէն են. «Ձի եթէ ամպք որ սպասաւորք են... զարարչին հրամանս կատարեն... որչափ եւս առաւել այս վկայքս» եւն (էջ 283—284). «Իսկ արդ (եթէ) որք անդոսնեցին զծառայն Աստուծոյ զՄովսէս այնպիսի պատուհասի եղեն ար-

ժանի . . . իսկ սրբ իշխեցին . . . որպիսի լինիցին պատժոց պատուհասից արժանի . . . զի (եթէ) նոքա . . . իսկ սրբ . . . որչափ եւս առաւել լինիցին դիպեալք տանջանաց» (289) :

Սահակի կանոններու եւ Աղաթանդեղոսի մէջ նմանութեան կէտեր կան . հասմը տեսանք վերագոյն : Կը յիշեմ հոս ուրիշ մ'ալ «Հատ զդատավիճոն եւ հաստատեաց . սակ . Որ դձեղ ընդունի , դիս ընդունի» (Աղ . 289) = Կանոնք 86 . «Մովսէս կացոյց ստիկանս ի վերայ ժողովրդեանն քննել եւ դատավճիռ հատանել» : Բառս սիրելի է Եփրեմի եւ Զգօնի թարգմանիչներուն . «հատ եւ զդատավիճոն մահու եւ ի վերայ սրբւոյն» (Եփրեմ Ա . 311—312) . այլուր «անլոյծ դ—ն ել ի վերայ քս» (Ա . 374) , «ածէ ի վերայ ձեր զդ—ն չարեացն» (Ա . 321) . «Դնէր զդ—ն բարկութեան ի վերայ արքային» (Ա . 396) . «եղ ի վերայ նորա զդ—ն մահու» (Ա . 447) . եկն դ—ն (473) . ի վերայ Դաւթի ետ զդ—ն» (Ա . 473) եւ այլն : Կը յուսամ այլուր աւելի ի մերձուստ քննութեան առնել Աղաթանդեղոսի խմբագրին լեզուն եւ դայն համեմատութեան դնել այլ խմբագիր գրուած քներու հետ :

Վրթանէս Քերդոյ վերոյիշեալ հասուածին մէջ խօսք կ'ընէ նաեւ Մատուաներու մասին այսպէս . «ի քաղաքս եւ յաւանս եւ ի դեօղս եւ յաղարակս եւ յանդաստան ուրեք ,

ի վանորայս կուսանաց . այլ ոչ եթէ ուր եւ պէտ յամայի վայրս մատրունս անուանե-
(ա)լ, ուր ոչ հանապազորդելոյ (°) եւ սրբու-
թիւն պաշտաման կատարեսցի, յաղազս
որովայնապարարութեան ուխտ անուանեալ .
եւ երթեալ կիսարան ինչ տարեալ եւ կամ
քար ինչ կանդնեալ՝ դարդարեալ կտաւովք
եւ ի վերայ դահեղ խորհուրդն տէրունեան
կատարեալ» : (Գիրք Թղթոց, էջ 125—126) :

Այս տողերուն հետ հետաւոր գաղափա-
րակցութիւն մը կ'երեւցնէ Գ. հատուածին
տեղիքս . «Յայտ արարաք թէ զի՞նչ է եկե-
ղեցի . այլ ոչ եթէ արհամարհել ինչ ու-
սուցանեմք զչինուածովք պատուեալ տե-
ղիսն, որ անուանին ժողովրդանոցք, քանզի
ի նոսա ժողովին քահանայք եւ մանկունք
ուխտի եւ պաշտօնեայք Աստուծոյ կատարել
զաղօթս . . . վասն որոյ եւ Աղօթարանք կո-
չին եւ Սրբարանք . եւ հաստատեալ կայ
ի նոսա տէրունական սեղանն յորոյ վերայ
զհացն եւ զզինին պատարազեմք յօրինակ
կենդանարար մարմնոյ եւ արեան Քրիս-
տոսի . . . եւ ի նոսա կայ ուղղեալ աւազան
մկրտութեան, որով լուսաւորեալ վերստին
ծննդեամբ Հոգւովն սրբով՝ դրոշմիմք ի
յոյսն կենացն յաւիտենականաց . . . : Եւ
քանզի բազումք այսպէս կան վկայարանք
ուրեք ուրեք՝ յանուանէն հանաչեմք . . .
եւ մի պատիւ է ամենեցուն զի մի խոր-
հուրդ կատարի . քանզի սեղանն ամենայն

ուրեք տէրունական ասի եւ պատարագն .
 զի իւրաքանչիւր տեղւոջ սովորութիւն է
 կատարել զկարգ տօնիցն» (էջ 105—107) :
 «Նոյնպէս եւ Ժողովրդանոցք եւ Մատրունք ,
 զոր սովորութիւն եղեւ ի վաղնջուց հետէ
 կոչել եկեղեցիս . թէպէտ եւ բազում է ըստ
 գիւղից գիւղից եւ քաղաքաց քաղաքաց , սա-
 կայն ոչ են բազումք ի բազումս բաժանեալ .
 այլ մի եւ նոյն խորհուրդ կատարի յամենե-
 սին . եւ ըստ խորհրդոցն ոչ ասի ոմն մեծ ի
 նոսա եւ ոմն փոքր , այլ ըստ աստիճանին իշ-
 խանութեան» (109—110) :

10. Կանոնական Թուղթ Վարդապետացն
 Հայոց : Ե . հատուածն է այս Սահակի ըն-
 ծայուած Կանոններու , որուն Յովհ . Օճնեցի
 իր Հաւաքման մէջ Բ . տեղը յատկացուցած է
 (Սոփերք , 88—99) : Կանոնագրքի Բ . խումբի
 մէջ ներս չէ առնուած ան : Թէպէտ Յովհ .
 Օճնեցի խորագրած է զայն «Նորին Կարգք
 Քահանայից առ Ժողովրդականս» եւն , բայց
 ընդհանուր բովանդակութեան աւելի համա-
 պատասխան է «Կանոնական Թուղթ Վարդա-
 պետացն Հայոց» . զոր իբրեւ խորագիր դրած
 է էջմ . 659 , առանց «Նորին» կամ Սահակի
 անուան : Իրօք ալ «Կանոնական Թուղթս»
 բոլորովին աննման է իր ներքին եւ արտաքին
 ձեւով այն Ա .—Գ . հատուածներուն , որոնք ,
 ինչպէս տեսանք , հովուական թուղթերու
 նկարագիրն ունէին : Մենք կը տեսնենք այս-
 տեղ անձուկ իմաստով «Կանոնական Թուղթ» ,
 որ ունի Յառաջաբանական մուտք եւ Ա .—

ԻՊ. Կանոնական սահմաններ, սահմանում ամուսնացեալ քահանայից համար: Ուղղուած է խօսքը «Նորարց սիրելեաց Նրիցանց եւ Վանականաց»: Վերջիններուս կը հայի յատկապէս ԻՊ. Կանոնը:

Յառաջարկական մուտքին մէջ կ'ըսուի. «Որպէս ամբաստանութիւն եղեւ առ մեզ ի բազում տեղիս (ի) Ժողովրդականաց դքահանայից» (88). այս ինքն աշխարհականները ամբաստանութիւն ներկայացուցած են ամուսնացեալ քահանաներու մասին «ի բազում տեղիս» զանուած վարդապետներու: Անոնք այժմ հաւարուած են Ժողովի այդ ամբաստանութիւնները քննութեան ասնելու: Այդ ամբաստանութիւններն են.

ա. «Թէ որպէս ծուլութեամբ ունին զկարդ եկեղեցւոյ պաշտաման եւ աղօթից եւ դայլ ամենայն կարեւոր առաջնորդութիւն:

բ. Ձի ինքեանք չեն սւսեալ, եւ զորդիս իւրեանց ի զպրոց ոչ ունին, եւ (որդիք) վասն աղխտութեան՝ երիցութեան արժանի ոչ լինին:

գ. Եւ մեզ զրկանք են եւ նեղութիւն զի զատարկացեալ եմք ե՛ւ նսքօք ե՛ւ ի նոցանէ, եւ խոսկանացեալ եմք յամենայնի եւ ամենեւին անտեղեակ եւ անմխիթար (ի) զրոց սրբոց» (88—89):

Այս ամբաստանութիւնները կը ճշմարտեն Ժողովական Հարք. «զնոյն զոր լուաք ի նոցանէ՝ զխոսացաք եւ մեք եւ սղացաք բազում արամութեամբ, վասն զի ի շատ տեղիս

ուչ դոք դասք քահանայութեան արժանի
(յորդուց քահանայից) ի ազխաութենէ» : Այս
պատճառաւ ալ, կ'ըսեն, «հրաժարեցուցեալ
զնոսա (զժառանգս) ի բնակութենէ՝ օտարաց
պիտանեաց եւ զխոնոց ասուք զժառանգու-
թիւն նոցա» (89) :

Այս կանոնները դրուած են ժողովական-
ներու կողմէ յողնակի առաջին գէմքով (կան.
ԺԶ, էջ 96 «ասլա թէ լսեմ» կարււալու է
«լսեմք») :

կան այս տեղ կանոններ, որոնք ստեղծուած
են Ներսէս Աշտարակեցոյ (547—557) կա-
նոններէն, երբեմն բառական իսկ³⁰ : Ասոնք
են հետեւեալները .

Կանոնի ներսիսի	Թուրք կանոնակաւի
Ա—Բ	Ձ, ԺԹ
Գ—Դ	ԺԸ
Ե	ԺՍ
Ձ	Գ
Ը	Թ
ԺԳ	Է
ԺԴ	Գ
ԺԶ	Դ
ԺԷ	Ե
Ի	ԺԲ
ԻԳ	ԺԷ—ԺԸ
ԻԴ	ԺԵ

³⁰ Ձեմ կրնար համաձայն ըլլալ Հ. Տաշեանի, երբ
«Սահակի» կանոններու եւ Ն. Աշտարակեցոյ կանոն-
ներու մէջ նկատուած յիշեալ նմանութիւնները բա-
ցատրելու համար կը կարծէ թէ ներսիսի կանոնաց
«մեծ մասն Սահակոյ կանոններէն քաղուած է»
(Վարդ. Ասար. 239. հմմտ. նաև 217—218, 229 :)

Համեմատութեան կը դնեմ ժՁ., ժԷ. եւ
Ը. կանոնները.

Կանոնիք Ներսիսի

Թուղթ Կանոնակաւս

ժՁ. Եւ կանայք առ քա-
հանայս մի իշխեսցեն
կալ, բայց սարկաւա-
դունքն սպասաւորեսցեն.
Եւ կանայք յիւրեանց տե-
ղին աղօթեսցեն. եւ մի
եղիցին գործակիցք քա-
հանայիցն. որպէս լսեմք՝
ունելով զտեղի սարկա-
ւաղացն:

Ը. Ձեկեղեցւոյ վարա-
դոյր՝ առազաստ տանց
փեսայից եւ հարսանեաց
այլ մի իշխեսցեն առնել.
Կոր թէ գացի ոք արա-
րեալ՝ թէ քահանայ՝
լուծցի, թէ զպիւր՝ նզու-
վեսցի:

Գ. Մկրտութիւնն առ-
նել երկիւղածութեամբ.
Եւ կանայք ի ժամ մկր-
տութեան մերձ առ քա-
հանայսն մի իշխեսցեն
կալ, որպէս սովորեցան
ամանք առնել յանդդնա-
բար եւ մկրտել ընդ նո-
սա. այլ ի աեղւոջ իւր-
եանց աղօթեսցեն:

Թ. Եւ լսեմք թէ գեկե-
ղեցւոյ սպաս, մանաւանդ
զվարադոյր ի հարսանիս
առազաստի փեսայի եւ
հարսին, եւ գսկի՛նն ի դին-
ըմօյելիս յանօթս տան զի-
նսուրաց: Վասն որոյ ար-
ժան է զքահանայն զայն
իլել ի կարգէն իւրմէ
վասն այգպիսի խառնակ
եւ չար գործոց. զոր
յայսմ հետէ այլ մի ոք
իշխեսցէ առնել. իսկ եթէ
ոք գացի արարեալ, լու-
ծեալ լիցի ի քահանայու-
թենէն, ամենեւին ան-
մասն ի թողութենէ:

Օղտագործուած են Կանոններու մէջ նաեւ Բարսղի «Կանոնք վասն պէսպէս եւ բիւրապատիկ ախտից» : Այսպէս ժԵ. կանոնը, որ ընդհանրապէս Ներսէսի ԻԳ. կանոնին համաձայն խմբադրուած է, նկատի ունի նաեւ Բարսղի ՄԺԹ եւ ՄԻԱ կանոնները. համեմատութիւնն է հետեւեալը .

Կանոնք Ներսիսի ԻԳ.

Թուրք կանոնական
 ժԵ—ժԶ.

Տղայոց պսակ մի իշխեսցեն օրհնել. եւ մի կատարելոցն երկոցունց առանց զմիմեանս տեսանելոյ. զի այսպիսեաց անժամ հարսանեաց զնացին զսուր մահարեքք : Եւ ժողովրդականք զայսպիսի հարսանիս մի իշխասցեն առնել. զի նոցունց իսկ է կորուստ :

Պատուէր արարէք նոցա, զի տղայոց կանայս մի խօսեսցին. եւ մի կատարելոցն առանց զիրեարս տեսանելոյ միմեանց հաճութեամբ : Եւ զուրք քահանայք, տղայոց ամենեւին իսկ պսակ մի օրհնէք մինչեւ ի կատարումն հասակի : Իսկ կատարելոցն, որոց զմիմեանս չիցէ տեսեալ ի հաճոյս իւրեանց, պսակ

մի իշխէք զնել առանց քննութեան եւ զնոսին ինքեանս հարցանելոյ. զուցէ բռնադատութեամբ ծնողացն ալամայ հաւանեալք իցեն. եւ զայնպիսի հարսանիքն մի իշխէք յանձն առնուլ : Զի մինչեւ ցայսօր յայդպիսի անկարգութենէ բազում զնացին յաշխարհի, հողեւոր եւ մարմնաւոր : Ասլա թէ լսեմք, թէ ոք ի քահանայից յանդգնի եւ արտաքոյ մերոյ հրամանի այնպիսեաց պսակ օրհնեսցէ, զիտասցէ, զի քահանայն պատուհաս կրէ ըստ օրինակի զնասակարացն. եւ ծնողքն ոչ անսլարտ լինին ի պատուհասէ :

ԿԱՆՈՆՆԻ ԲԱՐՍՂԻ

«ՄԺԹ. Տղայոց սրտակ մի ղիցէ քահանայն մինչեւ ի շափ հասանեն, ղիւրեանց հաճոյսն իմանան: Եւ եթէ սք յանդղնի՝ լուծցի ի քահանայութենէն. եւ ձ. զբամառացան տայցէ յեկեղեցին: Եւ տղայն ի շափ հասեալ ում կամ ի ամուսնացի:

ՄԻԱ. «Ծնողք բոնարար զգաւակս իւրեանց ասն մի արացեն, բայց իւրեանց հաճոյիւք. ղի մի ի փորձութիւն սատանայի անկցին: Եւ փասն ընչից զաղայս ձերաց մի տացեն: Եւ եթէ սք յանդղնի նղովեալ լիցի եւ մեղք նոցա ի զլուխ ծնողացն եղիցի»:

Երբորդ աղբիւր մ'այ կ'ուղեմ մատնանչել, այն է Մակարայ Բ. Երուսաղեմացոյ Կանոնական Թուղթը, զբուած առ Վրթանէս Սիւնեաց Եպիսկոպոսապետ, իբր 560ին: Ասկէ առնուած են Կան. Ե. եւ Ը.:

Կան. Ե. եւ Ը.

Թուղթ Մակարայ Բ.

(էջ 117).

Կան. Ե. «Եւ Սարկաւագունի մկրտութիւն մի իշխեացեն առնել. ապա թէ արացեն՝ լուծեալ լի[նի]ցին ի սարկաւագութենէն հանդերձ պատուհասիւ. զի ոչ է սարկաւագն քահանայ, այլ սպասաւոր քահանայի» (91):

Գիտութիւն լիցի քրիստոսասէր եզրայրութեան ձերոց, ղի Եպիսկոպոսաց եւ քահանայից միայն է թշխանութիւնս այս (մկրտութեւն). եւ սարկաւագի գայս առնել չէ արժանի, քանզի սպասաւոր էն. եւ խափանեալ է այս առ ի նոցանէ: Եւ առելի է

Կան. Ե. Եւ Ը.

Թուղթ Մակարայ Բ.

(Կանոնք Ներսիսի Փէ). Չգուշացին առաւել ևս Սարկաւազունք. մի գուցէ մկրտութիւն ասնիցեն յանդգնարար ի կորուստ:

խնդրելն, թէ կատարեալ է սա ի նոցանէ մկրտեալն... իսկ եթէ զիտէր զկարգս Եկեղեցւոյ Եւ անց զնոք, եղիցին ի վերայ նորա պատիժքս կարգի յանցանացն:

Կան. Ը. «Եւ յամենայն տեղեաց մերոց իշխանութեանց յամենայն ամի գինի սրբոց գատկին, զԵւղ մկրտութեան հարկաւորութեամբ բերցեն սամեղ քահանայք. և սասա ի մէնջ ընկալցին զօրհնութիւն իւղոյն. և անձամբ մի օրհնեսցեն ի սունս իւրեանց, սրպէս սոսորեցին սմանք ի սպիտութենէ. վասն զի ոչ է իշխանութիւն այդ քահանայից, այլ եպիսկոպոսապետաց (92):

Էջ 121. ԶԵւղ սրբութեան եպիսկոպոսապետն օրհնեսցէ. և վասն հասարակութեան և կարեւոր պիտայից՝ հրամանաւ արքեպիսկոպոսին Երկու և երեք միարանեալ եպիսկոպոսք և սարկաւազունք՝ սպասասրբ սրբութեանն»:

Եթէ Ներսէս Ա. շատարակեցի իր Փէ. կանոնին մէջ ստուգիւ սահմանած էր, որ «սարկաւազունք մի գուցէ մկրտութիւն ասնիցեն», աւելորդ էր անչուշտ այս մասին հրահանոց խնդրել Մակար Երուսաղէմի հայրապետէն: Ինձ կը թուի թէ Ներսիսի այդ կանոնը ապաժաման է. մուծուած է այն ձեռքէն, որ յանդգնած է նման յաւելուած մ'ալ մուծել Նիկիոյ Փողոսի Փէ (18) կանոնին մէջ. քառակուսի վահագոյժի մէջ կ'առ-

նենք յաւելուածները. «Լուր եհաս ի սուրբ
 եւ մեծ ժողովն [Նիկիա] թէ ի տեղիս տե-
 դիս սարկաւապունք օրէնս տան (քահա-
 նայից) [եւ մկրտութիւնս ատնեն], եւ ընդ-
 դէմ թուեցաւ դործն [առաքելական] (եւ
 սովորութեան) կանոնաց [եւ մեծ ամենայն
 ժողովոյս]: Բայց ազէ, որք ոչ ունին իշխա-
 նութիւն մատուցանել պատարագ, նոցա
 դիարդ համարձակ լինի զմարմինն Քրիս-
 տոսի բաշխել...»: Կամ համարած է իմբու-
 դիրը, թէ Մակար նոյն է Նիկիոյ հարց
 թուին մէջ յիշուած Մակար Ա. Երուսա-
 դէմի հայրապետին հետ (ինչպէս նոյնացու-
 ցած է Անանիա Շիրակացի ալ), եւ այսպէս
 անոր վճռին սիւնհոյոսական արժէք տուած
 է եւ մուծած Նիկիոյ կանոններուն մէջ, եւ
 կամ ուզած է Մակար Բ. ի վճռին հեղինա-
 կութիւնը նուազեցնել: Նման յաւելուած
 մ'ալ մուծած է նոյն ժողովին ՓԲ. կանոնին
 մէջ. «Վասն այնոցիկ որ կոչեցանն եւ յօ-
 ժարութեամբ կալան դաստիճանն եւ ապա
 ի մեղս դատածան եւ կերան զփախածս իւ-
 րեանց [ի շնութիւն, ի պոսնկութիւն, ի
 դողութիւն, յազահութիւն, յոխակալու-
 թիւն, մանաւանդ դանհնարին ազէտան որ
 դործինն. եւ անդէն ի խորհուրդն եւ ի
 սուրբ սեղանն մերձենան, այսինքն ի պա-
 տարայն մատուցանել. եւ շարժեն զբար-
 կութիւնն Աստուծոյ ի վերայ երկրի] կամ
 եղեւ մեծ ժողովոյն...»: Այս երկարաչունչ

յաւելուածը, որ ժողովոյն սրոշումներուն հետ ի հետուստ անդամ սահմանակցութիւն չունի, Քաղկեդոնականներու դէմ ուղղուած է. որոնց վրայ ամբաստանութիւն կ'ըլլար է. դարու սկիզբները, թէ «դուք մտանելով առ բողոս (եւ) ի բաղանիս լուացեալ՝ նոցին (Սորասանիկներու) հաւասար սուրբ կարծէք լինել. վասն որոյ անխտիր ի տէրունական մարմինն մերձենայք, զոր սլատոգամն աստուածային ընդ դատաստարութեամբ փակեաց» (Վրթանէս Քերդող, Թուղթ առ Սորմէն Ստրատելատ. Գիրք Թղթոց, 95) : Հոս «սլատոգամն աստուածային» Պաւղոս առաքեալն է (Ա. Կոր. ԺԱ. 27—29) : Վրթանէս իր այս միտքը աւելի ճոխարար արտայայտած է այլուր, ուր կը գրէ. «Քանզի սուրբ Հարքն ՅԺԸ որ ի Նիկիա դումարեալք ի սուրբ Հոգւոյն, ոչ հրամայեցին վայրապար ուրեք (սլատարազ) մատուցանել եւ անխտիր հաղորդել սուրբ խորհրդոյն. այլ ընտրեալ զարդարութիւն ի մեղաց եւ սահման եղեալ ոչ անցանել ըստ այն : Իսկ ընդունողք Քաղկեդոնի ժողովոյն, թէ եւ կարի զանդեալ եւ շաղախեալ ի մեղս անհնարինս իցեն, զոր ծանր ապաշխարութեամբ հաղիւ ոք կարացէ քաւել, հանապազ անխտիր ճաշակեն ի սլատուական մարմնոյ եւ յարենէ Տեառն, զարիւն նորոյ ուխտին խառնակ համարելով» (Գիրք Թղթոց, 126) : Թէ Վրթանէս Նիկիոյ ԺԲ. կա-

նանն հայերէն խմբադրութեամբ ձեռքի տակ սենի, ցոյց կու տայ «չաղախեալ ի մեղս անհնարինս իցեն», որ շրջուած ձեւն է միայն «գանհնարինս աղէտանս որ դործինն» նախադասութեան :

Ո՞վ չի տեսներ թէ ո՞վ է եւ ե՞րբ այս յաւելուածներու խմբադիրը եւ ի՞նչ անոր անունը :

Թէ ստուղիւ ծանօթ եղած է Հեղինակիս Մակարի Թուղթը, բացայայտ կը տեսնուի հետեւեալ տեղիքէս, զոր յաստջ կը բերեմ Յաղագս Քորեպիսկոպոսաց հասուածէն. կ'ըսուի.

«Եւ դաճարս աղօթիցն, յորս սուրբ եւ աստուածընկայ սեղանն է հաստատեալ . . . պարսպեալ քաղաքորմովք. եւ մերձ ի նա Մկրտատունս շինեացին. եւ անդ, որպէս եւ սովորութիւն իսկ է եւ յայլսն, ի նմին կանգնեացի աւագան մկրտութեան. որոյ ծննդեամբ Հոգին սուրբ վերստին նորոգելով զրոշմէ լինել որդիս լուսոյ» (Սովերք, էջ 81) : Նոյնը իր կցորդ մասերով սակաւ ինչ փոփոխութեամբ կրկնուած է էջ 106. «Ոչ եթէ արհամարհել ինչ սուսուցանեմք զշինուածովք պատուեալ (խմացիր՝ դորմովք պարսպեալ) տեղիսն . . . եւ հաստատեալ կայ ի նոսա տէրունական սեղանն . . . եւ ի նոսա կայ ուղղեալ աւագան մկրտութեան, որով լուսաւորեալ վերստին ծննդեամբ Հոգւովն սրբով՝ զրոշմիմք ի

յոյս կենաց յաւիտենականաց» : Հմմտ . նաև Վրթանէս Քերզոյի տողերս . «Հաստատեցին յընդհանուր ի սուրբ եկեղեցիս . . . սուրբ սեղանն տէրունեան եւ աւագան մկրտութեան , որով արժանաւորիլ մկրտութեան շնորհին» (Գիրք Թղթոց , 125) :

Մակար Բ . Երուսաղեմացի լսելով , որ Հայերը «աւագան սրբեալ ոչ ունին եւ յորպէս ամանի մկրտեն» կը հրահանուի . «Զի եթէ ոչ էր մերձ եկեղեցի շինեալ ի փասս Աստուծոյ եւ ի մուտս ժողովրդոց , ասանց մեղադրելոյ արդեօք էր . եւ եթէ եկեղեցիս ունիմք , պարտ է եւ Մկրտատունս ասնել եւ աւագան» (էջ 117) : Ներսէս Աշտարակեցի սահմանած էր (Կան . ԺԵ .) «Եւ աւագանն կանգնեացի յեկեղեցւոջն կամ ի տան պաշտամանն թէ քարեղէն իցէ եւ թէ փայտեղէն» : Այն ակնարկութիւնը , զոր կ'ընէ «Սահակ» , թէ մերձ յեկեղեցին Մկրտատուն շինել պէտք է , որպէս եւ սովորութիւն իսկ է եւ յայլսն» , այսինքն «յայլ եկեղեցիս» , յայտնապէս կը նշէ Մակարի կանոնը , որ Երուսաղեմի սովորութիւնը աւանդած էր Հայոց : Այս իմաստով պէտք է իմանալ ինչ որ կը զրէ Աղաթանդեղոսի խմբադիրը , թէ Գրիգոր Լուսաւորիչ յԱշտիշատ «եզանդ զհիմունս եկեղեցւոյն . . . ուղղեալ սեղան յանուն սուրբ Երրորդութեանն եւ կազմեալ աւագան մկրտութեան՝ նախ զայնուսիկ լուսաւորեաց մկրտութեամբն , որ ընդ

իւրն էին մեծամեծ նախարարքն (էջ 424—425) : Մկրտատուն նոր բառ է, ասաջին անգամ հոս գործածուած : Հիները կ'ըսէին Լուսաւորիմ = Մկրտիմ, ասկէ Լուսարան, Մկրտարան, Մկրտատուն : Փաւստոս Գ. 10 կ'ըսուի, «Ապա հառ զայն (դոսկի եւ դարձաթ Կեսարացոց) արքեպիսկոպոսն (Բարսեղ), արար աւագանս [մկրտութեան] կնքոյ տարոյ . եւ կան հաստատեալ աւագանքն արձաթիք ի տուն Լուսարանին մինչեւ ցայսօր ժամանակի» :

Կանոններուս հեղինակը (կամ խմբագրողը) կարգացած է Յակոբ Զղօնի ճառերը : Էջ 90 կը գրէ . «Լուաք ի մարդարէէն սրպէս Եղեկիէլ գոչէ հողւով սրբով եւ ասէ . Ով հովիւ տարապարտ արօտ, որ թողի զխաչինս իմ յաջ բազուկ քո եւ յաջ ակն քո» : Մարդարէին այս վկայութիւնը ասնուած է Զղօնէն է, որ այսպէս ունի . «Ով հովիւ տարապարտ արօտ, որ թողի զխաչինս իմ յաջ բազուկ քո եւ յաջ ակն քո . . . աւասիկ կուրացուցանեմ զակն քո աջ եւ գօսացուցանեմ զաջ բազուկ քո» (էջ 195) : Խօսքը Զարարիա մարդարէին (ԺԱ. 17) է, որ Աստուածաշունչի թարգմանութեան մէջ այսպէս հայացուած է . «Ով տարապարտ արօտք որ ընդ վայր հարէք զխաչինս . սուր ի բազուկ նորա եւ յակն իւր աջոյ . բազուկ նորա գօսանալով գօսասցի եւ ակն իւր աջոյ կուրանալով կուրասցի» :

Ի՞նչպէս Եղեկիէլի վերադրուած է տեղիքս: Հաւանօրէն Ջզօնի յառաջբերութիւնը, որ առանց մարդարէի անուան է, ենթադրուած է կոչում մը Եղեկիէլէն: Ինձ կը թուի, թէ այս վկայութիւնը կ'ակնարկուի Առաքելոց Վարդապետութեան Ի. Կանոնին վերջը, «ըստ մարդարէութեանն Եղեկիէլի», որ խմբագրին յաւելուածն է (Տաշեան, 319):

Վրթանէս Սիւնեաց եպիսկոպոսապետ, որ յաջորդն էր Սիւնեաց Պետրոս եպիսկոպոսին, իբր 560ին, երբ Սիւնիք բաժնուեցաւ Գունոյ հարկարանէն քաղաքականապէս եւ նաեւ Եկեղեցին խզեց իր յարաբերութիւնները Հայրապետանոցի հետ եւ եղաւ ինքիշխան, դիմեց Երուսաղէմ Մակար Բ. հայրապետին եւ ստացաւ ասկէ պատասխան ինչ ինչ եկեղեցական կարգերու մասին, որոնց շուրջ վէճ կար ի Սիւնիս: Այն հարցերու թուին մէջ էր նաեւ մկրտութեան իւղիօրհնութիւնն եւ սարկաւազներու մկրտելու իրաւասութիւնը: Հարցեր, որոնք նկատի առնուած են Կանոններու մէջ ճիշդ այնպէս ինչպէս պատասխանած էր Մակար³¹:

Ինձ կը թուի թէ «եպիսկոպոսապետը», որ Ը. Կանոնին մէջ կը հրամայէ «յամենայն տեղեաց մերոց իշխանութեանց յամենայն ամի զկնի սրբոյ զատկին զիւղն

³¹ Հմմտ. Հ. Ն. Ակինեան, Թուղթ Մակարայ, էջ 35, ծան. 6. ուր կ'ըսուէր. «Չեմ տարակուսիր, թէ տողերուս (Մահակի կանոններու) գրիչը ծանօթ է Մակարայ Թուղթին»:

մկրտութեան հարկաւորապէս բերել առ մեզ» ոչ այլ սք է, բայց եթէ Մանասէ Բասենոյ եպիսկոպոս, որ տեղապահութիւնն բրաւ Մովսէս կաթողիկոսի վախճանելէն ետքը՝ 604—608 տարիներուն, ունենալով իրեն օգնական—խորհրդատու եւ քարտուղար Վրթանէս վարդապետը: Իր մասին է Վրթանէսի Ակնարկութիւնը. «վասն որոյ յսլով անդամ թախանձեալ զսրբասէր Եպիսկոպոսս՝ քննութիւն ասնելոյ. եւ ուսոյց մեզ, թէ ոչ է օրէն ասանց միաբանական ժողովոյ» (Թուղթ առ սպարապետն Սորմէն, Գիրք Թղթոց, 93): Վրթանէս զանիկա կ'անուանէ «զմեր քերդողս» (անդ). նա կը նկատուէր «զլիսաւոր վարդապետ» (անդ, 109, 147), ունէր իր նիստը Գուլինի եկեղեցւոյն մէջ (անդ 93): Ակնարկուած միաբանական ժողովը կայացաւ իբր 605ին, ինչպէս կ'ըսուի. «ժողովեցաք եպիսկոպոսքս այս ի մայրաքաղաք եկեղեցիս Գուհոյ . . . եպիսկոպոսք Մ (կարդա՞լ ՓԲ) եւ Հարք եւ Քահանայք Յ եւ Ղ, կամօք եւ այլոց՝ հաստատել սահմանս կանոնականս» (անդ 146—147):

Թէ եւ բացայայտ չէ ըսուած հան, թէ նաեւ եկեղեցական—բարեկարգական սրուչումներ տրուած ըլլան, բայց կայ ամէն պատճառ նոյնը ենթադրելու: Ներքին կարգերու վեր ի վայր յեղաշրջումը, տիրող սոցիալութիւնը եւ այլն զիւրաւ պիտի ըմ-

բանելի բլլան, եթէ աչքի առաջ սենեաներ
572—604 տարիներու հայկական ապստամբ-
բու թիւնը, 20 ամեայ պատերազմները,
զայթը եւ այլ ազէաները :

Հաստատել, ետքը, թէ կանոնական
Թուղթս յօրինողները ձեռքի տակ սենեցած
են Ներսէս Աշտարակեցւոյ իրը 554ին եւ Մա-
կար Բ. Երեսնամեայ իրը 560ին դրած
կանոնները, ինքնին կը հետեւի, թէ Թուղթս
հրատարակ եկած բլլալու է 560էն ետքը :

Կանոններու լեզուն տակաւին չէ են-
թարկուած յունարանութեան. ինչ որ ցոյց
կու տայ թէ դրուած է 560—600 շրջանին .
շրջան մը, որ կ'իյնայ Հայ-պարսկական
կռիւններէն վերջ, որոնք սկիզբ առին 572ին :

Կը կարծեմ թ վերջոյ, թէ այս Ա.—Ե.
հաստատմաներու համար բաւած է վերթանէս
ապերս. «Որ սք ջանայցէ կատարել զիրա-
մայեալսն բովանդակ, որ եպիսկոպոսաց եւ
եքիցանց կարգեցան, աշխոյժ եւ սղջախոհս
լինելէ. Լւ սւսուցիչս անբազբազայս յամե-
նայնի, ծախելով զմարմինն՝ թ հոյին յաւե-
լուլ, զգայլսն հալածելով՝ թ գահավիժու-
թենէ զփարախն պահել, մերձենալ առ Աս-
տուած եւ բնծայել զայլս» (ԿՋ 114) :

Կանոններս Սահակի անուան վերա-
դրուած գաւած է արդէն է. դարու վերջին
բասորդին «Սահակ վերջին», այն է Սահակ
Գ. Չորափորեցին, որ Յովհաննէս Սիւնա-
կանի հարցմանց կանոնական Պատասխան-
ներուն մէջ կը գրէ. «Պարտ է յամենայն

տարւոջ (դՁէթ մկրտութեան) ի հայրապետէն ընդունել ըստ կանոնական հրամանի սրբոյ հօրն Սահակայ» (Ղլտճեան, Կանոնադիրք Հայոց, էջ 134—135) : Կ'ականարկութի կանոնացս Ը. զլուխը (Սովերք, Բ., 92. Ղլտճեան, էջ 23) :

11. «Սրբոյն Սահակայ Հայոց կաթողիկոսի Գիր աւանդութեան յաղագս կարգի սպասաւորաց եւ պտղոցն ժողովրդականաց ընծայելոց ի տուն Աստուծոյ» (Սովերք, էջ 127—134) :

Այս գրութեան մասն էր նախնարար էջ 110, տ. 9—116, տ. 5. զոր պէտք է զետեղել իր տեղը այսպէս .

էջ 110, 9—115, 2 պէտք է փոխադրել էջ 133, 2 իբրեւ շարունակութիւն «անչարժաւանդութիւն նորին սրբոյ» տողին՝ «եւ այնպէս յարմարեալ... (մինչեւ 115, 2) այդ զորժ է վարդապետի եւ հոգեւոր հովուի» : Կը շարունակուի այնուհետեւ էջ 133, տ. 2. [Թ] «Ժողովրդականք ամենայն զպտուղ... (մինչեւ էջ 134, տ. 17) յաւիտեանս յաւիտենից» : Ասոր պէտք է կցել էջ 115, 3 «Յիշատակարան Գրչի : Այս սահմանադրութիւն կարգաց գրեցաւ...» (ցվերջ 116 էջին) :

էջմիածնի Թ. 659 Օճնեցւոյ Ե. հատուածը կը խորագրէր «Սահմանադրութիւն կարգաց ընկալեալ ի նահատակէն տեառնէ Գրիգորէ քարգմանեցաւ ի ձեռն Եզնակայ հրամանաւ Սահակայ եպիսկոպոսապետին Հայոց եւ նորին աթոռակցաց» . (Կ'ամփոփէ

Սուրբ . , էջ 100—112) : Իսկ սկսեալ 112 էջէն մինչեւ 116 իբրեւ ուրոյն հատուած կը ներկայացնէ խորագրովս . «Կանոն Լուսաւորչին : Ազար որ մասնական է պատարազ . . .» , կից Յիշատակարանը :

Ե . հատուածին այս խորագիրը կազմուած է Յիշատակարանէն հանուած բառերով . նոր է միայն «ի ձեռն Եղնակայ» : Իսկ «Յիշատակարանն Գրչի» հետեւեալն է .

«Այս Սահմանադրութիւնն Կարգաց գրեցաւ հրամանաւ սրբոյն Սահակայ մեծի հայրապետին Հայաստան աշխարհի , ընկալեալ ի քաջ նահատակէն ի տեառնէն Գրիգորէ . թարգմանեցաւ միայն (ի) Յունէ ի Հայս <ի ձեռն Եղնակայ> : Արդ եթէ ոք անհնազանդեալ Կանոնիս նորաձեւել կամեսցի զկարգեալ սահմանադրութիւնս , մի ընկալցի մասն եւ վիճակ ժառանգութեան յարքայութեան Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ : Եւ որ ոք միարանեալ կատարեսցէ՝ ընկալցի զօրհնութիւն ի Տեառնէ՝ հաղորդելով պարգեւացն եւ անվախճան հանդստեանն երջանկին Գրիգորի եւ հօր մերոյ Սահակայ եւ նոցին հետեւելոց ճշմարիտ ուղղափառութեանց (իմացիր՝ ուղղափառաց) , որ ի մեծ եւ յերեւելի աւուրն են պսակելոց յամենաբաւական աջոյն՝ անթարգմանելի պայծառութեամբ մշտնջենաւորեալք յաւիտեան եւ յաւիտեանս յաւիտենից . ամէն» :

Կ'ըսուի , թէ Երբ Գրիգոր Լուսաւորիչ քրիստոնէական լուսով լուսաւորեց Հայերը ,

եկան իրեն քուրմերը եւ խնդրեցին ապրուստի միջոց . վասն զի անոնք հեթանոսութեան շրջանին իրենց օրապահիկը կը հոգային «ի դոհից եւ ի պտղոց նոցա» . իսկ այժմ որ եւ է արուեստի անծանօթ , հնարաւորութիւն չունէին ճարել իրենց եւ իրենց որդւոց սնունդը : Գրիգոր կը խոստանայ անոնց կարգադրել , որ նոյն եկամուտն ունենան նաեւ այսուհետեւ իբրեւ խորանի պաշտօնեաներ , պատարագաց երախայրիքէն «եւ այլովք ընծայեալ պտղովք» : «Եւ եղիցին ձեզ պտուղք եւ երեխայրիք կարգեալ ըստ այնմ օրինակի , որպէս եւ մեծ մարդարէն Մովսէս առեալ հրաման յԱրարչէն աւանդէր ժողովրդեանն զպատարագացն եւ զպտղոցն , զոր Աւետականքահանայութեանն միշտ մատուցանէին հարկաւորապէս ընծայս՝ վասն ոչինչ խափան լինելոյ նոցին քահանայիցն ի սպասաւորութենէ խորանին վկայութեան» (130) :

Գրուածքիս այս մասը իրեն շարժառիթ ունի Ազատանդեղոսի հետեւեալ տեղիքը : Կործանուած մեհեաններու «զգաստակերտսն եւ զսպասաւորսն քրմօքն հանդերձ եւ նոցին դետնովքն եւ սահմանօքն ի ծառայութիւն նուիրեցին եկեղեցւոյ սպասաւորութեան» . (Ազատ . 406 , 408 , 409 , 410 , 412) : Գրիգոր Հայաստանի քաղաքներու , աւաններու , գիւղերու եւ ազարակներու մէջ կը շինէ եկեղեցիներ . եւ Տրդատ «թագաւորն յամենայն իշխանութեան իւրում առ հասարակ՝ զրեաց չորս չորս հողս երդոյ յամենայն ազարակ

տեղիս . իսկ յաւանսն եօթն եօթն հողս երդոյ ի ծառայութիւն սպասաւորութեան քահանայութեանն , նուէր պտղոյ Տեառն մատուցանէր» (437) : Կ'ըսուի դարձեալ թէ Տրդատ հրաման կու տար «բազմութիւն մատաղ մանկտւոյ ածել յարուեստ դպրութեան» «առաւել զազգս պղծագործ քրմացն եւ դմանկունս նոցա ժողովել , դումարել յարժանաւոր տեղիս դասս դասս եւ դարման ոռճկաց կարգել» (437 , բանաքաղուած ըստ մասնէ Կորիւնէն) . այս քրմորդիներէն ոմանք ապա նաեւ եպիսկոպոսութեան հասան (441) : Ազաթանդեղոսի այս տեղիքները , ինչպէս ինձ կը թուի , յեցած են Փ . Բիւղանդեայ Ե . 31 (194) հաղորդած տեղեկութեանս վրայ . կ'ըսէ . «Եւ հատ եւս յարքունիս Պապ թաղաւոր զհող եկեղեցւոյն , զոր տուեալ էր թաղաւորին Տրդատայ առ մեծաւն Գրիգորիւ քահանայապետիւ ի սպասս պաշտաման եկեղեցւոյն ընդ ամենայն երկիրն Հայոց : Զի յեւթն հողոյն զհինգն հատանէր (Պապ) յարքունիս , եւ զերկուսն միայն թողոյր , երկուս հողս . եւ ըստ հողոյն թողոյր երկուս երկուս առ գիւղ մի երէց եւ սարկաւազ . եւ զայն ի սպասու կացուցանէր յիւր ի ծառայութիւն զեղբարս եւ զորդիս երիցանցն եւ սարկաւագացն» : Իրերը անշուշտ միւսանդամ նախկին կարգերու վերադարձան , Պապի մահէն ետքը : Եւ այս վիճակը շարունակուեցաւ մինչեւ է . դար , երբ կը գրէր Ներսէս Գ . Շինող 645ին ի Դուին դումարուած ժողովի

կանոններուն մէջ (Կան. Ե.) . «Վասն շնորհի եւ ժառանգութեան սահմանեցաք, թէ ի սկզբանէ որպէս ի հրամանէ սրբոյն Գրիգորի լեալ՝ նոյնպէս եղիցի . որոյ շատ է ժառանգութիւնն՝ զշատն կերիցէ, որոյ սակաւ՝ զսակաւն կալցի . եւ մի ըստ ծխոց բաժանեացեն զշնորհն³² . զի ժառանգութիւն սրբոյ եկեղեցւոյ իբրեւ զազատութիւն է, զոր երանելոյն սրբոյն Գրիգորի եւ թագաւորին մերոյ Տրդատայ զատուցեալ են : Արդ իւրաքանչիւր զհարանց ժառանգութիւնն կալցեն եւ սրբոյ եկեղեցւոյ պաշտամանն հպատակ կացցեն եւ վարդապետին ի հնազանդութեան ամենայն յօժարութեամբ» (էջ 11—12) : Տես եւ Կանոն Թ . «Երանելոյն Գրիգորի եւ սրբոյն Տրդատայ զսուրբ եկեղեցւոյ մանկունս ընդ ազատաց տոհմին են կարգեալ . եւ ազատ էին սրբոյ եկեղեցւոյ հող եւ ջուր» (էջ 19) :

Հին Ղեւտական Օրինաց մերձեցումը հայ եկեղեցական կարգերու (էջ 131—132) առաջին անգամ այս տեղ ակնբախ ձեւով երեւան կու գայ : Մատաղի օրէնքը կը ձեւակերպուի : Աղբիւր ծառայած են առ այս Ելից, ԻԹ . 22 . Ղեւտականաց, է . 8, Իէ . 30 եւ Թուոց ԺԸ . գլուխները : Բայց նաեւ Կանոնագիրքէն ինչ ինչ տեղիքներ օգտագործուած են : Այսպէս ծանօթ է իրեն Կանոնական Թուղթն Վարդապետաց Հայոց . ասկէ առնուած է . «Եւ պատարագացն երախայրիք

³² Հմմտ. եւ Դ . 14 (97) :

ի գլխաւոր քահանային տունն երթիցէ յամենայն ժողովրդականաց» (Սուփ. 92). որ հոս եղած է. «Եւ փրկութեան պատարագաց երախայրիք երթիցեն ի վանս գլխաւոր քահանայիցն, այս ինքն եպիսկոպոսացն» (132): Հոն «գլխաւոր քահանայն» է այն երէցը, որ կապուած է եկեղեցւոյն հետ եւ ունի իր ձեռքին տակ ուրիշ երէցներ. հոս մեկնուած է «եպիսկոպոս»: Կ'ըսուի «սոյնպէս եւ դուք պարտիք հարկս հողեւոր հարկել եպիսկոպոսացն, որք կոչին այցելուք. եւ նոքա մի իշխեսցեն խորել, այլ հարկեսցին յաղքատս ամենայն» (132): Այս տեղիքը կ'ենթադրէ Ե. հատուածը. «Աստուծոյ են ինչքն. քանզի իւր համարի զտուրսն մեր եւ ոչ մարդոյ ումեք (իմացիր՝ ուրուք). բայց միայն պահապան եւ վերակացու է եւ տեսուչ եպիսկոպոսն... զի դանձ աստուածային, որում տեսուչ եւ մատակարար կազմեցար, նեղելոց... տուաւ ասպաւինութիւն... բայց յայլ իրս ամենեւին չէ իշխանութիւն ծախել» (119—120):

Յանուն Գրիգորի միայն այս կարգադրութիւնը յառաջ կը բերուի, զոր կը հաստատէ Սահակ հետեւեալ տողերով. «Եւ արդ այսպէս կարդեցաւ ի սրբոյն Գրիգորէ եւ ի մէնջ հաստատեսցի նմանապէս յամենայն հաւատացեալս անչարժ աւանդութիւնն Սրբոյն. եւ այնպէս յարմարեալ եւ բազում փութով պարտ է ի նմին մշտնջենաւորել. քանզի ոչ եթէ ի մարդկային կարծեաց է ճա-

ուեցեալ սահմանադրութիւնս, այլ յԱստուածաշունչ գրոց ³³ երկրորդեցաւ ի մէնջ բացորոշարար» (132—133 եւ 110) : Այնուհետեւ Սահակ նոր կանոններ կը սահմանադրէ, ա. «Թէ որպէս պարտ է հատուցանել ի վանս եւ կամ ամուսնացելոց քահանայից» վերոյիշեալ տուրքերն կամ հասերը (110—115, 133—134) :

Սահակի այս որոշումները կատարուած են հետեւողութեամբ Ներսէս Աշտարակեցւոյ կանոններու. յառաջ կը բերեմ օրինակ մը .

Սահակ 133.

Ներսէս Աշտարակեցի.
ԺԳ.

Ժողովրդականք ամե- եւ ժողովրդականք մի
նայն գպտուղ եւ գերե- հրապուրեսցին ի նոցանէ
խայրիս երիցանց մա- ի բաժանումն սրբոյ եկե-
տուսցեն անգեղջաբար ղեցւոյ. զի պատճառ խոռ-
մոսօք... : Սոյնպէս եւ վութեան բերէ : Այլ
ֆահանայքն զամենայն նա- գպտուղս եւ զմուտս ժո-
խակարգեալ հասս հա- ղովրդականք միաբանու-
տուսցեն եպիսկոպոսաց թեամբ ի սուրբ եկեղեցին
առանց յապաղանաց. եւ հատուցեն ամենայն յօ-
մի անկցին ի հեղգութիւն, ժարութեամբ անխափան.
մանաւանդ յափշտակել եւ մի ըստ դասուց բաժին
հնարելով զաւանդ վիճա- եւ երդուց, որ եղեւ
կելոցն... : Տգէտք ոմանք վնաս. եւ ֆահանայից ա-
ըստ սովորութեան մի՛ ռեալ ի սրբոյ եկեղեցւոյ

³³ Կ'ակնարկուին անշուշտ ելից եւ Ղիւտական Գրքերը :

(Սահակ 133).

(Ներսէս Աշտարակեցի).

Եղիցին արժանի առնուլ
 հասս մտից, այլ ուսմանց
 պարապեալքն եւ շնորհի
 փահանայութեան արժա-
 նացեալք՝ նոքա եղիցին
 արժանի հասից: Եւ դպիրք
 զրակարգացք սրբասնեալք
 ամենայն պարկեշտու-
 թեամբ՝ մի զրկեսցին ի
 բաժնէ, իւրեանց...: Իսկ
 կանայք Երիցանցն այրիք
 կանայք Երիցանցն եւ սրբու-
 թեամբ պարկեշտացեալք՝
 արժանի եղիցին մասին
 իւրեանց ըստ արժանաւո-
 րութեան հասին սեղանոյ
 եւ նուիրականաց ոմանց:

բաժանեսցեն կարգաւո-
 բարար, որպէս օրէն է³⁴.
 Գլխաւոր փահանայիցն եր-
 կուս մասունս եւ կէս մա-
 սին. եւ այլ փահանայքն
 մէն մի երկուս մասունս.
 եւ սարկաւազունք մի
 մասն եւ կէս մասին. եւ
 դպիրքն եւ այրի կանայքն
 թէ իցեն պարկեշտք՝ մի
 մասն առանց հակառա-
 կութեան...:

Ներսէսի ԼԵ. Կանոնը կ'ակնարկէ Սահակ,
 Երբ կը գրէ. «Քահանայից թէպէտ եւ ամուս-
 նացեալք իցեն եւ արեղայից եւ ամենայն
 ուխտի մանկանց չէ արժան ի շէնս օթել, այլ
 ի վանս. բայց եթէ ուր ոչն գուցեն» (էջ 112):
 Առ այս Ներսէս կը սահմանէ. «Մոնոպսնք եւ

³⁴ Ներսէս Բ. ի այս կանոնը կ'ակնարկէ «Կանոնա-
 կան Թուղթ Վարդապետացն Հայոց» Երբ կը սահմանէ.
 «Զպտուղս զնախնեաց կարգեալս եւ զամենայն ընծայս
 ուխտից [զատկաց եւ ազապաց եւ զայլոց տօնից] ժո-
 դովրդականք սիրով եւ լրջմտութեամբ հատուցեն
 յեկեղեցիս եւ ի վանս որպէս օրէն է» (էջ 98): Ան-
 կիւնաւոր փակագծի մէջ առնուած «զատկաց եւ ազա-
 պաց եւ զայլոց տօնից» հաւանօրէն աւելցուած է Յովհ.
 Պճնեցիէն իբրեւ բացատրութիւն. յեցած Գրիգոր-Սա-
 հակեան Սահմանադրութեանս վրայ:

վանաց մանկունք վանս մի ոք իշխեսցեն ունել բայց ի վանս . ապա եթէ վանք ոչ իցէ , յաւագ երիցուն տուն երթիցեն . զի չէ իշխանութիւն յայլ տան օթել . եւ մի լիցի ի լսել , թէ մի վանք , բազում վանք . որ ոչ է այս հասարակ ըստ առաքելոցն կարգի» : Մոնոպոններու եւ վանականներու համար սահմանուած կարգը մերձեցուած է նաև ամուսնացեալ քահանաներու :

Բայց հետեւեալ տեղիքը Ջ. հատուածին մէջ կ'երեւայ թէ Ե. հատուածն՝ Թուղթն վարդապետաց Հայոց նկատի ունի . «բայց երկկանայքն որ ամենեւին զցանկութեան մարմնոյ զհետ չողան , նոքա ոչ ունին մասնաւորել շնորհի սրբութեանց» (133) : = Երկկանայք երէց եղբարք ընդ զինուորս կալցեն որոշեալ ամենեւին յեկեղեցականաց եւ ի մասնէ եկեղեցւոյն , վասն զի եղեն մարմնասէրք» (94) : Իսկ Ներսէս Աշտարակեցի Կան . Ե . կը սահմանէ «Եւ երկկանայք թէեւ գրակարդացք իցեն եւ պաշտօնեայք՝ ընդ զինուորս կացցեն վասն ուխտադանցութեան . եւ ի պտղոց եւ ի մտից սրբոյ եկեղեցւոյ եւ ոչ միում մասին արժանի լիցին» :

Շատերու ուշադրութիւնը գրաւած է արդէն այն Տօնացանկը զոր կազմած է Կանոններու խմբագիրը , մատաղի եւ առ հասարակ տուրքերու բաժանումի համար : Տօնացանկս , որ նկատի ունի Հայոց եկեղեցական տարին իր ամբողջական շրջանին մէջ ,

քննութեան պիտի առնեմ առանձին ուսումնասիրութեամբ մը :

Թէ գրուածքս Չ. դարէն ետքը յօրինուած է, ցոյց կու տան ոչ միայն Ներսէս Բ. Աշտարակեցւոյ կանոնները, որոնցմէ օգտուած է, այլ եւ ինչ ինչ տօներու (Ծաղկադարդի, Վարդաւառի, Տեառնընդառաջի եւ Աստուածածնի) յիշատակութիւնք, տօներ որոնք յընթացս Չ. դարու մուտք գտան արեւելեան Եկեղեցիներու մէջ : Գրուածքս ծանօթ էր 605ին հրապարակ եկած Վարդապետական Թուղթին : Այս տարին կրնանք գրուածքիս առաջին եզրը նկատել, որմէ վերջը գրուած է : Անշուշտ պարզապէս անուշադրութեան հետեւանք շենք կրնար համարիլ այն, որ հոս առանց յիշատակութեան թողուած է Ս. Խաչի տօնը : Այս տօնը արեւելեան Եկեղեցւոյ մէջ հրամայեալ տօն հրոչակուեցաւ 630էն ետքը, երբ Ս. Խաչը դրութենէն աղատեցաւ եւ վերադարձաւ Երուսաղէմ : Նկատի առնենք եւ այն որ Յովհ. Օձնեցի թէեւ այս Չ. հատուածը չէ հիւրընկալած իւր Հաւաքման մէջ, բայց անոր գոյութեան լաւ ծանօթ էր : Նա բաւականացած է հանել անկէ ընդարձակ հատուած մը յիշատակարանին հետ միասին եւ ազուցանել Դ. հատուածին մէջ. առանց այս մասին բացատրութիւն տալու : Ուստի թէ հատուածս կար հրապարակի վրայ Ը. դարէն յառաջ, նոյն ինքն Յովհ. Օձնեցին վկայ է : Բայց թէ նաեւ 645ին հրապարակի վրայ էր

ան, կ'երեւայ այն պարագայէն, որ Ներսէս Գ. Շինող Գունոյ ժողովոյն Կանոններու մէջ ակնարկութիւն ունի գրուածքիս մասին: Ուստի կրնանք վստահաբար ըսել, թէ պէտք է գրուած ըլլայ է. դարու առաջին քառորդին:

Հ. Յ. Գաթրըճեան, նկատի տանելով Ձ. հատուածն ինքն իր մէջ, այն չափով, որով պահուած է Կանոնագրքին մէջ, կը գրէ. «Ներքուստ ըստ նիւթոյն արժէք մը շունե- նայէն գատ՝ լեզուն ալ ան աստիճանի խեղճ է, որ եւ ոչ մէկալ հինգ նախընթաց կտոր- ներուն լեզուին կրնայ հետուանց իսկ համեմատուիլ: Յոյներէն ստիպուած զանա- զան զեղծմամբ ապականած մատաղի սովորութիւնը արդարացնելու նպատակաւ շինուած կտոր մըն է, դուցէ նոյն իսկ թ. դարուն» (Ներածութիւն Հայոց Կանոնագրքի անասիւ):

Թէ գրուածքս կեղծիք մըն է Ս. Սահակի անուամբ, կը վկայէ նաեւ անոր լեզուն: Ոչ միայն թարգմանութիւն չէ այն, յունարենէ կամ որ եւ է ուրիշ լեզուէ «ի ձեռն Եզնակի», այլ եւ Ե. դարու հայերէնի կնիքը շունի: Թէպէտ թեթեւօրէն, բայց ենթարկուած է Յունարան Գալրոցի նորահնար լեզուի ազդեցութեան. ունի Ձ. դարէն ետքը հայ լեզուի մէջ մուտ գտած նորարանութիւններ: Յանկ մը այդ բաներու բաւական է ցոյց տալու համար, թէ ան է. դարու ծնունդ է:

ՀԱՄԱԲԱՐԲԱՌ

Ամենարատական 116	Մարդկային 110
Անգեղջարար 133	Մերձակայ
Անթարգմանելի 116	Յարանունարար 107, 116
Բարերանեալ 114	Յարմարեմ 110
Բացորոշարար 110	Նախակարգեմ 110, 133
Գործականութիւն 129	Նախան 112
Ընծայարերութիւն 130	Նորածեւեմ 115
Կարապետութիւն 116	Չափաւորապէս 129
Կենցաղ 128	Պատասխանեմ 126
Կռամոլ 128	Սահմանադրեմ 110
Հարկաւորապէս 130	Սահմանադրութիւն 110,
Ճրագու 112	115
Մասնաւորիմ 133, 134	Սրբասնեալ 133
Մատաղենիք 111, 113	Տախտ 112

Այս «Գիր աւանդութեան» կամ «Սահմանադրութիւն կարգաց» գրութիւնը Յովհ. Օձնեցի իր Հաւաքումը կազմած ժամանակ (իբր 720ին) ունէր իր ամբողջութեան մէջ: Թէպէտ զայն քաղուածարար միայն ներս առաւ իր Հաւաքումին մէջ, բայց կ'երեւայ թէ ինացած մասն ալ իբրեւ Յաւելուած կցեց իր աշխատութեան: Այսպէս պահուած է ան Կանոնագրքին մէջ, ուր կարգացած է զայն Ներսէս Շնորհալի († 1173), եւ որմէ կոչում մ'ալ յառաջ կը բերէ, աղբիւրը մատնանշելով. «Գրեալ է ի Կանոնական գիրս Ս. Սահակայ հայրապետի» (տե՛ս վերը § 5 դ):

Նոյնպէս նաեւ Բարձրբերդցի Կոստանդին Ա. կաթողիկոս Գրիգորի Լուսաւորչի վաւերական որոշումը համարած է Չ. հատուածս, իր առ Արեւելեան Վարդապետս

դրած կանոններու մէջ, ուր կը կարդանք (Կան. ԻԳ). «Զի սուրբ Լուսաւորիչն գրեալ է որ Քահանայք զժողովուրդն տասանորդէ, եւ եպիսկոպոսն զքահանայն եւ հայրապետն զեպիսկոպոսունս» (Կիր. Գանձակեցի, էջ 172) :

12. Այս տեղ պիտի ամփոփեմ այն մանր կանոնական դրուածքները, որոնք Ս. Սահակի անուամբ կը յիշուին Չեռագիրներու մէջ: Ասոնք ըստ մեծի մասին կանոնադրքէն հանուած եւ աղճատուած հասակոտորներ են:

Ա. «Գիր եւ կանոնք Ս. Սահակայ վասն խողից սուրբ լինելոյ եւ հրաման տալոյ ուտելոյ հաւատացելոյ (Չ. հաւատացեալ): Յորժամ ստեղծ արարիչն Աստուած...»: Այս հատուածը գտած եմ Էջմիածնի Թ. 652, Յէք ձեռագրին մէջ, դրուած ՓԵ. դարուն: Գժբախտաբար թերի մնացած է օրինակութիւնը:

Առանց տարակուսի այս ալ Սահակի ընծայուած կանոնական դրութիւններէն է, այլուստ անձանօթ:

Բ. Յովհաննէս Երզնկացի իր «Սրատ հասարակաց քրիստոնէից» դրուածքին մէջ շատ յաճախ կտորներ յառաջ կը բերէ Սահակի ընծայուած Ա.—Չ հատուածներէն, տեղ տեղ քաղուածաբար, նաեւ ընդլայնումով. սսոնց թուին մէջ են նաեւ հետեւեալները, որոնք ինքնուրոյն սկզբնաւորութիւններ ու-

նին եւ կարող են հաւատք արթնցնել, թէ ինքնակաց կանոններ ըլլան .

ա . «Սահակայ կանոնք : Պարտ է քա-
ուասունք կատարել մեռելոյն , զի առաքե-
լական հրամանք է . . . : Այլ եւ մեռելին ան-
կողինն եւ զհանդերձն ի վանքն եւ ի ձեր քա-
հանայիցն յեկեղեցին տուք . . . եւ մեռելքն
աղօթիցն եւ պատարագացն մասնակից լի-
նին» : Քաղուածարար հանուած է Չ . հա-
տուածէն (Սոփերք էջ 112) :

= Վիեննայի Թ . 170 , 107բ (Տաշեան ,
Ցուցակ 485) : Էջմ . 228 , 108բ (1457էն) :

բ . Սահակայ վասն Քահանայից : Սոր-
հրդական եւ նուէրք ամենայն եւ ընծայք
զոր տան քահանայիցն . զոր ի հնուին Աս-
տուած Մովսէսի հրամայեաց . զնոյն եւ
սուրբն Գրիգոր սահմանեաց յորժամ զքուրմ-
սըն կարգեաց ի քահանայութիւն . . . » :
վ . «Ի յաճախուին ստացուածոց իւրեանց» :
Քաղուածարար հանուած Չ . հատուածէն
(Սոփերք , էջ 129—132) :

= Վիեննա , Թ . 58 , 372բ : 170 , 107բ—
108ա : 534 , 81բ—82ա . եւայլն :

գ . Չի ի սուրբ հայրապետն Իսահակ կա-
նոնեալ է . Տղայոցն հասակաւ սրտակ մի դի-
ցեն քահանայքն (Վիեննա , Թ . 58 , 374բ եւ
354ա = Սոփերք , 95—96 (Կանոն ԺԵ .) : —
«Եւ սուրբն Սահակ կանոնեալ է եւ զայս ,
եթէ Գինի ի լալիս մի ըմպեսցեն . . . : Վիեն-

նա, թ. 170, 107ա : 534, 80բ = Սուրբ . ,
 էջ 98 (Կան . ԻԱ .) : — Կանոնք սրբոյն Սա-
 հակայ Հայոց հայրապետին : Մկրտութիւն
 անել երկիւղածութեամբ . . . : Վիեննա ,
 թ. 134, 106ա = 91 (Կան . Ե .) : Կը լուծ յի-
 շել ուրիշները :

Բ.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ՏԱՐԻՆ ԵՑԹՆԵՐՈՐԳԻ ԳԱՐՈՒ ՍԿԻՋԻՐ

Հայաստան քրիստոնէութիւնը պետական կրօն հրատարակեց 220ին¹ : Նոր Եկեղեցին իրաւասութեամբ ենթարկուած էր Կեսարիոյ մետրապօլիտութեան . անկէ ընդունած էր իր առաջին եպիսկոպոսը Գրիգոր : Այն կարգերը , որոնք Առաքեալներէ աւանդուած կը կիրարկուէին Կաթողիկէ Եկեղեցւոյ մէջ , նոյնութեամբ մուտ գտան Հայաստան : Հին հեթանոսական ծիսակատարութիւնները տեղի տուին Նոր Կրօնին . ինչ ինչ հայրենաւանդ սովորութիւններ նուիրապորժուեցան քրիստոնէական դրոշմով : Նոր Եկեղեցին պայծառացաւ տօնական հանդէսներով :

¹ Վերջերս Գ. Է. Գ. դարու Հայոց պատմութեան նուիրուած ուսումնասիրութիւններս բերին զիս այն եզրակացութեան թէ Քրիստոնէութիւնը մուտ գտաւ Հայաստան Գ. դարու առաջին քառորդին ի ձեռն Ս. Հռիփսիմէի եւ Ս. Գրիգորի : Առ այժմ հմմտ. Հ. Ն. Ակինեան, Հայերը ե՞րբ ընդունեցան քրիստոնէութիւնը . Ազգաբար, Շարաթաթերթ (Բէյրութ) 1945, Թ. 137 :

Այսպէս սկիզբ առաւ Հայոց Եկեղեցական Տարին եւ բարդաւաճեցաւ այն առաջին դարերուն :

Կը կատարուէին տօնախմբութիւններ . բայց թէ ի՞նչ տօներու առթիւ եւ ի՞նչ նկարազրով էին այդ տօնակատարութիւնները , քրիստոնեայ Հայաստանի պատմութիւնը չէ աւանդած մեզի մանրամասնութեամբ : Անտարակուսելի է սակայն , թէ այն տօները նոյն դարերուն յատուկ էին նաեւ դրացի յոյն եւ ասորի Եկեղեցիներուն . եւ ինչ որ հազորդած են Եկեղեցական մատենագիրները հին Եկեղեցւոյ քրիստոնէական տօնակատարութիւններու մասին , կ'արժեն նաեւ հայկականին համար :

Քրիստոնէական Եկեղեցւոյ տօնակատարութիւններու կենդրոնը կազմած է միշտ Զատիկը . որուն երկու եզրներն եղած են Յայտնութիւնն եւ Պենտեկոստէն : Երբ գտաւ Կաթողիկէ Եկեղեցին իր ազատութիւնը , պայծառացան այնուհետեւ տօնական օրերը , թէ թուով եւ թէ հանդիսակատարութեամբ . վասն զի , ինչպէս գեղեցիկ արտայայտուած է Իմաստասէր Յովհաննէս Դ . Կաթողիկոս , «Եկեղեցի Աստուծոյ հանապազօր յառաջատութեամբ աճէ եւ հարստանայ ²» :

Հայոց Եկեղեցին , որ անդադար չլիման մէջ էր դրացի Եկեղեցիներու հետ , անոնց

² Յովհ. Օճնեցւոյ Մատենագրութիւնք , Վենեւ տիկ 1833, էջ 12 :

յառաջընթացութեան չափով կ'աճէր եւ կը
բարդաւաճէր ինքն ալ: Դարերու ընթացքին
Կաթողիկէ Եկեղեցւոյ մէջ հաստատուեցան
նորանոր տօներ, որոնք տօնուեցան նաեւ
Հայաստան: Եկեղեցական տարին ճոխացաւ
օր ըստ օրէ: Ինքնին հասկանալի է ասկէ,
թէ Հայոց Եկեղեցական տարին ուսումնա-
սիրելու ժամանակ անհրաժեշտ է նկատի
առնել զբացի Եկեղեցիներու Եկեղեցական
տօները, թէ ինչ աստիճանով զարգացան
անոնք եւ ինչ ժամանակագրութեամբ ընդ-
հանրացան երկրէ երկիր, եկեղեցիէ եկե-
ղեցի:

Եկեղեցական Տարին կ'ենթադրէ հաս-
տատուն տոմար: Կան տէրունական տօներ
եւ սուրբերու յիշատակներ, որոնք կապուած
են որոշ օրերու: Կաթողիկէ Եկեղեցին ընդ-
հանրապէս կը հետեւէր յուլիանեան տոմա-
րին: Մասնաւոր աշխարհներ ունէին իրենց
մասնաւոր տոմարները, որոնք պատշաճե-
ցուած էին առ հասարակ Յուլիանեանին,
անշարժութիւն մը ստանալու համար:

Հայկական տոմարը շարժական էր,
հիմնուած ըլլալով 365 օրերու վրայ
($30 \times 12 + 5$): Քաղաքական տարւոյն այս
շարժական տոմարը չէր կարող պատշաճիլ
Եկեղեցական Տարւոյն: Պատմութիւնը ա-
ւանդած է մեզի ակնարկութիւններ այն
չիտթութիւններու մասին, զորոնք կը պատ-
ճառէր շարժական տոմարը տօնակատարու-

թիւններու ընթացքին : Դարձան տանելու համար այս հանգամանքին ժողովներ դումարուած են Ներսէս Աշտարակեցւոյ, Յովհաննէս Գաբեղինեցւոյ եւ Մովսէս Եղիւլարեցւոյ հողացողութեամբ յընթացս Զ. դարուն . բայց եւ այնպէս որոշ կարգաւորութիւն մը չէ յաջողած : Կը պատմէ Յովհաննէս Դրասխանակերտցի կաթողիկոս³ թէ «Անաստասայ հայրապետին հողացեալ վասն հայկական տօմարի, զի թերեւս անշարժ զնա ըստ այլոց ազգաց մարթասցէ յօրինել . զի միշտ անշարժ ք լինիցին տօնք տարեկանաց կամ յեղափոխ յեղանակք ժամանակաց» : Կը յանձնէ զայս ի գլուխ հանել Անանիա Շիրակացւոյ, որ «ջան ի վերայ եղեալ եւ ըստ բոլոր ազգաց պայմանի՝ անշուշտ յօրինեալ զկարգ հայկական տօմարի . զի բարեձեւագունից ոմանց եւ զմերս կշռագատեալ՝ մի կարօտասցուք զալ ի զուգաւորութիւն Հռովմայեցւոց⁴» Անաստաս կաթողիկոս կը վախճանի, առանց լուծելու վերջնականապէս այս խնդիրը : Իսկ թէ

³ Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտցւոյ Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս 1912, էջ 92 :

⁴ Ըստ ամենայն հաւանականութեան խօսքը այն տօնական տախտակի վրայ է, ուր գատկական 532ամեայ շրջանի գատկացոյցը կը նշանակէ Անանիա, զուգադրութեամբ Յուլիանեան եւ Հայկական տարիներու եւ ամիսներու, օրերու եւ ժամերու, տալով միանգամայն Յայտնութեան տօնը՝ Յունուար 6ին եւ Բարեկենդանը : Այս գատկացոյցը հրատարակեց Ա. Գ. Աբրահամեան, Անանիա Շիրակացու Մատենագրութիւնը, Երեւան 1944, էջ 263—281 :

Անանիայի «կշտադասեալ տոմարը» ինչ նկարագիր ունէր, չէ հաղորդուած մեզի :

Յամենայն դէպս ուշադրաւ է պատմա-
րան կաթողիկոսին հաւաստումը, թէ այս
ջանքերը կը տարուէին, որպէս ՚յի «մի կա-
րօտասցուք դալ ի դուզաւորութիւն Հոով-
մայեցւոց», այն է յուլիանեան տոմարին :

Այս կարօտութիւնը համաձայնութեան
դալու յուլիանեան տոմարին կար անշուշտ
նաեւ Դ. եւ Ե. դարերուն : Եթէ ուշադրու-
թեամբ հետեւինք մեր թարգմանական
գրականութեան, կատարուած յոյն եւ ա-
սորի լեզուներէ, պիտի տեսնենք նաեւ հոն
ջանքեր, հայկական ամսանունները դուզա-
ւորութեան բերելու մէկ կողմէ ասորամա-
կեղոնական եւ միւս կողմէ արարական կամ
համասկեան կոչուած տոմարական ամսա-
նուններու. նոյն ջանքերը կրկնուած են
նաեւ Չ. դարուն, այս անգամ բիւզանդա-
կան-յուլիանեան ամսանուններու հետ հա-
ւասարակչուելու : Ամէն պարագային կը
նկատուի անոնց քով խոր ծանօթութիւն
տոմարական դանազանութիւններու, որոնք
դոյութիւն ունէին թէ ասորամակեղոնական,
թէ արարական կոչուած եւ թէ բիւզանդա-
կան տոմարներու եւ ամսանուններու մէջ :
Անոնց հանդէպ հայկական ամիսներու ճշ-
գրիտ դուզադրութիւնը ցոյց կու տայ, թէ
Հայոց Եկեղեցական Տարին Ե. դարուն
աչքի առաջ ունէր առաջին երկու տոմար-

ները, ըստ ազդեցութեան գօտիներու ⁵, իսկ Ձ. դարուն եւ այնուհետեւ Հռովմայեցւոցը, այս ինքն Բիւզանդականը, որ հիմնուած էր Յուլիանեանի վրայ:

Այս կէտին անդրադոյն լուսարանութեան համար կարեւոր կը համարիմ քիչ մը երկար կանգ առնել յիշեալ տոմարներու վրայ եւ մատենագրական վկայութիւններով ապացուցանել անոնց եւ հայ տոմարին աղերսը: Կը յուսամ թէ ասով նպաստ մ'ալ մատուցած կ'ըլլամ Ե. դարու մատենագրութեան մէջ յաճախ յիշատակուած հայ եւ օտար ամսանուններու համեմատական ուսումնասիրութեան:

Ասորամակեղոնական տոմարը, որ Հռովմէական Բաժնի Ասորիներու քով ի դործածութեան էր, իր խորքին մէջ նոյն է Սելեւկեանին հետ, որ յուլիանեան ամիսներու վրայ հիմնուած՝ տարին կը սկսի Հոկտեմբեր 1ին: Կը կարծուի, թէ այս տեղ նախնարար տարեւմուտը սկսած ըլլայ Նոյեմբերին ⁶: Կը ներկայացնեմ ամսանունները, կից տալով եբրայական-ասորական եւ համապատասխան յուլիանեանն եւ հայկականը:

⁵ Շարաթուան օրանունները յայտնապէս ցոյց կու տան, թէ մեծ եղած է ասորական ազդեցութիւնը այս տեսակէտէ:

⁶ Հմմտ. F. K. Ginzel, Handbuch der mathematischen und technischen Chronologie. Das Zeitrechnungswesen der Völker. Bd. III, Leipzig 1914, էջ 29—32.

Կը կցեմ այս պատկերին Արարական կամ Դամասկեան կոչուած տոմարին ամսանունները. այս տեղ տարին կը սկսի Մարտ 22ին Քսանթիկոս = Նիսան ամսով եւ ունի $30 \times 12 + 5 = 365$ օր⁷: Յունական եւ երբայական անունները նոյն են Ասորամակեղոնական տոմարին հետ. պատկերիս մէջ կը կրկնեմ յունական, յուլիանեան եւ հայկական ամսանունները, առընթեր նշանակելով «արարական» եւ հայկական ամիսներու համաձայնութիւնը յուլիանեանին հետ: Հայկականին համար նկատի ունիմ 428 տարին, երբ Նաւասարդ 1 = 11 Աւգոստոսի: Դասաւորութեան ժամանակ յունական ամսանունները զուգադրած եմ Ասորամակեղոնականին:

Թարգմանիչները Ս. Գրքի մէջ յիշուած ամսանունները յաճախ պահած են անփոփոխ, երբայականը տառադարձելով յոյն բնագրէն. բայց երբեմն երբեմն անոնց տեղ տուած են նաեւ համապատասխան հայերէնը:

Եսթեր. Ը. 9. «Յառաջնում աւուրն յամսեանն Նիսան, որ է հայերէն Արեգ»:
Ար. — Բ. 16. «Յերկոտասաներորդում ամսեանն Ադար, որ է հայերէն Արեգ»:
ԺԱ. 2. «Յառաջնում աւուր ամսոյն Ադարայ (յն. Նիսան), որ է հայերէն Արեգ»:
Ասորամակեղ:

⁷ Անդ, էջ 32—33. հմմտ. նաեւ 49 շար.:

1	Հիւպեր- բերիտոս	Թշրի (Ա.)	Հոկտեմբեր	Սահմի	7 Հիւպ.	18 Սեպտ.	10, Հոսի
2	Դիոս	Քանուն (Քշրի Բ.)	Նոյեմբեր	Տրէ	8 Դիոս	18 Հոկտ.	10, Սահմի
3	Ապելլէոս	Քասղեւ (Քա- նուն Ա.)	Դեկտեմբեր	Քաղոց	9 Ապել.	17 Նոյ.	9, Տրէ
4	Աւղենիոս	Տրեթ (Քա- նուն Բ.)	Յունուար	Արաց	10 Աւղ.	17 Դեկտ.	9, Քաղոց
5	Պերիտոս	Շրաթ	Փետրուար	Մէհեկի	11 Պերիտ.	16 Յունվ.	8, Արաց
6	Դիւսարոս	Աղար	Մարտ	Արեդ	12 Դիւս.	15 Փետր.	7, Մէհեկի
7	Քսանթի- կոս	Նիսան	Ապրիլ	Ահեկի	13 Աւել.	17 Մարտ.	9, Արեդ
8	Արտեմի- սիոս	Իար	Մայիս	Մարերի	2 Արտ.	21 Ապր.	8, Ահեկի
9	Դէսիոս	Խաղիրան	Յունիս	Մարդաց	3 Դէս.	21 Մայ.	8, Մարերի
10	Պանեմոս	Թամուզ	Յունիս	Հրոսից Աւելեաց	4 Պան.	20 Յուն.	7, Մարդաց 7, Հրոսից
11	Լոսոս	Աբ	Աւգոստոս	Նաւասարդ	5 Լոսոս	20 Յուն.	6-10, Աւե
12	Գորպէոս	Էլուլ	Սեպտեմբեր	Հոսի	6 Գորպ.	19 Աւղ.	11, Նաւ.

Զաք. Ա. 7. «Ի ԻԴ-ուամ ժԱ-ի ամսեանն, որ է ինքն Արաց» (յն. Սաբաթ) : Ար. :

Բ. Մակար. ժԱ. 30. «Մինչեւ յերեսուն Ահեկանի ամսեան» . ժԱ. 33. «յամսեանն Ահեկանի, որ օր ժե էր» : Յն. Քսանթիկոս : Ասորամակ : Այլուր՝ Բ. Մկ. Ա. 9, 18. «յամսեանն Քասդեւ» եւ Ա. Մկ. Է. 42, 49 «յամսեանն Աղար», առանց հայերէն ամսանուններու :

Եւթաղ. 100. «Որ օր հինգ էր Պանեմոս ամսոյ, որ կոչի Հաովմայեցւոց յառաջ քան զերիս Կաղանդացն յուլիս ամսոյ, որ է Մարգաց ամիս» : Ար. : Ըստ այսմ իմանալու է՝ անդ 89. «Յառաջ քան զերիս Կաղանդացն Յուլեայ, որ օր վեց է Նոոմոն (Ե. օր. կը կարդայ Պանեմոս, ինչպէս ունի Ռոբինսոնի օրինակն ալ) ամսոյ, որ է Մարերի (Ե. օր չունի «որ է Մարերի») : Այսպէս նաեւ էջ 101 «Յամսեանն Յունի, որ է Մարերի, որ օր Իթ էր ամսոյն», պէտք է իմանալ Մարգաց :

Լարուրնա. «Որ ժԲ էր Տրեայ ամսոյ» . էջ 2 (տպ. Վենետ.) . ասորին՝ Թշրի : Կենթադրէ Ասորամակ. Թշրի Բ. = Նոյեմբեր = Տրէ : «Որ օր ժԴ էր Արեդ ամսոյ» (4) . ասորին՝ Աղար : Ասորամակ. : «Որ օր ժԲ էր Ահեկի ամսոյ» . (4) , աս. Նիսան : Ասորամակ. : «Որ օր ժԴ էր Մարերի ամսոյ» (45) . աս. Իար : Ասորամակ :

Զգօն . 251 . «Կերին զղատիկն ի ժԴ . յա-
ռաջնում ամսեանն , որ նա ինքն է ամիս Մե-
հեկանի , ամիս ծաղկանց . ամիս առաջին
ամսոցն ամի» . աս . Նիսան : 394 . «Գրեալ է
թուղթս այս ի Քաղոց ամսեան» . աս . Շը-
բաթ : 320 . «Որ օր ԻԴ . էր առաջին ամսոյն
Մարերի» . աս . Նիսան : Ափրահատ Զգօն կը
դործածէ տոմար մը , ուր տարեմուտն կը
սկսէր Նոյեմբերին , այն է Դիսս ամսուն :
Վերապոյն ուշադիր ըրինք , թէ Ասորամա-
կեղ . Դ . դարէն յառաջ կը սկսէր Նոյեմ-
բերին : Ըստ այսմ՝ Նիսան—Մայիս—Մա-
րերի . բայց Շերաթ որ եւ է դէպքին չէր
կրնար դուրսդուրիլ Քաղոցին :

Եւսեբիոս , Եկեղ . Պատմ . Գ . 8 . «Յա-
ւուրս տօնի Բաղարջակերաց , որ օր Ը . էր
Արեղ ամսեան» (յն . Քսանթիկոս) : Ար . :
Անդ , 170 . ««Եւ յետ սակաւ ավուրց տօնին ,
որ օր ԻԱ . էր Ահեկանի ամսոյ» . յն . Արտե-
միսիոս : Ար . : Անդ , է . 32 , էջ 601 . ԻԶ Պե-
մանողայ . ԻԲ Արաղայ (իմա՝ Աղարայ) ,
«այսինքն ժԱ Արեղ ամսեան» : Ասորամակ . :
Անդ , էջ 603 . «ՅԱղար եւ Իլուլ , այսինքն
յԱրեղ եւ ի Հոօի» : Ասորամակ . : Անդ ,
Ը . 3 , էջ 620 . «ՅԱրեղ ամսեան , ի ժամա-
նակի իրրեւ մերձ էր օրն տօնի չարչարանաց
Փրկչին մերոյ» . յոյնն «յամսեանն Դիւս-
տրեայ , դոր Հոովմայեցիք Մարտ ասեն» :
Ասորամակ . :

Եւսեբիոս , Քրոնիկոն , Ա . 32 եւ 49 .
«Ի ժԵ Դէսիոս ամսոյ , որ է Մարերի» : Ար . :

Պիոնի վկայութիւն⁸. «Որ օր ԻՖ էր Արեղ ամսոյ, Էրեքչարաթի օր. յն. յառաջ քան զչորս Իդոսի մարտ ամսոյ: Ասորամակ: .

Փիլիկաթիմոնի վկայար. «Վոխեցաւ Կին նորա, որ օր ժե էր Յունուար ամսոյ, որ է Արաց: . . . Ս. Թէոդոսիա կատարեցաւ որ օր ժե էր Փետրուարի ամսոյ, որ է Մէհեկանի . . .: Սերաստիանոս . . . կատարեցաւ որ օր է էր Ապրիլի ամսոյ, որ է Ահեկանի . . .: Կատարեցաւ Ս. Փիլիկաթիմոն որ օր է էր Մայիսի ամսոյ, որ է Մարերի» . Վարք եւ վկայարանութիւնք Սրբոց. Բ. էջ 475: Ասորամակեդ . :

Կիւրեղ, Կոչուին Ընծայութեան. էջ 280 . «Արեղ ամիս հասեալք, աւասիկ դարուն է ժամանակս. այս է որ առ Հերրայեցւովքն Նիսան կոչեալ էր» . յն. Քսանթիկոս: Ար . :

Եղիշէ, Վարդապետութիւն, էջ 242 (տպ. 1859) . «Առաջին ամիսս այս, ասէ, ձեզ սկիզբն ամսոց, որ է Արեղ ամիս» : Ար . :

— «Ամենայն եպիսկոպոսունք եւ երկցունք պատուէր հրամանի տուեալ աշխարհին՝ զողջոյն ամիսն Քաղոց պահօք եւ աղօթիւք ասնել խնդրուածս առ Աստուած եւ զտօն պատերազմացն յաղթութեան խառնելի սուրբ տօն Յայնութեանն Քրիստոսի. զի

⁸ Հայերէն բնագիրը հանդերձ գերմաներէն թարգմանութեամբ հրատարակած է Հ. Մովսէս Սրայեան. Das Martyrium des hl. Pionius. Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes. 28. (1914) էջ 376—405.

անխափան կացցէ մեծ յիշատակարանս այս
ընդ աստուածային անանց տօնին» (էջ 62) :
Ար. Քաղոց = 8 Դեկտ.—7 Յունուար :

Եփրեմ, Ա. 224—225. «Յամսեանն,
ասէ, Լեթներորդի ի տասն ամսոյն պահես-
ջիք... : Որ օր ժէ էր Մարդաց ամսոյ էջ ի
լեռնէ անտի Մովսէս... Եւ խորտակեաց
մանրեաց զորթն. Եւ ամիսն է. զի ի նմա Լա
նոցա պատուէր հրամանի պահել զպահսն,
Հոռի ամիս է» : Է. ամիսն է Թշրին, որ Արա-
բականին համաձայն կը պատասխանէր
Հոռիի : Ուստի Մարդաց ամիսն ալ պէտք
է ըլլայ Թամուզ ամսոյն զուգակշիռ, որ է
Յունիս : Այսպէս նաեւ Բ., էջ 217 եւ 218.
«ՅԱրեգ ամսեան պատառեն ծաղիկք զծոցս
իւրեանց եւ ելանեն... յԱրեգ ամսեան դար-
ձեալ պատառեաց քահանայապետն զքա-
հանայութիւն իւր» . կ'ենթադրէ Ար. Նի-
սան — Արեգ :

Եփրեմ, Բ. (Համարարրառ) կը զրէ
նաեւ տողերս. «Արդ քանզի դեռ յերանս
Չաքարիայ էր Յովհաննէս... ակն ունէր
ծաղիկն Արեգ ամսեան...» (էջ 18) : «Յղա-
ցաւ Եղիսաբեթ ի Սահմի ամսեան... աւե-
տարանեցաւ Մարիամու, որ օր ժ էր Արեգ
ամսեան, որպէս եւ Չաքարիայ, որ օր ժ էր
Հոռի ամսեան : Այս, ասէ, Չ. ամիս է նորա :
Այլ օրէնքն հրամայեն եթէ որ օր ժ էր Արեգ-
ամսեան, արդելցեն զգասնն... Եւ ծնաւ
նա որ օր Չ էր Քաղոց ամսոյ ըստ յունարէն
<Յունուարի> թուոյ» :

Ս. Եփրեմի Համարարբառին ասորերէն բնագիրը չունինք ստուգելու համար յիշուած ամսանուններու ասորականը: Առանց տարակուսի Ս. Եփրեմ աչքի առաջ ունեցած է այն անվաւերական «Գիրն Տղայութեան Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի, զոր ասացեալ է Յակորայ որդւոյ Յովսեփայ եղբօր Տեառն», որուն սկզբնաւորութիւնն է. «Ի յառաջին ամի տէրութեան Աւգոստեայ կայսեր Հռոմոց աշխարհին, ի թաղաւորութեանն Հերովդի արքայի Հրէաստանի Երուսաղեմացւոյ...: Էր այր ոմն մեծատուն յոյժ ի քաղաքին Նազարէթ, որում անուն էր Յովակիմ⁹...»: Այս տեղէն հաւանորէն քաղած է Ս. Եփրեմ վերոյիշեալ տեղիքները: Ներկայիս ձեռքի տակ չունիմ գրուածքս, բայց անոր հիման վրայ կատարուած խմբագրութիւնները¹⁰ կ'օգնեն մեզի վերհանելու մեզի ցանկալի ամսանունները. «Ի թշրին ԻԲ, որ է հոկտեմբերի Թ, եղև յղութիւն Եղիսարեթի. եւ ի թամուզ ամսոյ ԺԶ, որ է յունիսի Ե, եղև ծնունդ Յովհաննու Մկրտչին» (էջ 9): «Յորժամ հրեշտակն աւետեաց Մարիամու՝ Նիսան ամսոյ ԺԵ էր, որ էր ապրիլի Զ. յաւուր չորեքշաբաթի յերրորդ ժամու աւուրն» (էջ 19): Էր օրն ծննդեան «Տըրէթ ամսոյ ԻԱ, յունուարի Զ» (էջ 36):

⁹ Չեռագիր Երեւանի Պետ. Թանգարանի, Թ. 646, թղ. 2ա—148ա (յամէ 1239):

¹⁰ Հրատարակուած՝ Անկանոն գիրք Նոր կտակարանաց, Վենետիկ 1899, էջ 1—312:

Նոյն անոխաւերականէն առած կը դրէ
Գէորգ Լոսեցի առ Յովհաննէս Բար-Շուշան .

«Արդ աւուրք պաշտաման կոչէ աւե-
տարանիչն զՔաւութեան տօնն եւ զՏաղաւա-
րահարացն զոր ի միասին տօնէր ամենայն
Իսրայէլ յէ . ամսեան ի թշրինի ժ . սկսանէր
օր քաւութեանն եւ կատարէր ի ժե նորին
ամսոյ . եւ Տաղաւարահարացն ի ժե . թշրին
ամսոյ սկսանէր եւ կատարէր ի ԻԲ . նորին
ամսոյ . . . Եւ եղև յղութիւն Եղիսարեթի ի
ԻԳ . թշրին ամսոյ , որ լինի ի հակամբերի
յԹ . եւ աստի մինչև յաւետիս կուսին ի Նի-
սան ի ժե .ն եւ յապրիլի յէ . , վեց ամիս ըստ
Գարրիէլի ձայնին , մինչև ցնոյնդ յունուարի
ի վեցն՝ ինն ամիս եւ հինգ օր ¹¹» : Կ'ըսուի
նաեւ Ստեփանոս Սիւնեցւոյ վերադրուած առ
Եղիսկոպոսն Անտիոքի թղթին մէջ . Յակո-
բոս Տեառնեղբայրն զԾնունդն «Ի Տիրէթոյ
ամսեանն ի ԻԱ .ն տօնէր (տպ . տան էր) , որ
է ըստ Հոսովին ի յունուարի ի վեցն ¹²» :

Ուստի Եղիսարեթի յղութիւնը կը պատա-
հի (Բ .) Թշրին ամսոյն , այն է Սահմի : Ար . :

Մարիամ աւետուժը կ'ընդունի Նիսան
ամսոյն , որ է Արեդ : Ար . :

Չաքարիա կ'ընդունի աւետուժը (Ա .
Թշրին) ամսոյն , որ է Հոսի : Ար . :

Քրիստոս ծնաւ Տիրէթ ամսոյն , որ է
Քաղոց , «որ օր Զ . էր . . . ըստ յունարէն
(Յունուար) թուոյ» : Ար . :

¹¹ Գիրք Թղթոյ , էջ 352—354 :

¹² Անդ , էջ 325 :

Այնչափ դարձանալի է, որ հայ թարգմանիչները Ե. դարուն յունական եւ երբայական-ասորական ամսանունները հայկականին համաձայնեցնելու համար հետեւած են Ասորամակեդոնական եւ այսպէս կոչուած Արարական տոմարներուն, որքան դարձանալի է, որ իբր երկու դար ետքը յունապէտ հայ մը կամ հայապէտ յոյն մը նոյն արարական տոմարին հետեւելով հայերէն ամսանունները Հոռի՝ Սեպտեմբեր եւ Սահմի՝ Հոկտեմբեր թարգմանած է ¹³ :

¹³ Ազատականագրոս, Տիգրս 1909, էջ 112 Հոռի-սիմէի նահատակութեան օրը կը նշանակէ «ի քսան եւ եօթն ամսոյն Հոռի» եւ էջ 425 կը պատմէ, թէ Ս. Գրիգոր հրամայած է Ս. Յովհաննու եւ Աթանաղինէի յիշատակն ի Տարօն տօնախմբել «ամ յամէ» Սահմի ամսոյն Եօթին: Ազատականագրոսի յոյն կրկին թարգմանութիւնները (Agathangelus und die Akten Gregors von Armenien, neu herausgegeben von Paul de Lagarde, Göttingen 1887, էջ 45: Gerard Garitte, Documents pour l'étude du livre d'Agathange, Città del Vaticano, 1946, էջ 47) Հոռի ԻԶ. կը թարգմանեն 26 Սեպտեմբեր. իսկ արարերէն թարգմանութիւնը (Մկրտութիւն Հայոց, Վրաց, Արխագաց եւ Ալանաց ի սրբոյն Գրիգորէ. հրատ. Ն. Ման, հայերէն թարգմանութեամբ Յուսիկ արքեպիսկոպոսի, Վաղարշապատ 1911, էջ 25) ունի 25 Հոկտեմբեր: Երկրորդ տեղիքը՝ «Սահմի է», de Lagarde ի յոյն բնագիրն (էջ 72) կը վերածէ 7 Հոկտեմբեր, նորադիւտ արար եւ յոյն օրինակները չունին: Զուր տեղ ջանք թափած է A. von Gutschmid, Agathangelos, ի թերթին Zeitschrift der deutschen Morgenländischen Gesellschaft, 31 (1877), էջ 6—8, ամիսներու այս դուգակչութենէն թարգմանչի ժամանակի մասին եզրակացութեան մը դալ: Յոյն թարգմանիչները նկատի առած են Արարական կոչուած տոմարը, ուր Հոռի հաւասարէ Սեպտեմբերի եւ Սահմի՝ Հոկտեմբերի. իսկ արար թարգմանիչը հետեւած է Ասորամակեդոնական տոմարին, որուն Հոկտեմբերը կը համապատասխանէ Հոռիի:

Ե. դարու վերջերը թարգմանութեամբ Հայաստան բերուեցաւ Երուսաղէմեան ճաշոցը, որուն անշարժ տօները նշանակուած էին յուլեան ամսաթուերով: Այս պարագան, հաւանօրէն, պատճառ եղաւ, որ Հայոց Եկեղեցական Տարին տակաւ առ տակաւ պատշաճեցուի Բիւզանդականին, որուն ինչպէս տոմարը (Ամ աշխարհի), նոյնպէս Եկեղեցական տարին կը սկսէր Սեպտեմբեր 1ին: Յայտնութիւնը կը տօնուէր Յունար 6ին. Յովհաննու Մկրտչի Մնունդը կը տօնախմբուէր Յունիս 24ին (որ էր Հայոց Նաւասարդ 1) եւ Յովհաննու Գլխատման տօնը կը կատարուէր Յոսատոս 29ին (որ էր Հայոց Սահմի 7): Այսպէս նաեւ Առաքելոց եւ Մարգարէից տօնախմբութիւնները ունէին իրենց որոշ օրերը: Ամսոց համապատկերն է.

Բիւզանդական	Ասորաց	Հայոց
Սեպտ 1	30	էլուլ 22 Տրէ
Հոկտ.	31	Թշրին Ա. 1 22 Քաղոց
Նոյ.	31	Թշրին Բ. 21 Արաց
Դկտ.	31	Քանուն Ա. 21 Մէհէկի
Յնվ.	31	Քանուն Բ. 20 Արեղ
Փետր.	28	Շրաթ. 19 Ահէկի
Մարտ.	31	Ադար 21 Մարերի
Ապր.	30	Նիսան 20 Մարգաց
Մայիս	31	Եար. 20 Հրոտից
Յունիս		19 Աւելեաց
Յունիս	30	Խաղիբան 24 Նաւասարդ
Յուլիս	31	Թամուզ 24 Հոսի
Յոստ	31	Ար. 23 Սահմի

Ե. ԴԱՐՈՒ ՏՕՆԱՅՈՅՅԸ

Թէ ունէր Հայոց Եկեղեցական տարին իր որոշ օրերու կապուած տօներն ու տօնախմբութիւնները, զորոնք կը կատարէր մասնաւոր ուխտազնացութիւններով, ծոմապահութիւններով եւ նուիրատուութիւններով, կը տեսնուի Փաւստեայ Բիւզանդեայ Պատմութենէն: Կան այդ շարքին մէջ տօներ, որոնց հնութիւնը ըստ աւանդութեան մինչեւ Ս. Գրիգոր կ'իջնայ, ինչ ինչ նոյն իսկ Լուսաւորիչէն կարգուած կը համարուի: Փաւստոս այդ տօներէն յանուանէ կը թուէ մէկ քանին.

ա. Եկեղեցւոյ տօն. Նաւակատիքն Նախեկեղեցւոյն յԱշտիշատ.

բ. Տօն Յովհաննու ի Տարօն. «Մարդարէանոցին Յովհաննու»:

գ. Տօն Առաքելոց ի Տարօն. «Հանգիստ Առաքելոցն»: «Այս տեղիք վասն յառաջակարգութեան՝ կանոնաւ ի հայրապետացն եւ ի թագաւորացն պատուեալք լինէին»:

դ. «Եկեղեցին Թորդանու վասն գերեզմանացն հայրապետին Գրիգորի (եւ յաջորդացն նորա)»:

ե. «Յիշատակ թագաւորին Տրդատայ» . «զի սիրելի էր աշխարհին պատուել զյառաջընծայն Քրիստոսի զթագաւորն իւրեանց Տրդատ»:

զ. «Նոյնպէս եւ զյառաջեպիսկոպոսն՝ զնախավաստակն զԳրիգորիոս» .

Է. «Սոյնպէս եւ ի դաւառն Այրարատեան զնախավկայսն Քրիստոսի, ուր Գայիանէն եւ Հռիփսիմէն կային հանդերձ զործակցօքն իւրեանց» :

«Վասն այսորիկ կամ եղեւ աշխարհին զնախնեաց ժամանակին հարանց եպիսկոպոսաց զայս տեղիս պատուել, ուր սոքա եղեալ էին» (Փաւստ. Գ. 14) :

Ը. Տօն Մարտիրոսաց : Փաւստոս, Գ. 3 կը գրէ. «Քանզի այնպէս իսկ սովոր էին եպիսկոպոսապետքն Հայոց հանդերձ թագաւորօքն եւ մեծամեծօքն, նախարարօքն եւ աշխարհախումբ բազմութեամբք պատուել զնոյն տեղիս (յԱշտիշատ), որ յառաջ էին տեղիք պատկերաց կոոցն... եւ եղեն տուն աղօթից եւ տեղի ուխտից ամենայն ումեք : Մանաւանդ յայն ի գլխաւոր տեղին՝ յեկեղեցին ժողովել ի յիշատակ սրբոցն որ էին անդ, կատարել անդ ամի ամի եւթն անգամ (կարգա՞լ «յեւթներորդում Սահմի ամսոյ») : Որք զնոյն ունէին սովորութիւն առաւել եւս ի մեծի Մարգարէարան Մատրանն Յովհաննու. սոյնպէս եւ յԱռաքելարանս Տեառնաշակերտացն. սոյնպէս եւ ի Վկայարանս Մարտիրոսացն ամի ամի ժողովեալք՝ զօրն տօնին յիշատակի նոցա վարուցն զործոց կենաց քաջութեան խմբեալ ցնծային» :

Ք. Տօն Ս. Գրիգորիսի յԱմարաս. «Եղին զնա առ եկեղեցաւն, զոր շինեալ էր առաջնոյն մեծին Գրիգորի, հաւուն Գրիգորիսի... եւ ամ յամէ աշխարհաժողովուրդք

ի մի վայր ժողովեալ կողմանցն այնոցիկ եւ աշխարհաց դաւառացն այնոցիկ, զսորա զօր տօնին զյիշատակ քաջութեանն ցնծան» (Փաւստ. Գ. 6) :

Ժ. Ի Բագաւան Յունիս 24ին կը տօնախմբուէր Յովհաննէս Մկրտչի Մննդեան յիշատակը (տե՛ս վարը) :

Թէպէտ Ե. դարու մատենագրութիւնը արքատ է տօնակատարութեանց յիշատակութեամբ, բայց մեզի բաւականէն աւելի մանրամասնութեամբ Հայոց Եկեղեցական տարւոյ պատկերը կու տայ Սահակի վերադրուած կանոնախումբին Զ. հատուածը, թէեւ է. դարու առաջին քառորդէն :

Սահակի վերադրուած կանոնաց այս խումբը շատ հետաքրքրական է Հայ Եկեղեցւոյ Տօնացոյցի ուսումնասիրութեան համար :

Կանոնացս խմբազիրը կը դանազանէ . տօներ, երբ ժողովրդին նուիրները կը պատկանին Վանքին, եւ դարձեալ տօներ երբ այդ նուէրները կը վերաբերին Քահանայից :

- Ա. 1. Տօն Ս. Յովհաննու Մկրտչին եւ վկային :
2. Տօն ամենայն Մարտիրոսաց զոր Մատրունս կոչեմք :
3. Վարդավառին :
4. Տօն սրբոյ Յայտնութեան :
5. Քառասնորդք նորին :
6. Տեառնընդառաջին :

7. Առաջաւոր սլահոց :
8. Տօն Միջնոց Խորդացն Չատկին :
9. Օր Ղաղարու :
10. Մեծ հինդշարաթի Չատկին :
11. Երկուշարաթի Չատկին :
12. «Դիր Չատկին» :
13. Տօն Համբառնալոյ Տեառն յերկինս :
14. Տօն վախճանելոցն յելս Հրօտից
ամսոյ :

Բ. Ամուսնացելոց քահանայից :

1. Շարաթն Չատկին :
 2. Չատիկն սուրբ :
 3. Բ. Չատկին :
 4. Բ. Չատկէն ի վեր կիրակէքն
ամենայն :
 5. Տօն Ս. Աստուածածնին :
 6. Վարդավառն :
 7. Քառասնորդք Առաքելական տօնից
 - (8.) Հաւատացելոց Չատկին :
 9. Տօնք Բարեկենդանին :
 10. Ողորոմեանն Մեծ :
 11. Տօնք յանուն Առաքելոց եւ Մար-
դարէից :
- Ասոնց մասին սխալ խօսինք առանձին
առանձին :

1. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՄԿՐՏԻԶԻ ՏՕՆԸ

Տօնս առաջին տեղը կը գրաւէ իբրեւ Նա-
խադուռն Հայոց Եկեղեցական տարւոյն :

Ան կը կանխէ վարդավառը: Մասնաւորապէս կը շեշտուի, թէ այս նախակարգութիւնը Ս. Գրիգորէն սահմանուած է. «Տօն սրբոյն Յովհաննու Մկրտչի՛. եւ վկայի, գոր նախակարգեաց առաքեալն եւ խոստովանողն Քրիստոսի եւ հայր վերստին նորոգման բոլոր Հայաստան աշխարհիս Գրիգորիոս: <Ամենայն հասք> ի վանս <երթիցեն>, զի ուխտադրութեան պահօք հաստատեցաւ: Եւ որ ինչ միանգամ այլ ուխտք են՝ ի վանս կատարեսցին. եւ շարաթք եւ պահք եւ ծամք, զի ուխտից են կատարմունք. զի ուխտաւորեալ են բնակիչք՝ շնորհիւ ուխտին կերակրեսցին¹»:

Հին աւանդութիւնը կ'արձագանդէ հոս, որ նաեւ Փաւստոսի եւ Աղաթանգեղոսի քով լսելի է: Փաւստոս կը դրէ Գնելի պատմութեան մէջ. «Եւ էր բանակ թագաւորին (Արշակայ Բ.) ի Շահապիւվանի»: Արշակ թագաւոր կ'ուզէր «զտօն նաւասարդաց... անցուցանել» այն տեղ: Կը հրաւիրուի նաեւ Գնել սեպուհ: Գնել կը հասնի երբ «վաղիւն հասելոյ առաւօտուն օրն լուսանայր կիւրակէն. եւ յայնմ աւուր տօն դիպեցաւ յիշատակի Մեծին Յովհաննու, որ ի Գրիգորէ եւ ի Տրդատայ յաւանին Բաղաւանին կարգեալ էր: Ապա յայնմ յիշատակի աշխարհարնակք

¹ Սովերք հայկականք. Բ. էջ 110—111:

մարդկան անդր² ժողովեալ էին եւ բազում
 եպիսկոպոսք որ յայլոց գաւառաց : Եւ ապա
 մեծ եպիսկոպոսապետն Ներսէս փոխանակ
 իւր յղեաց զիւր աթոռակիցն զԽաղ եւ զիւր
 արքիպիսկոսնն եպիսկոպոսին , որում անուն
 Մաւրիկ³ կոչէր , զի երթիցեն եւ նոքա
 <եւ> պէտք զինչ եւ իցեն՝ ընդ նորա վճա-
 րեսցեն : Եւ ինքն (Ներսէս) անդէն մնաց
 յարքունական բանակին , զի զնոյն հազար-
 գութիւնն եւ անդ կատարեսցէ (տպ . կատա-
 րեսցեն) : Եւ յայնմ գիշերի ցայգապաշտօն
 մեծ եղեւ ի բանակին առ կաթողիկոսին»
 (Գ . 15) : Ուրիշ տեղ Մանուէլ Մամիկոնեանի
 մասին խօսելով կը գրէ Փաւստոս . «Եւ էր
 բանակ Հայոց ի Բաղրաւանդ գաւառի ի Բա-
 դուան աւանի» , Մանուէլ՝ «ամենայն Հայոց
 զնդին տուեալ էր ժամ յորս երթալոյ» : Կը
 տեսնուին Մեհրուժանի լրտեսները : Մա-
 նուէլ կը փութայ համախմբել իր գունդը եւ
 «մտին առաջի սուրբ ոսկերացն Յովհաննու ,
 որ կայր յայնմ գեղջ (տպ . դեղ) . ուխտաւոր
 լինէին եւ [խնդրէին յԱստուծոյ] զարդար
 դատաւորն⁴ յօղնականութիւն կոչէին՝ լի-
 նել նոցա օղնական» (Ե . 42) : Իսկ տօնին
 հաստատութեան մասին կը պատմէ Ագա-
 թանդեղոս , որ կը գտնուի Փաւստոսի ալ-

² Տպ . որ :

³ Հաւանօրէն աղաւաղուած ձեւը Մաւրիկ (Μαυ-
 ρίχιος Mauricius), հռովմէական անուն . հմմտ .
 Փաւստոս :

⁴ Յովհաննէս Մկրտիչ «արդար դատաւոր» նկա-
 տուած :

դեցութեան տակ. Ս. Գրիգոր տուած հետը Ս. Յովհաննու եւ Աթանաղինէի նշխարները Տարօնէն կու գայ Բագուան քաղաքագիւղը. «Եւ դյիշատակս վկայիցն բերելոց ժամադրեաց տօն մեծ հռչակել [յառաջագոյն կարծեալ սնտեացն պաշտաման] ի ժամանակի [դիցն] Ամանորայ ամենաբեր նորոց պտղոց տօնից [հիւրընկալ դիցն Վանատրի, զոր յառաջագոյն իսկ ի նմին տեղւոջ պաշտէին] յուրախութեան Նաւասարդ աւուրց (տպ. աւուր). զի ժողովեալ <դտօն> յիշատակի մեծին⁵ Յովհաննու [եւ սուրբ վկային Աստուծոյ Աթանաղինի] յայնմ աւուր խմբեացեն ի նմին յաւանի⁶»: Այս աւանդութեան հետեւելով կը գրեն նաեւ Յայսմաւուրք, նոր մեկնարանութեամբ. «Արդ պարտէ իմանալ եւ քննել, թէ դիա՛րդ եկեղեցի Հայաստանեաց ի մուտս Նաւասարդի կատարեն Յովհաննու Մկրտչի» զտօն. եւ յառաջ կը բերեն Շիղար-Արտաւազդի ծանօթ գրոյցը. զոր կը վերջացնեն այսպէս. «Ապա օրէնք գրին յաղագս Հայոց, թէ ամենայն արուեստաւոր միանգամ աւելի բախել զարուեստն ի մուտն Նաւասարդի յաւելուած կապանացն Արտաւազդայ. . . : Չայն իսափանելոյ աղաղաւ սուրբն Գրիգոր Լուսաւորիչ կարգեաց յայսմ աւուր տօնել <դտօն> սուրբ Մարգարէին եւ Մկրտչին Յովհաննու»: Կ'ըսուի

⁵ Ագաթանգեղոս, Վաղարշապատ-Թիֆլիս 1909, էջ 619—620: Հմմտ. եւ վարը էջ 173:

⁶ Տպ. ի յիշատակ մեծի երանելոյն Յովհ. :

դարձեալ թէ Ս. Գրիգոր «սահմանեաց ամ-
յամէ աշխարհաժողով եւ թագաւորական
տօն լինել, որ օր մուտ է Նաւասարդի ամ-
սոյ ի Ա., որ է Աւգոստոսի ժԱ. եւ զի յայնմ
աւուր տօնէին Հայք ի կոսապաշտութեանն՝
Արամազդայ եւ Անահատայ եւ առասպելաբա-
նէին վասն Արտաւազդայ»⁷» :

Տօնին օրը Փաւստոս եւ Ապաթանդեղոս,
նաեւ Յայսմաւուրք, միաբան կը մատնանշեն
Հայոց Նաւասարդի մուտքին : Յայսմաւուրք
Նաւասարդի 1 կը հաւասարակշռեն Աւգոս-
տոսի 11ին : Տոմարագիտական հաշուով այս
դուգակշուութիւնը կ'արժէ միայն 428—431
տարիներուն համար : Բայց Յայսմաւուրքը
նկատի ունի հոս Յովհաննէս Սարկաւազ
վարդապետի (1085) հաւասարակշուութիւնը,
որ կամայական է եւ չէ յեցած տոմարագի-
տական ո եւ է հիման վրայ :

Փաւստոսի այն տեղիքը, ուր կ'ըսուէր .
«Վաղիւն հասելոյ առաւօտուն օրն լուսանայր
կիւրակէն . եւ յայնմ աւուր տօն դիպեցաւ
յիշատակի Յովհաննու, որ ի Գրիգորէ եւ ի
Տրդատայ յաւանին Բագաւանին կարգեալ
էր», ենթադրել կու տայ, թէ Յովհաննէս
Մկրտչի յիշեալ տօնը որոշ օրուան կապուած
անշարժ տօներէն էր, ինչպէս էր Յու-
նուար 6ի Յայտնութեան տօնը, եւ այդ տօնը
չարաթուան որ եւ է օր կարող էր դալ,

⁷ Թ. 7 Յայսմաւուրք Վիեննայի Մխիթ. Մատ.
Տաշեան, Յուլյակ, էջ 25 :

այն տարւոյն «յայնմ աւուր» Կիրակի հանդիպած է :

Հայկական Տոմարի Նաւասարդ 1ը 228—346 տարիներուն կը հանդիպէր Սեպտ . 30—1 եւ 347—471՝ Աւգոստոս 31—1 : Բայց ընթացիկ կեանքին մէջ «Նաւասարդաց աւուրք» նկատուած էին «աւուրք ամենաբեր նորոց պտղոց ⁸» . Ժամանակ որսորդութեան եւն . տօնակատարութիւնները ամառնային արեւադարձի հանդէսներու նկարագիրը կը կրէին : Հարկ է Քաղաքական—տոմարական տարիէ տարբեր տարեւմուտ , ամանոր որոնել , որ ըլլայ անշարժ , բնութեան ընթացքին պատշաճեցուած : Նորաբեր պտղոց ամիսն է Յունիս , նորախայծ պտուղները հրապարակ կու դան նոյն ամսոյն վերջերը : Ճիշդ այս շրջանին դրացի Եկեղեցիները կը տօնէին «յառաջամուտ» , նախակարապետ Յովհաննէս Մկրտչի Ծննդեան տօնը՝ շատ կանուխ ժամանակէ ի վեր . այդ տօնին օրն էր Յունիս 24 :

Սուրբ Գրիգոր Կեսարիայէն ոչ թէ Յովհաննէս Մկրտչի «ոսկերք» կը բերէր , որոնք գոյութիւն չունէին Կապադոկովկիոյ մայրաքաղաքին մէջ , այլ Յովհաննէս Մկրտչի տօնը : Կը հաւաքէր Հայաստան վկայած Մարտիրոսներու նշխարները («ոսկերք») , կը կառուցանէր տեղիս տեղիս յանուն Յով-

⁸ Կը կոչուէր նաեւ «Նորաբեր տօն» . Յառաջարան Կանոնաց Երեւանի ժողովոյն , դումարուած 444ին :

հաննու վկայարաններ, կը զետեղէր այդ նշխարները անոնց մէջ եւ «տօն մեծ հռչակէր մեծին Յովհաննու Մկրտչին եւ վկային»: Այդ տօներէն մէկն է Յովհաննու Ծնունդը, Յունիս 24ին, «ի ժամանակի Ամանորայ ամենաբեր նորոց պտղոց տօնից»: Կը պատմէ Գրիգոր Նիւսացի⁹, թէ Պոնտոսի առաքեալը Գրիգոր Սքանչելագործ կը հաւաքէր նահատակուած վկաներու ոսկորները, կը շինէր անոնց վրայ մատուռներ եւ կը յորդորէր իր նորադարձ հաւատացեալները յարգել զանոնք տօներով եւ հանդէսներով: Առանց տարակուսի Նէոկեսարիացի առաքեալը Կեսարիայի Եկեղեցւոյ սովորութեան հետեւած էր այս կէտին մէջ: Նոյնպէս Կեսարիայէն եկած էր իրմէ տասնեակ տարիներ յառաջ Հայաստանի համանուն առաքեալը, նոյնպիսի հրահանգներով զինուած:

Թէ Արեւելեան եւ թէ Արեւմտեան Եկեղեցիները սովորութիւն ունէին տօնել Ս. Յովհաննու Ծնունդը հսկումով կամ Յայդապաշտօնով, շարաթապահքով, ծոմապահքով եւ ուխտազնացութիւններով: Փաւստոսի վերոյիշեալ տեղիքը ցոյց կու տայ շատ խօսուն արտայայտութեամբ, թէ նոյն յորդանքը նաեւ Հայաստան կը վայելէր Մեծն Յովհաննէս, Յունիս 24ին, Բագաւանի Եկեղեցւոյն մէջ, ուր ժողուած էին աշխարհաբնակ մարդիկ եւ բազմաթիւ եպիսկոպոս-

⁹ Վարք Ս. Գրիգորի Սքանչելագործի:

ներ մօտաւոր եւ հեռաւոր դաւառներէն . նոյն պաշտօնը կը կատարուի նաեւ Բանակին մէջ ի Շահապիւլան . «եւ յայնմ դիշերի ցայգապաշտօն մեծ եղեւ» նախագահութեամբ կաթողիկոսին : Ուրիշ անգամ հայ բանակայինք «ուխտաւոր լինէին» Բազաւանի Եկեղեցին «եւ դարդար Դատաւորն (դՅովհաննէս) յօգնականութիւն կոչէին՝ լինել նոցա այցելու օգնական» առաջիկայ պատերազմին մէջ :

Փաւստոս թէպէտ օրով ու ժամով ճշգրտած է Գնելի սպանման ժամանակը , բայց չէ յայտնած մեղի տարին , երբ պատահած է այդ եղեւոնը : Իմ նորագոյն քննութիւններու համաձայն դէպքը պատահած ըլլալու է Դ . դարու առաջին տասնեակին , երբ Արշակ Բ . (297—339) էր Հայոց թագաւորը : Տիրիթ եւ Գնել սեպուհները պատանդութենէ վերադարձան հաւանօրէն 310ին . Գնելի ամուսնութիւնը Անդովկ Սիւնւոյ դստեր Փարանձեմի հետ տեղի ունեցաւ հաւանօրէն 311ի սկիզբը : Գնել սպանուեցաւ Յունիս 24 կիրակի լուսարացին : 290—370 տարիներուն Յունիս 24 կիրակի կը հանդիպի հետեւեալ տարիներուն :

294 · 305 · 311 · 316 · 322 · 333 · 339 ·

344 · 350 · 361 · 367 ·

Ուստի 311 ճշգիւ կը համաձայնի Փաւստոսի ժամանակագրութեան :

Արշակ Բ. երբ թագ կապեց, տակաւին երիտասարդական հասակին մէջ էր: 311ին Գնել, իր եղբօրորդին, տարիքով իրմէ շատ մեծ ըլլալու չէր: Եւ եթէ սպանելոյն ամուսինը, այրիացեալ գեղեցիկ Փառանձեմը իրեն կին առաւ, այս ապացոյց է, որ նա տակաւին ամուսնացած չէր: Մինչդեռ Արշակ Բ. իր թեթեւամտութեան համար կը պարսաւուի, Արշակ Գ. (350—367), որ Կոստաս կայսեր († 350) նշանածն Ողոմպիա իրեն ամուսին ստացաւ (ընդ մէջ 351—355 տարիներուն), իբրեւ ազնիւ անձ, դու պատերազմող եւ քաղաքագէտ կը ներբողուի:

Ընդունելով, թէ Փաւստոսի յիշած դէպքը պատահած է 24 Յունիս 311, կ'ունենանք յարգի վկայութիւն մը, թէ Յովհաննէս Մկրտչի Ծննդեան տօնը արդէն Գ. դարու սկիզբը տօնելի էր Հայոց Եկեղեցւոյ մէջ:

Ազատանդեղոս կը յիշէ Յովհաննէս Մկրտչի ուրիշ տօն մ'ալ, որ կը տօնուէր Սահմի 7ին ի Տարօն: Կը գրէ, թէ Գրիգոր Լուսաւորիչ «իբրեւ դարձեալ գայր ի կողմանց Յունաց (այսինքն Կեսարիայէն), բարձեալ բերէր ընդ իւր նշխարս ինչ յոսկերացն մեծի մարգարէին երանեալ Մկրտչին Յովհաննու եւ սուրբ վկայն Քրիստոսի զԱթանագինէսն» (ա' յսպէս): «Եւ իբրեւ եկին հասին յանդիման մեհենացն մօտ ի գետն Եփրատ», շինեց հոն վկայարան մը «եւ զսուրբսն ի հանդիստ փոխեցին» (էջ

603—605) : «Եւ հրամայեաց կատարել անդամ յամէ ի տեղւոջ ժողովել ամենեցուն ի յիշատակ սրբոցն, որ եօթն էր Սահմի ամսոյ. զի խնդութեամբ ժողովեալ զօր տօնին խմբեացեն» (607) : Այս անկասկածաբար կրկնութեամբ ծանրաբեռնուած նախադասութեան միտքն է. Գրիգոր յանուն Յովհաննու մատուռ մը կը շինէ, բերուած նշխարները (մասամբ) կը զետեղէ հոն եւ կը հրամայէ, որ Սահմի 7ին տարուէ տարի սուրբերու յիշատակը տօնախմբուի : Ակնարկութիւններ ունի այս մասին նաեւ Փաւստոս. նա գրտէ, թէ «սովոր էին եպիսկոպոսապետքն Հայոց հանդերձ թաղաւորօք... պատուել զտեղիսն (ի Տարօն) ... կատարել անդամ ի ամի եւթն անդամ (°)» զյիշատակ սրբոցն. «առաւել եւս ի մեծի Մարգարէարան Մատրանն Յովհաննու. այնպէս եւ յԱռաքելարանս Տեառն աշակերտացն, այնպէս եւ ի վկայարանս Մարտիրոսացն ամի ամի ժողովեալք՝ զօր տօնին յիշատակի նոցա վարուցն զործոց կենաց քաջութեան խմբեալ ցնծային» (Գ. 14) : Գանիէլ Ասորի ունէր իր հոգարարձութեան տակ ի Տարօն «նոյնպէս եւ ի ներքոյ քան զնա (զԱշտիշատ) զՄարգարէանցն Յովհաննու. նոյնպէս մօտ ի տուն Տեառն զՀանգիստ Առաքելոցն» (Գ. 14) : Փառէն էր «ի դաւառէն Տարօնոյ, ի մեծէ Մարգարէանցէն Յովհաննու, որ էր նախ շինեալ [տուն աղօթից եւ խնդրուա-

ծոց] ի հանդիստ սրբոցն . զի տեղին այն նմա էր հաւատացեալ» (Գ . 16) :

«Մարդարէարան մատուռն Յովհանու» եւ «Մեծ Մարդարէանոցն Յովհանու» (Երկրորդս կրկնուած) Ազաթանդեղեայ «Վկայարանն» է . իսկ «Առաքելարանն տեառնաչափերտացն», այն է «Հանդիստ Առաքելոցն» եւ «Վկայարանն Մարտիրոսաց» Ազաթանդեղոս անյիշատակ թողուցած է : Չենք կրնար ըսել, թէ այս երեք եկեղեցի-մատուռներն ալ Ս . Գրիգոր շինած է , բայց կ'երեւայ թէ Ս . Գրիգորէն է Յովհաննու Մարդարէարան-մատուռն (τὸ προφητεῖον μαρτύριον) բայց անհաւատալի կը թուի այն թէ «սովոր էին եպիսկոպոսապետքն Հայոց հանդերձ թագաւորօք . . . կատարել անդ ամի ամի եւթն անգամ» սրբոյն յիշատակը : Այս տեղ բնազրի աղաւաղում կը նկատեմ եւ կ'առաջարկեմ կարդալ «ամի ամի յեւթն սահմի ամսոյ» , ինչպէս ունի Ազաթանդեղոս :

Ազաթանդեղոսի տեղեկութեանց մէջ ժամանակագրական անհամաձայնութիւն մը աչքի կը զարնէ : Եթէ Գրիգոր կեսարիայէն դարձին նախ Տարօն հանդիպեցաւ եւ հոն հաստատեց Յովհաննու տօնը Սահմի 7ին եւ ապա հասաւ Բաղաւան եւ հոն ալ Ս . Յովհաննու տօնը հռչակեց Նաւաղարդ 1ին , հարկ է ենթադրել, թէ Ս . Գրիգոր իբր 10 ամիս դեղերեցաւ Տարօն : Բայց պատմութեան ընթացքը թոյլ չի տար այսքան երկար դադարում մը :

Եթէ նաւասարդ լին կարգուած տօնն էր յուլեան Յունիս 24ին տօնախմբուած Յովհաննու Մնուհդր, Սահմի 7 պիտի համապատասխանէր նոյն յուլեան տոմարի Աւգոստոս 29ին, երբ կաթողիկէ աշխարհը արեւելք եւ արեւմուտք կը տօնէր Յովհաննու Գլխատման տօնը: Այսպէս Երուսաղէմեան ձաշոյր կը նշանակէ «Աւգոստոս Թ. Տօն Յովհաննու Մկրտչին որ է Տօն Գլխատման Յովհաննու»: Այսպէս կը տօնէին մինչեւ Թ. դար նաեւ Յակոբիկեան Ասորիները¹⁰, այսպէս նաեւ Յոյները, որոնց ազդեցութեան ենթակայ էին Ասորիք:

Ազատանդեղոս կը գրէ թէ Գրիգոր Տարօնէն մեկնելու ժամանակ «երարձ նշխարս անտի կէս մի ի սրբոցն, զի եւ յայլ տեղիս հաստատեացէ զյիշատակս նոցա» (608): Տեսանք Բաղաւանի մէջ Յովհաննու անունով եկեղեցի: Կար Ս. Յովհաննու Մկրտչի վանք մ'ալ ի Կարբի, «յԱրադածու ոտին» որ կը յիշուի է. դարու աստջին տասնեակին¹¹:

Յայտմաւուրքը Արտաւազդ – Շիղարի գրոյցը պատմելէ ետքը, թէ Շիղար Մասիսի վրայ «երկաթի կապանօք կայ ի բանդի եւ երկու շուն՝ սեւ եւ սպիտակ (ցորեկ եւ դիւղեր) յար լիզուն զկապանս նորա», կ'աւել-

¹⁰ Anton Baumstark, Festbrevier und Kirchenjahr der syrischen Jakobiten. Eine liturgiegeschichtliche Vorarbeit. Paderborn 1910, էջ 74—275:

¹¹ Գիրք Թղթոց, էջ 111:

ցրնէ . «Յայս յաւելուած արարին քուրմքն ժամանակին եւ ասացին , թէ Երկաթի կապանքն տարեմտին ի մազն եկած լինի . եւ թէ կտրի եւ արտաքս ելանէ եւ աւերէ զաշխարհ : Ապա օրէնք դրին յազապս Հայոց , թէ ամենայն արուեստաւոր միանդամ աւելի բախել զարուեստն ի մուտն Նաւասարդի՝ յաւելուած կապանացն Արտաւազդայ . զարբինն զսալն հարկանէ կռանաւն , հանդերձադործն զիւրն . սոյնօլէս եւ այլ ամենայն արուեստաւորք : Չայն խափանելոյ աղաղաւ՝ սուրբն Գրիգոր Լուսաւորիչ կարգեաց յայսմ աւուր տօնել սուրբ մարգարէին եւ մկրտչին Յովհաննու» դտօնն ¹² :

Մովսէս Խորենացւոյ վկայութեամբ այս հեթանոսական սովորութիւնը գոյութիւն ունէր դեռ թ . դարուն . կը գրէ . «Այլ ի ձայնէ կռանարկութեան դարբնաց զօրանան , ասեն , կապանքն . վասն որոյ եւ առ մերով իսկ ժամանակաւ՝ բազումք ի դարբնաց զհետ երթալով առասպելին , յաւուր միաշարաթւոջ երիցս կամ չորիցս բախեն զսալն , զի զօրասցին , ասեն , շղթայքն Արտաւազդայ» (Բ . 61) :

Այս մէկն է այն հեթանոսական սովորութիւններէն , որոնք վերապրած են մինչեւ մեր օրերը քրիստոնեայ աշխարհին մէջ , թէ Արեւելք եւ թէ Արեւմուտք : Մեզի համար հոս ուշադրաւ է Արտաւազդ-Շիղարի զրոյցին կցուած վերջաբանը , ուր կռանարկու-

¹² Տաշեան , Յուլիոս , էջ 25ա :

թեան այս սովորութիւնը կը պատմուի տարեւմուտի եւ Յովհ. Մկրտչի տօնին կապակցութեամբ: Վասն զի նման աւանդութիւններ այն հին ժամանակներ կը տեսնուին ուրիշ ազգերու մէջ ալ, դարձեալ ի յարարութեան Արեւադարձի հանդէսներու¹³ եւ Յովհաննէս Մկրտչի Ծննդեան տօնին (Յունիս 24): Եւ արդէն նկատած են Ս. Հարք, թէ նախաքրիստոնէական այդ տօնը իր ատեղադիտական բնոյթով ունի նմանութիւն Յովհաննէս Մկրտչի անձնաւորութեան հետ: Ս. Աւգոստինոս կը գրէ. «Զի խոնարհեսցի մարդն՝ ծնեալ լինի այսօր Յովհաննէս, յորում սկսանին նուազել աւուրք. զի բարձրացի Աստուած, յայնմ աւուր ծնեալ լինի Քրիստոս, յորում սկսանին աճել աւուրք» (Ճառ ՄՁԹ): Հին տօնին այժմ մնացած սովորութիւններէն են. լուացում զիշեր ժամանակ. կրակավառութիւն. բախում հրանիւնքու: Առաջինը կը պարսաւէ Ս. Աւգոստինոս իբրեւ հեթանոսական աւելորդապաշտութիւն: Դուրանդոս կը յիշէ, թէ այս տօնին մարդիկ եւ տղաք կը ժողվեն ոսկորներ եւ այլ աղբիւսներ եւ կը վառեն, որպէս զի ծուխը ծառանայ օդին մէջ: Առած ջահեր կը շրջին անդաստաններ: Անիւ կը հոլովեն: Կրակավառութիւնը դեռ մնացած է Գերմանիա եւ Հունդարիա, հին ժամանակ-

¹³ Այս սովորութիւնը կար նաեւ Պարսից քով, համա. Հ. Ն. Ակինեան, Մատենադրական Հետազոտութիւններ. Դ. (1938) 209—210:

ներ բոցերու շուրջը կը պարէին, այժմ կրակի վրայէն զոյգ զոյգ կը ցատկեն: Կան տեղեր, ուր սկուտեղներ կը կոտրտեն, այսինքն զանոնք յարդով պատած եւ կրակ տուած կը նետեն օդ կամ կը զլորցնեն լեռներէն: Կը շինեն յարդամարդ եւ կ'այրեն:

Հայոց կռանարկութիւնն եւ նման գործիքահարութիւնները, այս կարգի սովորութիւններէն են: Ունէին նաեւ Հայք կրակավառութիւն, որ այժմ Տեառնընդառաջի տօնին կը կատարուի: Պետրարկա 1330ին երբ կը գտնուէր Կէօլն, տեսաւ, թէ ինչպէս Յունիս 24ի գիշերը գերման կանայք եւ աղջիկներ Հռենոս կ'երթային եւ իրենց բազուկները կը լուային գետին մէջ¹⁴: Այս սովորութիւնը կը յիշեցնէ Համբարձման տօնի հայ ժողովրդական նմանօրինակ սովորոյթները: Առանց տարակուսի ծխահանութեան սովորութիւնը կ'ակնարկէ հին երգին մնացորդը.

Ո՛ր տայր ինձ զծուխ ծխանի
եւ զառաւօտն Նաւասարդի,

Զվազելն եղանց
եւ զվա(ր)զել եղջերուաց.

Մեք փող հարուաք
եւ (դ)թմրկի հարկանէաք¹⁵:

¹⁴ Հմմտ. Heuser, Volkstümliche Feste und volkstümliche Gebräuche: Wetzler und Welte's Kirchenlexikon, 2. Aufl. IV (Freiburg in B. 1886) էջ 148—149:

¹⁵ Գրիգոր Մագիստրոսի Թղթերը. հրատ. Կ. Կոստանեանց, Աղեքսանդրապոլ, 1910, էջ 87:

2. ՏՕՆ ՍՈՒՐԲ ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻՆ

Յանկս իր երկրորդ Բաթնին մէջ կը նշանակէ . «Բ . Չատկէն ի վեր կիրակէքն ամենայն . Տօն Ս . Աստուածածնին եւ տօն Վարդավառին , բաց ի մատաղենեացն , որ է կատարունս Քառասնորդացն Առաքելական տօնիցն Հաւատացելոց Չատկին» էջ 113—114) : Այս «Բ . Չատկին» առանց տարակուսի Պենտակոստէն է , որ նաեւ «Հաւատացելոց Չատկի» կ'անուանուի . ուստի «Բ . Չատկէն ի վեր կիրակէքն» կը սկսին Պենտակոստէէն ետքը Ա . Կիրակիէն : Այս կիրակիներուն ժողովուրդի նուէրները կը պատկանին ամուսնացեալ քահանաներուն , բացի այն մատաղենիքներէ որոնք կ'ընծայարերուին Ս . Աստուածածնի եւ Վարդավառի տօներուն , որոնք կ'իյնան «Հաւատացելոց Չատկի» Քառասներորդքին : Այս Քառասներորդքն է «Առաքելոց տօնից Քառասնորդք» կոչուած պահքը , որ կը սկսի Պենտակոստէէն ետքը եւ կը տեւէ մինչեւ Վարդավառ : Այս նկատումով Աստուածածնի տօնը կը տօնախմբուէր , մասնաւոր ուխտադնացութեամբ , զկնի Պենտակոստէից Ա—Չ Կիրակիներէն մէկուն մէջ (Մայիս 17—25 Յունիս շրջանին) : Ճշդիւ կարելի չէ մատնանշել թէ ո՞ր կիրակին է այդ : Դրացի Եկեղեցիներու մէջ նման տօն մը կը յիշուի Մայիս 15ին իբրեւ «Աստուածածին Հասկաց» : Այսպէս Յակոբիկեան Տօ-

նացոյցը կը նշանակէ Մայիս 15ին «Տօն Աստուածածնի» (Տօնացոյց Գ ԷԼ Գ.), որ նաեւ «Աստուածածին Հասկաց» կը կոչուի (Տօնացոյց Ե—ԺԲ), անշուշտ «ցորենահասկաց», վասն զի Տօնացոյց Զ. Յունուար 15ի Աստուածածնի հին տօնը ներկայացուցած է «Աստուածածին Սերմանեաց», իսկ Տօնացոյց Ժ. Օգոստոս 15ին կը նշանակէ «Աստուածածին Որթոց»¹ : Ալբերուսի² կը դրէ թէ Մելքիսնեբը այդ տօնը կը տօնեն Մայիս 15ին իբրեւ «տօն Վարդից», զոր յառաջագոյն Մայիս 3ին կը տօնէին : Արդեօք Մելքիսնեբը Յակոբիկներէ՞ առած են տօնս ԷԼ անոնցմէ տարբերուելու համար «Տօն Վարդից» կոչած : Ունի՞ այս տօնը որ ԷԼ է կապ Հայոց Նաւասարդ 15ին տօնած տօնին հետ : Հաւանօրէն ոչ, կը պատասխանէ Հոլլ. վարդը մէկուն քով սպիտակ է, միւսին քով կարմիր³ : Ընդհանրապէս ընդունուած էր, զոնէ Գ. դարէն սկսեալ, տօնել Աստուածածնի տօնը Յայտնութեան տօնին կից : Այսպէս Անտիոքի Սեւերոս պատրիարքը (512—518) իր Ատենարանութիւններուն մէջ կը յիշէ, թէ յԱնտիոք Աստուածածնի տօնը կը տօնուէր

¹ Patrologia Orientalis, X, 41—121:

² Chronology of ancient nations, ed. Sachau, էջ 295 Հմմտ. նաեւ 292:

³ Karl Holl, Die Entstehung der vier Fastenzeiten in der griechischen Kirche. Berlin 1924. (Abhandlungen der preußischen Akademie der Wissenschaften. Jahrg. 1923. Phil-hist. Klasse, Nr. 5) էջ 18, ծան. 1:

Յայտնութեանէն ետքը : Ուրիշ աղբիւր մ'ալ
 կը վկայէ , թէ Յակոբիկեանները այս տօնը
 կը խմբէին Յունուար 15ին . իսկ Սպարիները՝
 16ին : Բայց Յակոբիկեանքու 675ին գրուած
 Տօնացոյցը կը նշանակէ դայն Դեկտեմբեր
 26ին : Նոյնպէս գիտէ նաեւ Նեստորական-
 ներու Բացայայտութիւնն պաշտամանց , որ
 Մարեմայ տօնը Դեկտեմբեր 25էն վերջը կը
 զետեղէ . բայց ուրիշ տեղ կը յիշէ այդ
 տօնը «յետ ընծայից մողուցն» , այս ինքն
 Յունուար 6էն ետքը : Վերջին տեղիքս
 մնացորդ մըն է անշուշտ հին աւանդութեան .
 իսկ տօնին Դեկտեմբեր 25էն վերջը զետե-
 ղելն արդիւնքն է Յննդեան տօնին փոխա-
 դրութեան ⁴ : Կրնանք անվերապահ ըսել ,
 թէ Արեւելեան Եկեղեցիներն յԱղեքսան-
 դրիա եւ յԱնտիոք Դ . դարուն Աստուա-
 ծածնի տօնը կը տօնախմբէին Յայտնու-
 թեան երկրորդ օրը : Այսպէս նաեւ Հայոց
 Եկեղեցին , որ Յայտնութեան Բ . օրը Աս-
 տուածածնի եւ Գ . օրը Աւտեաց յիշա-
 տակը կ'երդէ իր Շարականներուն մէջ :
 Յովհաննէս Օձնեցի կը յայտարարէր . «Աւե-
 տիքն եւ Յնունդն եւ Մկրտութիւնն Քրիս-
 տոսի ի միասին առեալ» տօնախմբեմք : Բա-
 ցառութիւն կը կազմէր Երուսաղէմեան
 Եկեղեցին : Իբր 460ին յօրինուած Երուսա-
 ղեմեան Ճաշոցը , որ հասած է մեզի հայե-
 րէն թարգմանութեամբ , Աւգոստոս 15ին

⁴ Համեմատէ այս խնդրոց մասին մանրամասն
 K. Holl, անդ , էջ 11—19 :

կը նշանակէ այսպէս ⁵ «Աւղոսատոս ամսոյ որ
օր թե . Մարիամայ Աստուածածնին : Յերկ-
րորդ մղոնին Բեթղեէմի . եւ այս կանոն
կատարի : Սղմ . ՃԼԱ . Կց . Արի , Տէր , ի
հանդիսա քս : Ընթերցուած յԵսայայ մար-
դարէէ . եւ յաւել Տէր խօսել ընդ Աքաղու . . :
Ի Գաղատացւոց թղթոյն Պաւղոսի առաքե-
լոյ Ընթերցուածս . Ապա թէ դուք Քրիստոսի
էք : Այլ լուրիա . Սղմ . ՃԹ . Ասաց Տէր ցՏէր
իմ , նիսա . . . : Աւետարան ըստ Ղուկայ . եւ
եղև ընդ աւուրսն ընդ այնոսիկ հրաման . . » :

Թէպէտ Աւղոսատոս 15ին կը նշանակուի
տօնս , բայց Աւետարանի Ընթերցուածէն կը
տեսնուի , թէ նախնարար տօնուած է Յայտ-
նաւթեան տօնին հետ : Թէպէտս կրօնա-
ւորի ի Ս . Թէպէտսիս ներբողէն (530)
կ'իմանանք , թէ սովորութիւն էր Երուսաղէմ
տօնել տօնս տարուէ տարի ⁶ նոյն Աւղոսատոս
15ին : Է . դարու սկիզբը , երբ Մաւրիկ
կայսր (582—502) հրամայեց , որ Աստուա-
ծածնի Վերափոխումը տօնուի հանդիսա-
պէս ⁷ , նախընտրուեցաւ տօնախմբել զայն
Աւղոսատոս 15ին , երբ Երուսաղեմեան Եկե-
ղեցին ունէր արդէն Աստուածածնի տօն
մը : Կը յիշուի , թէ Սարգիս Ա . Հոսմի պա-
պին (687—701) օրով կը կատարուէր Վե-

⁵ Վրէննայի Մխիթ . ձեռագրաց Թ . 3 :

⁶ H. Usener, Der hl. Theodosios, Leipzig 1890

⁷ Նիկեոսի պալլիստուէ , որ կը հաղորդէ , թէ
Մաւրիկ կայսր հրամայած է տօնել ննջման Ս . Աս-
տուածածնի տօնը Աւղոսատոս 15ին . Migne, Patr.
Gr. 147, էջ 292 :

րափոխան տօնը նոյն ամսոյն 15ին Հոռմ, ընդունուած անշուշտ արդէն անկէ յառաջ: Խպտիները, որոնք Աստուածածնի Ննջման տօն մ'ունին Յունուար 16ին, Վերափոխումը կը տօնէին Օգոստոս 9ին⁸:

Հայերը թէպէտ Զ. դարուն ընդունած էին Երուսաղէմեան ճաշոցը, բայց չկայ որ եւ է յիշատակութիւն, թէ Աւգոստոս 15ին տօնած ըլլան «Մարիամ Աստուածածնի» տօնը: Նոյնպէս յայտնի չէ, թէ ե՞րբ մուտ դտաւ Հայոց քով Աստուածածնի Վերափոխման տօնը, զոր սովոր է տօնել Հայոց Եկեղեցին Աւգոստոս 15ին մերձաւոր կիրակի մը:

Այս խորհրդածութիւնները թոյլ կու տան մեզի հաստատելու, թէ Հայոց «Ս. Աստուածածնի տօնը» յետ Պենտակոստէից եւ նախ քան Վարդափառը, նոյն է Ասորոց «Մարիամ Աստուածածին Հասկերու» տօնին հետ ըստ ժամանակին. տօնուած հաւանօրէն Նաւասարդաց տօնից օրերուն: Հայոց Յայսմաւուրքը⁹ Նաւասարդ 15ին կը նշանակէ. «Տօն է ամենասրբուհւոյ Աստուածածնին, զոր կարգեաց սուրբն Գրիգոր: Մեծ հայրապետն Հայոց սուրբն Գրիգոր կործանեաց դամենայն պատկերսն կոոց...: Իսկ յորժամ շինեաց սուրբն Գրիգոր զտեղի կոոցն Անահտայ եկեղեցի յԵկեղեաց դաւանն ի

⁸ Holl, անդ, էջ 18:

⁹ Թ. 7 Վիեննայի Մխիթ. ձեռագրաց: Հմմտ. Տաշեան, Յուլիոս, էջ 27:

դիւզն Երիզա յանուն սուրբ Աստուածածնին, որ մինչեւ ցայսօր մեծամեծ սքանչելիս կատարի» :

3. ՏՕՆ ԱՄԵՆԱՅՆ ՄԱՐՏԻՐՈՍԱՅ

«Տօն ամենայն Մարտիրոսաց, զոր Մատրունս կոչեմք» : Մատրունի յոգնակի ձեւն է մատուռն (սեռ. մատրան) բառին, որ փոխառութիւն է յունարէն μαρτύριον «վկայարան» բառին : Փաւստոս (Գ. 14) կը յիշէ, թէ «ի մեծի մարգարէարան Մատրանն Յովհաննու, սոյնպէս եւ յԱռաքելարանս Տեառնաշահերոսացն, սոյնպէս եւ ի վկայարանս Մարտիրոսացն ամի ամի ժողովեալ, զոր տօնին յիշատակի նոցա՝ վարուցն գործոց կենաց քաջութեան խմբեալ ցնծային» ի Տարօն : Այս մասնական, որոշ սուրբերու մասնաւոր տօներէ զատ եղած է նաեւ առանձին տօն մը համօրէն Մարտիրոսաց, որ տօնախմբուած է Յունիս 24էն ոչ շատ վերջը, մանաւանդ թէ անմիջապէս ետքը «ի վկայարանս Մարտիրոսաց» :

Հայոց Կանոնադրքի խմբագիրը Նիկիոյ Ժողովին Ե. Կանոնը ըստ կամի փոփոխելով կը ձեւէ այսպէս. «Ի տարւոջն երիս ժողովս արասցեն. մի՛ յաշնան ժամու. եւ մի՛ զոր Մատուռն կոչեմք. եւ մի՛ յառաջ քան զՔառասնորդսն» : Յոյնն ունի. «Մի՛ յառաջ քան զՔառասնորդսն. եւ մի՛ յաշնան ժամանակի» : Իսկ Անտիոքի Ի. կանոնը կը հրամայէ ըստ հայերէնին. «Զի ժողով լիցի

Եպիսկոպոսաց . . . Երիցս անգամ յամին . մինն՝ յերրորդ շաբաթու տօնաց Չատկին . իբրեւ կատարիցի ի Դ . շաբաթու Պենտակոստէին առ ի յիշատակել ժողովոյն յիրս յիշխանութենէն . եւ զերկրորդ անգամ ժողով լինել յելս հոկտեմբերի , որ է ժ . Հոռի ամսոյ . . . » : Այս տեղ յիշուած «Գ . շաբաթ տօնիցն Չատկին» , եւ «իբրեւ կատարիցի Դ . շաբաթ Պենտակոստէին» թարգմանութեան սխալ մ'ունի իր մէջ . բայց եւ այնպէս կ'երեւայ թէ հայ խմբագրողին «Մատուռն» կոչած ժամանակամիջոցը Պենտակոստէի Ե . կիրակին կ'ենթադրէ :

Թէ կա՞ յին Հայոց քով տարեկան երեք ժողովներ , չունինք որ եւ է տեղեկութիւն հին աղբիւրներէ : Սահակայ ընծայուած կանոնք կը հրամայեն . «Պարտ եւ պատշաճ է յամենայն տարւոջ , յորժամ ժողովք կատարիցին ըստ կանոնական սահմանադրութեանց , շրջել քորեպիսկոպոսին ի հաւատացեալս նոցա յեկեղեցիսն եւ քննութիւն առնել վարուց եւ կարգի պաշտամանն» (էջ 82) . առանց ժամանակի մասին որ եւ է ակնարկութիւն ընելու : Փաւստոս Գնելի պատմութեան մէջ կը յիշէր , թէ Նաւասարդի օրերուն , յատկապէս Յովհաննու Մկրտչի Մենդեան տօնին , յունիս 24ին , Բագաւան ժողուած էին «բազում եպիսկոպոսք որ յայլոց դաւառաց» (Դ . 15) : Հաւանօրէն անոնք ուխտի համար միայն եկած չէին հոն : Գիտենք թէ 444ին Շահապիվանի ժողովքը

գումարուած էր «ի նորարեր տօնին», այն է նաւասարդաց օրերուն, երբ կը հանդիպէր Յովհաննու Մկրտչի Ծննդեան Տօնը: Ուստի հարկ է նիկիոյ եւ Անտիօքի Կանոններու հայ խմբադրին աւելցուցած «եւ մի գոր Մատուոն կոչեմք» ժամանակաշրջանը՝ խմանալ Հայոց նաւասարդի օրերը, մօտաւորապէս Յունիս 24ի շրջանը, թէ եւ հայ Տօնականները «Տօն ամենայն Մարտիրոսաց» կ'ենթադրեն Յայտնութենէն ետքը եւ Տեառնընդառաջէն յառաջ:

Փաւստոս Գ. 11 յառաջ կը բերէ Ս. Վրթանէսի ներբողականը, ուր «ի մեծի պատերազմի Պարսից եւ Հայոց ընդ միմեանս» ինկած քրիստոնեայ նահատակները գրուատելով կ'ըսէ Ս. Վրթանէս ի մէջ այլոց. «Արդ մի լացցուք զնոսա, այլ պատուեսցուք ընդ ճշմարտութեանն առ նահատակսն. դիցուք ընդ աշխարհ օրէնս յաւիտեանս յաւիտենից, զի ամենայն ոք գոցա յիշատակ քաջութեան իբրեւ Քրիստոսի նահատակաց՝ անխափան կատարեսցէ: Եւ մեք տօնս արասցուք եւ ուրախ լիցուք...: Եւ եդ օրէնս ընդ աշխարհն մեծ քահանայապետն Վրթանէս [զնոցա առնել զյիշատակն ամ յամէ. եւ որք փոխանակ աշխարհին փրկութեան մեռանիցին ի նմանութիւն նոցա. եդ կանոն] յիշել զսոսա առ սուրբ սեղանն Աստուծոյ ի ժամ պատարագին, յորժամ դանուանս սրբոցն կարգիցեն. եւ ապա զկնի նոցա զնոցայն»: Այս խօսքերը կ'ենթադրեն

հայ Եկեղեցական տարւոյն մէջ «Ամենայն Մարտիրոսաց» տօն մը, թէեւ մատնանիչ չեն ըներ օրը, երբ կը տօնախմբուէր այն :

Քառակուսի փակաղծի մէջ առնուած տողերը յայտնապէս յաւելուած են ուրիշ դրչէ եւ կը հային Վարդանանց պատերազմներու (451 եւ 572) : Վերջնոյս համար ունինք համապատասխան տեղիք մը Եղիշէ վարդապետի «Հայոց Պատերազմի պատմութեան» մէջ, ուր, առթիւ 572 Փետրուար 2ի պատերազմին, ըսուած է. «Իբրեւ այս ամենայն աջողութիւն լինէր երկիւղածացն Աստուծոյ, ամենայն եպիսկոպոսունք եւ երիցունք պատուէր հրամանի տուեալ աշխարհին . . . դսօն պատերազմացն յաղթութեան խառնել ի սուրբ տօն Յայտնութեանն Քրիստոսի, զի անխափան կացցէ մեծ յիշատակարանս այս ընդ աստուածային անանց տօնին» (էջ 139) : Մարտիրոսներու յիշատակն «խառնել ի սուրբ տօն Յայտնութեանն» կը նշանակէր տօնել Յունուարի ընթացքին : Ասկէ թերեւս Տօնականի յիշատակն, զոր վերագոյն յիշեցինք : Այս չէ սակայն Սահակի ընծայուած կանոններու «Տօնն ամենայն Մարտիրոսաց», որ կը յաջորդէր Յովհաննու Մկրտչի տօնին :

Ճիշդ այս շրջանին այսինքն Վարդապետէն յառաջ, կը տօնէին «Ամենայն Մարտիրոսաց յիշատակը» նաեւ Ասորիները, ինչպէս կը տեղեկանանք Կարխայի Վկաներու պատմութենէն : Կը դրէ վկայագիրը. «Կար-

դադրած են մեր Նախահայրերը, որ (Առաքելոց տօնի) Նախատօնակին տօնախմբուի այն ականաւոր Մարտիրոսներու, Մետրապօլիտներու, Եպիսկոպոսներու, Սարկաւաղներու եւ 12.000 օրհնեալ հօտին յիշատակը, որոնք պսակուեցան Քրիստոսի համար: Իսկ Ս. Առաքեալներու յիշատակի շարաթ օրը տօնուի Մարտիրոսներու յիշատակը, որոնք անոնց երեւելի նախահայրերն եղան¹⁰»: Առ այս կը ծանօթագրէ Հոֆման. «Այս տեղեկութիւններու համաձայն Մարտիրոսներու յիշատակը կը կատարուէր Առաքեալներու պահքին Զ. շարաթուան Ուրբաթ եւ Շաբաթ օրերը¹¹: Առաքելոց պահքը կը սկսէր Պենտեկոստէի երկուշաբթի եւ կը տեւէր 7 շաբաթ եւ նոյն շաբաթուան շաբաթ օրով կ'աւարտէր: Յաջորդ կիրակի օրը, որ է մեր (լատինական) է. կիրակին յետ Պենտեկոստէից, կը տօնախմբուէր ԺԲ. Առաքեալներու յիշատակը»: Այս միջոցն է Հայոց «Քառասնորդք Առաքելական տօնից», որուն վրայ պիտի խօսինք քիչ յետոյ:

Յեցած ասորական այս հին սովորութեան վրայ, կրնանք վստահօրէն ըսել թէ Հայոց ալ Ամենայն Մարտիրոսաց տօնը կը կատարուէր յետ Պենտաէկոստէից Զ. կիրակիի (Ուրբաթ եւ) Շաբաթ օրը Վինչպէս կարելի է հետեւցնել Յ. Մանդակունւոյ տողե-

¹⁰ G. Hoffmann, Auszüge aus syrischen Akten persischer Märtyrer. Leipzig 1880, էջ 60:

¹¹ Հմմտ. Assemani, Bibliotheca Orientalis, Գ 2, էջ 383, 387 եւ Աւրերունի:

րէն (տես վարը, էջ 124]: Յունաց Եկեղեցին *χυριαχὴ τῶν ἀγίων μαρτυρεσάντων*, «Կիրակի սրբոց վկայելոց» կ'անուանէ յետ Պենտակոստէից Ա. Կիրակին: Ամենայն Մարտիրոսաց ի պատիւ ճառեր խօսած են Ս. Եփրեմ եւ Յովհ. Ոսկերերան:

4. ՔԱՌԱՄՆՈՐԴՔ ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ՏՕՆԻՑ
ՀԱՒԱՏԱՅ ԵԼՈՅ ԶԱՏԿԻՆ

Կ'ըսուի¹. «Իսկ ամուսնացելոց քահանայիցն եղիցին տօնք Շարաթն Զատիին եւ Զատիկն սուրբ եւ Երկրորդ Զատիկն² եւ յԵրկրորդ Զատիէն ի վեր Կիւրակէքն ամենայն եւ Պենտակոստն³ եւ տօն սրբոյ Աստուածածնին եւ Վարդավառն⁴, բայց ի մատաղենեացն, որ է կատարումն Քառասնորդացն Առաքելական տօնից⁵ Հաւատացելոց Զատիին⁶»:

Այս տեղ «Հաւատացելոց Զատիկն» ասանց տարակուսի այն 50օրեայ Բարեկենդանութեան շրջանն է, որ կը սկսի Զատիին եւ կը տեւէ մինչեւ Պենտակոստէ: Այս շրջանը ամբողջ տեւողութեան ուտիք է:

Յովհաննէս Մանդակունւոյ Կանոնները կը սահմանեն. «Ա. Վասն սրբոյ Պասեքին

¹ Նկատի ունիմ Վիեննայի Թ. 810 ընտիր Կանոնագիրքը:

² Այն է Նոր Կիւրակէն:

³ Տպագիրն (էջ 113—114) չունի «եւ պենտակոստն»:

⁴ Զ. զվարդավառն, տպ. վարդավառին:

⁵ Տպ. տօնիցն:

⁶ Զ. դատիկի:

պահոցն ի Կանոնս ի Շարաթու ոչ հրամայի պահել... : Բ. Այլ (եւ) վասն կիրակէի պահել ոչ կանոնք հրամայեն եւ ոչ վարդապետք... : Գ. Այլ եւ յօր կիրակէի եւ ի Չատկէն մինչեւ ցՊենտակոստն ծուներ կրկնել ոչ հրամայեցին, այլ յաղօթս կալ : Ե. Ի Չատկէն մինչեւ ցՊենտակոստն ամենայն աւուրքն որպէս կիրակէ են. ծուներ ոչ հրամայի զնել, այլ յոտն կալով երկրպագութեամբ մատուցանեն զաղօթսն : Զ. Ի Պենտակոստէն մինչեւ ցՎարդափառն տօն Առաքելոցն եւ Մատուռն, ըստ հնուին Տաղաւարահարացն, ի նորումս նաւահատիք սուրբ Տեղեացն Երուսաղէմի եւ Մարտիրոսաց յիշատակք : Է. Ի Պենտակոստէն յառաջ ի ծոմոյն պահս ցՈւրբաթ օր պահել եւ յՈւրբաթուն ուտել անկարգութիւն է. պահել պարտ է մինչեւ ցերեկոյն. եւ (որք) զՈւրբաթ որպէս կիրակէ պատուեն եւ ի դործոյ դատարկացուցանեն, մեղք են : Եւ կոչեն զնա (Ուրբաթ) ծեր. եւ ո՞յր տեսեալ է զնորա ծերութիւն. զի Ե աւուրքն աւագ են քան զնա : Ը. Եւ որ ի Չորեքշաբթուոջ եւ յՈւրբաթու մարտիրոսաց յիշատակ անէ տօնս զենամբ, մեղք են. զի եթէ ի կարգի էր, ապա Չատկին (Աւագ) Ուրբաթ օր պարտ էր անել մատաղ... : Բայց կարգք եկեղեցւոյ զայն օր զատ պահել հրամայեն. եւ փոխանակ նորա ուտել զայլ զվեց աւուրսն մինչեւ ցՊենտակոստն ⁷» :

⁷ Թ. 810, Թղ. 116բ :

Յովհ. Մանդակունւոյ այս կանոններէն բացայայտ կը տեսնուի հին սովորութիւնը՝ Չատկէն մինչեւ Պենտակոստէ տօնուած բարեկենդանութիւնը⁸ եւ Պենտակոստէէն մինչեւ ցՎարդավառ պահոց շրջանը: Գրուածքս է. դարու կէսէն ըլլալ կը թուի. երբ դեռ ի դօրու էր Շարաթ եւ Կիրակի ուտիք ըլլալը Քառասնորդաց շրջանին. միւս կողմէ կը տեսնուի թէ Առաքելոց պահքի խստութիւնը սկսած է թուլանալ, այնու որ ոմանք շարաթը շորս օր (Բշ.—Եշ.) միայն պահել սկսած են, իսկ Ուրբաթը նկատած «ծեր», որ համազօր կ'երեւայ «ապաղաս» ասութեան, այսինքն

⁸ Ե. կանոնը կը սահմանէր, «ի Չատկէն մինչեւ ցՊենտակոստէն ամենայն աւուրքն որպէս Կիրակիէքն». ուստի եւ պէտք է ըլլային այդ օրերը նաեւ ուտիք: Բայց Ը. կանոնէն կը տեսնուի, թէ «կարգք եկեղեցւոյ զայն (Ուրբաթ) օր զատ պահել հրամայեն եւ փոխանակ նորա ուտել զայլ զվեց աւուրսն մինչեւ ցՊենտակոստէն»: Մանդակունւոյ այս կանոններու ներհակը կը հրամայէ «Յովհ. Մանդակունւոյ» այն գրուածքը, որ «Յաղագս Քառասնորդաց պահոց» խորագիրը կը կրէ (հրատ. Կարապետ Եղ. Տէր-Միրաչեան, Շողակաթ, Վաղարշապատ 1913, էջ 127). «Արդ այս Քառասներորդք (Աղուհայից) որ կոչի Ուրբաթ, օրէն է զՇարաթն եւ զԿիրակին որպէս զՈւրբաթն եւ զՉորեքշաբաթն պահել՝ զհետ Յրինացն առնելոյ. եւ յայնմ Քառասներորդի, որ կոչի Կիրակի, կոչի օր առաջին եւ սկիզբն աւուր Յարութեան Տեան... օրէն է զՇարաթն (իրբ) եւ զԿիրակին ուտել. քանզի զոր օրինակ ի Չատկէն մինչեւ ցՎերացումն Տեան յերկինս՝ ծունր չցնի, նոյնպէս եւ պահել չվայելէ»: Գրուածքս այնպիսի ժամանակէ կ'երեւայ, երբ Չատկէն մինչեւ Համբարձում կ'երկարէր Բարեկենդանութիւնը եւ սովորութիւն եղած էր արդէն ուրբաթ օրերն ալ ուտիք նկատել: Քառասնորդացը կը պահուէր անընդհատ՝ Շարաթ եւ Կիրակի բաղառեալ, ուստի մերձաւորապէս Ը. դարէն ետքը:

«փափուկ» կերակուրներ ուտել ներեալ համարած են այդ օրը: Առանձին շեշտով չէ յիշուած «Առաքելական տօնից քառասնորդ քը»․ րայց Ջ․ կանոնը ճշդիւ բացատրած է այդ «տօնից» բովանդակութիւնը, այսինքն «Տօն Առաքելոցն եւ Մատուռն»․ այս վերջինը «ըստ հնումն», այսինքն Հին Կտակարանի Տաղաւարահարաց տօնն է, իսկ «ի նորումս՝ նաւակատիք սուրբ Տեղեացն Երուսաղէմի եւ Մարտիրոսաց յիշատակ»․ ճիշդ այնպէս ինչպէս Կարխայի վկայից վկայաբանութեան մէջ տեսանք⁹: Այս յիշատակը կ'իյնայ, ինչպէս Ասորւոց, հաւանօրէն նաեւ Հայոց քով Ուրբաթ եւ Շաբաթ (Վարդավառէն յառաջ), րայց կ'արդիլ է Բ․ կանոնն Ուրբաթ մատաղ ընել եւ ուտել, դիտողութեամբս, թէ այս շրջանի ուրբաթներն «զատ» են շաբաթուան միւս վեցօրերէն, որ ուշ ժամանակ մը կ'ենթադրէ:

Այս պահքը «Քառասնորդաց Առաքելական (կամ Առաքելոց) տօնից», զոր Ասորիներն ալ կ'անուանեն «Առաքելոց պահք», ամառնային եղանակին առաջին պահոց շրջանը կ'ընծայէ: Մովսէս Խորենացւոյ ընծայուած Վարդավառի ճառին մէջ¹⁰ կը կոչուի այն «երկրորդ յիսներեակ» պահոց, զոր հաստատած է «առաքելական հրամանն»․ կ'ըսուի․ «Այն ինչ ծագեալ ի մեզ յարու-

⁹ Հանդ․ Ամս․ 1947, էջ 236 եւ աստ՝ էջ 121—122:

¹⁰ Մովսէս Խորենացի, Մատենագրութիւնք․ Վեներաբիկ 1865, էջ 335:

Թեանն Քրիստոսի լոյս՝ ի գլուխ սրբոյ յիսնեկիս Հոգւոյն յառաքեալսն ի վերնատանն զեղան շնորհք... եւ Աւետարանին բազմաձայն լեզուօք ի մի հնչեցեալ ձայն՝ զլսողացն աշակերտէր հինգհազարեան խումբիցն հոյլս՝ նոր Իսրայէլ զնոսա գրելով. առաջին քրտունք երկնաւոր մշակին եւ ծաղիկք առաքելական ոստոցն, որք զգրոյն ի բաց մերկացեալ զպատրուակ՝ Հոգւոյն զդեստաւորեցան լուսով, աւետարանին հնազանդեալք օրինադրութեանց, զոր առաքելական հրամանն զնոսա յերկրորդս յայս փակեալ յիսներեակ՝ որպէս ի վարժարանի վարժէր զնոսա ի հրահանգս վարժից հոգեւոր կրթութեանց ըստ Իսրայելեան երբեմն շրջացանական մաքրութեանն յերեւման Աստուծոյ» :

Գեղեցիկ է ճառասացին նկատողութիւնս, թէ պահքս հաստատուած է առաքելական հրամանաւ նորադարձ քրիստոնեաները դաստիարակելու «ի հրահանգս վարժից հոգեւոր կրթութեանց» : Ուրիշներ նկատի կ'առնեն Մատթէոսի Աւետարանին Թ. 14—15 (հմմտ. նաեւ Մարկ. Բ. 14. Ղուկ. Ե. 34) այն տեղիքը, ուր Յովհաննէս Մկրտչի աշակերտներու այն հարցման, թէ «ընդէ՞ր... քո աշակերտքդ ոչ պահեն», կը պատասխանէ Քրիստոս. «Միթէ մա՞րթ ինչ իցէ մանկանց առագաստի սուղ առնել մինչ փեսայն ընդ նոսա իցէ. այլ եկեսցեն աւուրք,

յորժամ բարձցի ի նոցանէ փեսայն եւ ապա պահեսցեն» . եւ կը համարին թէ յորդոր մ'եղած է այն՝ հին հաւատացեալներու Ջատկէն մինչեւ Համբարձում «մինչ փեսայն ընդ նոսա» էր , անցնել զատկական ուրախութեամբ , իսկ Համբարձումէն ետքը , որուն տօնախմբութիւնը կ'երկարէր մինչեւ Պենտակոստէ , «սուգ առնել» կամ պահել : Այսպէս կը բացատրէ պահոց սկզբնաւորութիւնը Իսիդորոս Հիսպաղացի¹¹ : Իսկ Պողոս Տարօնեցի , հերքելու համար թէ ուրիշատէի ամբաստանութիւնը թէ ի Ս . Յարութեան աւուրս «դուրբաթն եւ զչորեքշաբաթն միս ուտէք» . կը պատասխանէ¹² . «Մեր յինանցն զմիս ուտելն՝ գայդ ինքն Քրիստոս տայ զպատասխանին եւ ասէ . Ոչ է պարսմանկանցն առադաստի . . . սուգ առնել . . . եւ ապա պահեսցեն : Արդ այն յիսուն օրն աւուրք են հարսանեացն Քրիստոսի եւ թագաւորելոյ ի վերայ մեր» եւ այլն : Տարօնեցին թէ եւ Պահոց մասին ակնարկութիւն չ'ըներ , բայց կ'ենթադրէ գայն :

Նկատի առնելով Առաքելական Սահմանադրութեան կարգադրութիւնը այս պահոց մասին , կը տեսնուի , թէ Յինանց երկար բարեկենդանութենէն ետքը , երբ 50 օր անընդհատ ուտիք էր , նախնի քրիստոնէութիւնը

¹¹ Գիրք Ա . 65 : Համեմատէ նաեւ Baumstark, Festbrevier, էջ 265 :

¹² Թուղթ Պողոսի Տարօնեցւոյ ընդդէմ Թէոփիստեայ . 4 . Պոլիս 1752, էջ 283 :

կարծես խղճահար այսքան երկար հաճոյից անձնատուր եղած ըլլալու վրայ, այժմ կ'ուզէ լրջանալ, պահքով ապաշխարել: Այսպէս կամ այնպէս գոյութիւն առաւ Եեղեցական տարւոյն մէջ գեղեցիկ հակակշռութիւն մը, որ շարունակուեցաւ դարերով. նախ Քառասնորդաց պահք, ապա 50 օրեայ բարեկենդանութիւն, դարձեալ պահք¹³:

Այս պահքը Քառասնորդաց մեծ պահքին հետ միաժամանակ հաստատուած է Գ. դարու ընթացքին, ինչպէս կը վկայեն Ս. Աթանաս, Եթերիա կոյս ուղեւորն եւ Առաքելական Սահմանադրութիւնը¹⁴: Ուստի կը պահուէր ան Աղեքսանդրիա, Երուսաղէմ եւ Անտիոք: Ի սկզբան մէկ շարաթէր անոր տեւողութիւնը, այն տարբերութեամբ, որ Անտիոք կը սկսէր Հոգեգալստեան ութօրէքէն վերջը եկող առաջին Երկուշաբթի, մինչ ուրիշ տեղեր անմիջապէս Հոգեգալստեան Երկուշաբթի օրն սկիզբ կ'ըլլար եւ կը տեւէր վեց օր: Ե. դարու ընթացքին, յատկապէս Զ. դարուն վերածուեցաւ ան Արեւելքի մէջ կանոնաւոր Քառասնորդաց պահքի: Այս մասին ստոյգ տեղեկութիւններ կը հաղորդուին Անտիոքէն. Սեւերոս իր Ատենարանութեան մէջ կը յիշէ, թէ Պենտեկոստէի առաջին «ոսկի» ուրբաթին սկիզբ կ'առնէ այս պահաց երկար

¹³ Holl, էջ 19—20:

¹⁴ Հմմտ. Holl, 20: կը պահուէր նոյնպէս Արեւմուտք. Հմմտ. Հ. Գ. Աւետիքեան, Բացատրութիւն Շարահանաց, Վենետիկ 1814, էջ 370:

չրջանը ¹⁵ : Տեւոզութիւնը թէեւ ճշգրիտ չէ նշանակած Սեւերոս, բայց այս մասին մամբասանութիւններ կը ստանանք դրացի չորս եկեղեցիներէ :

Եւ նախ իսկ Հայաստանէն : Ս . Սահակի վերագրուած կանոններու այն տեղիքը, ուր կ'ըսուէր «կատարումն Քառասնորդաց Առաքելական տօնից», որուն սկիզբը Յովհ . Մանգակունի Պենտակոստէէն կը նշանակէ, տեւոզութիւնը Մ . Խորենացի յիսներեակ գիտէ եւ վերջաւորութիւնը երեքն ալ Վարդավառը կը մատնանշեն : «Քառասնորդքը» ցոյց կու տայ, թէ Շարաթ եւ Կիրակի օրերը իբրեւ ուտիք նկատի չեն առնուած : Այսպէս կը պահէին նաեւ Արեւելեան Ասորիները ¹⁶ : Նեստորականները, ինչպէս Բացայայտութիւն կարգաց եկեղեցւոյ գրուածքէն կը տեսնուի, ունէին նոյնպէս Քառասնորդաց պահք, գոնէ Իշոյար Գ . կաթողիկոսի († 658) վերանորոգումէն սկսեալ : Իսկ Յակոբիկ Ասորիները կը սկսէին ընդհանրապէս Պենտակոստէի Երկուշաբթի եւ կ'աւարտէին Առաքելոց տօնին (Յունիս 29 բաղառեալ), ուստի այլ եւ այլ տարիներու մէջ այլ եւ այլ տեւոզութեամբ ¹⁷ :

Արեւելեան Ասորիներն եւ Յակոբիկեանք այս պահքը կ'անուանէին Առաքելոց Պահք . իսկ Հայերը՝ «Քառասներորդք Առաքելական տօնից» (ուչ ժամանակները՝ Վարդավառի

¹⁵ Holl, *անդ* :

¹⁶ Hoffmann, *Auszüge* , էջ 59 :

¹⁷ Holl, *անդ*, Baumstark, *Festbrevier*, 255—56.

պահք) : Այս անուանակոչումը սակայն որ
 եւ է կապ չունի «ԺԲ. Առաքելոց» եւ ոչ ալ
 «Գլխաւոր առաքելոցն Պետրոսի եւ Պաւղոսի»
 (Յունիս 29) տօներու հետ, որոնք ուշ ժա-
 մանակ հաստատուած են¹⁸ : Նեստորական-
 ները սովոր են կոչել զայն «Եղիայի պահք»,
 կամ յետ Պենտակոստէից Ա. շարաթ հանդի-
 սոց Եղիայի յիշատակէն, եւ կամ զանազանե-
 լու համար զայն Մեծ Պահքէն. ինչպէս վեր-
 ջինս Յիսուսի պահած պահքէն Տէրունական
 կոչուած է, նոյնպէս Եղիայի եւ Մովսէսի
 պահքերէն Առաքելոցն նկատուած Եղիական,
 եւ Յայտնութեանը՝ Մովսիսական պահք :
 Այս իմաստով զանազանած է զանոնք նաեւ
 Գրիգոր Տաթեւացի († 1409), «ըստ երից
 տաղաւարացն, որպէս ասաց Պետրոս, զու-
 չակէ զերիս յիսուն, մին զՔրիստոսին, որ է
 Աղուհացքն, եւ մին Մովսիսին, որ է Վար-
 դավառին, եւ մի Եղիային, որ է Ծննդեան
 Քառասունքն¹⁹» . իսկ Մատթէոս Ուռհայեցի
 կոչած է պարզապէս «Ամռան աղուհացք²⁰» :
 Ժամանակի ընթացքին կրեց այս պահքը

¹⁸ Holl, անդ :

¹⁹ Գիրք Հարցմանց, Թ. 604 Վիեննայի Մխիթ. Մատ., Թղ. 296ր. հմմտ. նաեւ Քարոզագիրք, Չմբան հատոր, էջ 148 եւ 484 :

²⁰ Գրիգորիս Վկայասէր վախճանեցաւ «ի տրէ ամիս, յառաջին շարաթն Ամռան աղուհացիցն, յաւուր շարաթու» (էջ 300, տպ. էջմ.), այն է 1105, յունիս 5 շարաթ : Եւ Գրիգոր Քեսունցի (անդ էջ 427) կը գրէ. «Այս եղեւ ի պահն սուրբ Գրիգորի, որ միջինքն Ամռան աղուհացիցն, յորժամ առաւ Անի» . եւ Թուական Հայոց ՇԺ. այն է 1161, յունիս 28, չորեքշաբթի :

կերպ կերպ փոփոխութիւններ : Տեսանք վերայոյն , թէ Յովհ . Մանդակունւոյ օրով սկսած էր արդէն շարաթական 5 օր (Բշ . — Եշ .) պահուիլ , Վիեննայի Թ . 256 Կանոնադիրըք Յովհ . Մանդակունւոյ վերայիչեալ Կանոններու Ե . գլխուն մէջ փոփոխութիւնս կը մտցնէ . «Ի Պենտակոստէէն մինչեւ ցՎարդեւորն երկու շաբաթ քն ուտին եւ մին պահի» (Թղ . 141ա) : Ուրիշ կեղծ հասուած մը նոյն Կանոնադիրն մէջ խորագրիս տակ . «Հարցունն Թէ ողորոսի քահանայի եկեղեցւոյն Կեսարու առ Երանելին Եպիսկոպոսի Կիպրոս» , ունի տեղիքս . «Առաջին սուրբ հարքն զՉորեքշաբաթի եւ զՈւրբաթ եւ զՈւխտի շաբաթսն՝ զՎարդավառին եւ զԱստուածածնին , զՍ . Խաչին եւ զՅայտնութեան շաբաթն եւ զԱռաջաւորսն բնդ սմա (Մեծի Պահոց) համեմատեցին ի պահս պնդութեան . եւս առաւել ի վերայ այնոցիկ եկեացեն շնորհք Աստուծոյ , որ զերեք յիսունսն պահեացեն յանուն Ս . Երրորդութեանն՝ զՉատկին (Չ . զգատիկն) եւ զՎարդավառ(ի)ն եւ զՅայտնութեանն . եւ ի փրկութեան Տեսան ապեն դաւեալսն : Եւ որք լուծանեն զԱռաջաւորսն եւ զԱզուհացսն եւ զՈւխտին եւ զՎարդավառին եւ զՍ . Աստուածածնին եւ զՍ . Խաչին եւ զՅայտնութեան շաբաթսն՝ զՈւրբաթ եւ զՉորեքշաբաթի , նդովեցան ի սուրբ հարցն» (Թ . 256 , Թղ . 172ա) : Այս տեղ արդէն շարաթական պահքի մասին է խօսքը , որուն Դշ . եւ Ուր . օրերը խիստ պահել կը հրամայուի :

Ը. դարու սկիզբը Յակոբիկ Ասորիներու քով եւ Թ. դարուն Նեստորականներու քով խնդիր յարուցուած է, թէ այս Պահքը, ինչպէս նաեւ Մեծ Պահքը, պարտադիր է ժողովրդեան համար: Ասկէ կը տեսնուի, թէ այս Պահքերը ոչ թէ նոր մուտ դտած են, այլ թէ այժմ միայն սկսած է ծանր երեւալ ժողովուրդին²¹: Նոյն վէճը կ'երեւայ թէ նաեւ Հայոց մէջ արձագանդ դտած է: Ը. դարու առաջին քսոսրդին Յովհաննէս Օձնեցի թէպէտ Առաքելոց պահքի մասին խօսք չ'ըներ, բայց երկար կը խօսի Մեծ Պահոց շուրջը յուսուած խնդիրներու վրայ: Այս մասին խօսքունի նաեւ Խոսրով քահանայ իր Պահոց ճասին մէջ: Մինչ վերջինս խոտապահանջ է Մեծ Պահոց 50 օրեայ պահպանման մասին, Յովհաննէս աւելի մեղմ է, ազատութիւն տալով Շարաթ եւ Կիրակի օրերը լուծելու կամ խիստ պահելու²²: Օձնեցւոյ լուսթենէն եւ Խոսրովի տողերէն կը զգացուի, թէ իր օրով դադրած էր արդէն պարտադիր ըլլալ ժողովուրդին Առաքելոց պահքը, բայց կը պահուէր մասնաւորներէ կամովին. Խոսրով կը գրէ. «Իսկ առաքինիք եւ պարկեշտք արք եւ կանայք այժմ եւս գերիս յիսներբեակս եւ գերիս երեսներեակս ի տարւոջ, եւ գերիս ա-

²¹ Holl, 20—21:

²² Յովհ. Օձնեցի, էջ 13—16: Իսկ Սակս ժողովոց (Գիրք Թղթոց, էջ 230—232) կը գրէ. Ազուհացից Շարաթ եւ Կիրակի «ի կթոց կերակուրս հրամայեմք լուծանել, իսկ «զայլ սւրբաթս ի Չատկէն մինչեւ զՊենտակոստն ուտել»:

ւուրս ի շարաթու անսխալ պահեն²³ : Այսպէս նաև կ'ըսուի թէ Յովհաննէս Տաւուշեցի «գերիս յիսնական անհաց եւ անջուր կատարէր²⁴» :

ԺԳ. դարու սկիզբը Դաւիթ Ալաւկայ որդի դեռ կը պնդէ հին սովորութեան վրայ . «Յաղագս ճաշակելոյ ի մտոյ յայս երիս տօնս ձրագալուցին , Վարդավառին եւ Խաչին , որ ոչ հաղորդիմք ի մտոյ , բայց ի վաղիւն որ է Յայտնութեան օր եւ Յարութեան եւ Վարդավառին . արդ երիս տօնս այս երիւք յիսնեկօք աւուրբք պատուին նախատօնակ մաքրութեամբ եւ սրբութեամբ պահոց : . . . Եւ պարտ է երիս յիսնակս մաքրիլ աղօթիւք եւ ծոմաջան պահօք եւ գետնախշտութեամբ . նոյնպէս եւ ոչ ճաշակել հրաման առաք ոչ միայն ի ձրագալոյցսն եւ ի Շարաթսն , այլ եւ բուն իսկ ի Յիսնական որ յառաջ քան զտօնսն . . . : Արդ մի ոք առողջ մարմնով եւ կատարեալ հասակաւ կերիցէ միս յայս երիս քառասունս Յայտնութեանն եւ Չատկին եւ Վարդավառին» (Թ . 256 , 193ա) :

Այս պահքի ուխտի նկարագիրը , զոր կը շեշտէ Կանոնը , նկատելի է Շիրակացիներու քով դեռ այսօր²⁵ . «Համբարձումից մինչեւ Վարդավառ , ամբողջ Էօթը շարաթ , շատերն

²³ Հանդէս Ամսօրեայ , 1904 , էջ 315ա :

²⁴ Վարդան Արեւելցի , էջ 154 :

²⁵ Ա. Գ. Մխիթարեանց , Փշրանք Շիրակի ամբարներից , Մոսկուա—Ալէքսանդրապօլ , 1901 (էմի-նեան Ազգազր . Ժողովածու , հատոր Ա .) էջ 272 :

ասանց լուծելու ինչպէս մեծ պատր (ամանք էլ Շարաթ, Կիրակի լուծում են), Սուրբ Կարապետի կամ Օխտն ակուան անուանով պաս են պահում Եօթը տարի շարունակ եւ անրնդհատ : Եօթը տարին լրացնելուց յետոյ զնում են Մշու սուլթան Յովհաննու Մկրրաշի մարմատ գերեզմանին ուխտ որ . . . սրբտերի խորհուրդներն ու խնդրուածքները կատարէ» : Աւելին մեր նպատակէն դուրս է :

5. ՎԱՐԴԱՎԱՌ

Կը սահմանուի . «Վարդավառին մատաղենիքն միայն՝ պատու յամենայն արմտեաց քոս քոս ի ժողովրդականաց եւ յամուսնացելոց քահանայից յասաջին արմտեաց, այսինքն յընտրոցն . զի գեղցին կալք ցորենոյ եւ հնձանք գինւոյ եւ իւղոյ, եւ մի ի վատթարացն իբրեւ գկային, գուցէ զնորին լուիցուք զպատուհաս» (էջ 111) : Այս «մատաղենիք» կը պատկանին վանքերուն : «Իսկ ամուսնացելոց քահանայիցն Եղիցին տօնք . . . սրբոյ Աստուածածնին եւ Վարդավառին՝ բաց ի Մատաղենեացն, որ է կատարումն Քառասնորդացն Առաքելական տօնիցն Հաւատացելոց Չատկին . եւ զպտուղ յամենայն արմտեաց քոս քոս եւ պատարապք որ մասնականաւ են՝ կէս կաշոյն եւ ճրագուին գերկու մասունս ի վանս թողլով զպաշտաման եւ զլուցմանն, զմին տարցին զլուցման մասն» եւն (էջ 113—114) :

Բառս վարդավառ հայ գրականութեան մէջ առաջին անգամ ա՛յս տեղ երեւան կու գայ իբրեւ անուն մը եկեղեցական տօնի: Կայ անոր ժողովրդական ձեւը վարդելոր, պահուած Յովհ. Մանդակունւոյ ընծայուած կանոնական գրուածքին մէջ (Վիեննա, Թ. 256, Թղ. 141ա): Բառիս ստուգարանութիւնը շատերը փորձեցին¹: Աճառեան կը համարի կազմուած վարդ եւ վառ բառերէն: Բայարմատն վառ ունինք նաեւ գրահավառ (Չգօն, 341) բառին մէջ, այն է վառուած (ղինուած, դարդարուած) գրահով. իսկ վառիմ եւ վառեմ շատ սիրուած բայ է հայերէնի մէջ, դործածուած յաճախ դասականներէ վերոյիշեալ նշանակութիւններով: Կ'ըսուի. «վառեալ ի դէն ոսկի եւ ի դարդ ոսկի» (Բ. Մակար. Ժ. 29). «ի դէն եւ ի դարդ վառեալք» (Ադաթ. 405). «ազգի ազգի զինուք վառեալ ընդդէմ ստուգութեանն» (Եզնիկ 72). «պէսպէս զինուք վառեցաւ թշնամին ճշմարտութեան» (անդ 110). «Նորափետուր դարդարեալ, վառեալ, թուոցեալ ունէր դ'դիոն» (Կիւրղի Կոչ. Ընծ. 35). «Իմաստութեամբ եւ հանճարով ձերոյ վառեալ եմ» (Մարութա, Արեւ. վկ. 122). «Չար ցաւք մտին ի տունս արանց առ ի կանանց հտպիտ պերճանաց եւ դարդասիրիկ ցանկութեանց... քանզի յորժամ կին մարդ զամենայն ինչ զառնն ա-

¹ Աճառեան, Հայերէն Արմատական Բառարան, Ը. Բ. Վարդ:

առեալ՝ դանդամօքն վառիցէ . . . զի յորժամ
 զոսկին ի գլուխ եւ յականջս եւ ի բազուկս
 վառիցէ» (Ոսկ. Ես. 40) : Բայարմատն վառ
 զործածուած է միայն յետնոց քով . «վառ եւ
 բորբոք պահել զկայծակն» (Մ. Խոր. Ա. 1) .
 «գոհար վարդն վառ առեալ ի վեհից վարսիցն
 արփենից» (Գր. Նարեկ. , Մեղեղի Վարդա-
 վառին, էջ 482) եւ «խոպոպք վարսիցն փաղ-
 փեալ ի վերայ ճակատուն զօրէն վարդի վառ
 ի վառ գունով զղիւր երեսացն պայծառացու-
 ցանէին» (Արիստ. Լաստ. 64) : Վերջին տե-
 ղիքներս «վարդն վառ առեալ» եւ «վարդ
 վառ ի վառ գունով» կը յիշեցնեն մեզի «Վար-
 դավառն», իսկ «զոսկին ի գլուխ եւ յականջս
 եւ ի բազուկս վառիցէ» թոյլ կու տայ մեզի
 ենթադրել «զվարդ ի գլուխ կամ ի ճակատ
 կամ զգլխով, զճակատու վառել», այն է զար-
 դարել գլուխն կամ ճակատը վարդով, ուստի
 մտքով նկատել մէկը կամ իր մը, որ վարդա-
 վառ է, այսինքն վարդազարդ, վարդաբեր ա-
 միսի մը մէջ :

Թէպէտ եկեղեցական տօն մըն է Վարդա-
 վառ, բայց հաւանօրէն հեթանոսական տօնի
 մ'անունն էր այն նախնարար : Եւ արդէն Հայոց
 Յայամաւուրքը հին հայկական տօն մը կ'են-
 թադրէ զայն . «Եւ զի խափանիցի հեթանոսա-
 կան սովորութիւնն», կը գրէ, Այլակերպու-
 թեան տօնը հաստատուեցաւ անոր տեղ . «զի
 յայնմ աւուր տօնէին Ափրոդիտեայ, զի ասէին
 զնա կոյս եւ յարենէ եւ ի փրփրոյ ծովու ծը-
 նեալ, եւ կոչէին զնա վարդամատն եւ ոսկե-

ծղի, եւ դիարդն նմա ընծայ մատուցանէին .
եւ անուանեցին զտօնս զայս Վարդավառ.²» :

Արչարունեաց Քորեպիսկոպոսը Գրիգորիս իր Ընթերցուածոց Մեկնութեան մէջ Վարդավառի տօնին ծագումը հետեւեալ կերպով կը պատմէ³. Հեթանոսութեան շրջանին հին Հայերը Նաւասարդ Նին կը տօնէին Արամազդի եւ Նին Անահիտ տիկնոջ տօները . իսկ Սահմի ամսոյն 7ին կը կատարուէր ոսկեհատ, ոսկեմօր Վահէ Վահեան դից տօնը : Ամառ ժամանակ կը տօնախմբէին Ափրոդիտէ տիկնոջ տօնը : Կը բաջադէն հիները, թէ սա իր անչափ դեղեցկութեան եւ փափկութեան պատճառաւ ուր կը քայլէր, հոն ոտքի թաթերէն արիւնի կաթիլներ կը հոսէին . արեան այս հետքերու վրայէն բուսան աղա վարդի եւ մուրտի թուփեր : Այս է պատճառը, որ հեթանոսները տօնս անուանեցին Վարդավառ :

Յետոյ Գրիգոր Լուսաւորիչ հրամայեց, որ Նաւասարդ Նին Յովհաննէս Մկրտչի, Նին Աստուածածնի Աւետեաց եւ Սահմի 7ին Յովհաննու եւ Աթանազիներեայ տօները տօնուին : Բայց նա սահմանեց որ Վարդավառի տօնին տօնուի Փրկչին Թաբոր լերան

² Յայսմաւուրք Կիրակոս Արեւելցւոյ. Աւետեաց Ա. Եւ Աւգոստոս 6. հրտ. Le Synaxaire arménien de Ter-Israel, publié et traduit par le Dr. G. Bayan: Patrologie orientale, 21, էջ 841—843:

³ C. F. Conybeare, Rituale Armenorum, Oxford 1905, էջ 510, անգլիերէն թարգմանութեամբ յոսաջ բերուած Bodleian cod. Arm. e. 17, թղ. 359ր ձեռագրէն :

վրայ այլակերպութեանն տօնը, վասն զի Յիսուս նոյն լերան վրայ ինչպէս վարդ ծաղկեցաւ :

Արշարունի հոս ընդ հանրապէս Ազաթան-պեղոսի ազգեցութեան տակ է : Ափրսդխտեայ մասին իր աղբիւրը անծանօթ է ինձ :

Նոյնիմաստ ծաղում կու տան տօնիս նաև Տօնապատճառք : Ասոնցմէ ծայրաքայ հանելով Հ. Գ. Աւետիքեան հայ աւանդութիւնը կ'ամփոփէ այսպէս⁴. «Իսկ առ մեզ ասացաւ Վարդափառ, որում ըստ Յայսմաւուրայ (Պոստ. 6) եւ յայլ Տօնապատճառ գրոց աւանդի այս պատճառ, թէ ի ժամանակս հեթանոսութեան տօն կատարիւր Անահտայ կամ Ափրսդխտեայ յամսեանն Նաւասարդի, իւր ընծայէին նմա պսակս վարդից՝ ծաղկազարդ վայելչութեամբ՝ ժողովրդոց : Զի առասպելէին, թէ Հերաս գողացաւ գտապանակ զարդուց Ափրսդխտեայ, եւ զհանդերձսն արկաւ զիւրեւ. յորմէ թղխեաց երկիր ամենայան ծաղիկս՝ վարդ, մանուշակ, շուշան : Կամ ըստ այլոց, կոյս ոմն յափշտակեցաւ ի տոփոզէ միոջէ, եւ ի վարեին՝ մարմին նորա վիրաւորեցաւ ի մացառաց. եւ յարինէ նորա բուսան ծաղիկք : Արդ՝ զայնպիսի առասպելական տօնս փոխադրելով վարդապետաց ի տօնախմբութիւն այլակերպութեանն Քրիստոսի, Վարդափառ անուանեցին, պատշաճապէս յարմարելով

⁴ Բացատրութիւն Շարահանայ, Վենետ. 1814, էջ 462 :

ի խորհուրդ աւուրն» : Կը գրէ նաեւ ՆՀԲ ,
 Բ . Բ . Վարդապառ . «Սովիմք կոչմամք խա-
 փանել կամեցան նախնիք մեր զհեթանոսա-
 կան տօն Հերայի , կամ Արտեմեայ Անաստայ
 Էւ կամ Ափրոզիտեայ ոսկեծղի Էւ վարդա-
 մատն կոչեցելոյ» :

Յայսմաւուրքի Էւ Տօնապատճառքի աղ-
 բիւրն հոս ոչ թէ հին աւանդութիւնն է , այլ
 Նոննոսի Մեկնութիւնք առասպելական բա-
 նիցն , զորոնք յիշատակած է Գրիգոր Նազի-
 անդացի ինչ ճառերուն մէջ , հասած մեղի է .
 դարու առաջին քառորդի թարգմանութեամբ :
 Այս տեղ ունինք .

ա . «Զսա (զՀերա) կոչէ (Քերզոզն) սպի-
 տակածղի Էւ (զԱրշալոյս , զԷոս) վարդա-
 մատն» : Այս տեղիքը յառաջ բերած է ՆՀԲ
 Սպիտակածղի Էւ Վարդամատն բառերու
 տակ . Յ . Մանանդեանի հրատարակութեան
 մէջ կը պակսի : Յոյնն է . Λευκώλενος Էւ ροδο-
 δάκτυλος . վերջինս Հոմերոս Էւ Հեսիոդոս
 դործածած են իբրեւ մակղիւր Արշալոյսի :
 Հմմտ . Բ . Մակար . Ժ . 28 . «Այն ինչ վար-
 դագոյն ծայրակարմիր արեգակն ընդ երկիր
 ծաւալել կամէր» : Յն . պարզապէս . «Այն ինչ
 արեւը ծագելու վրայ էր» : Սպիտակածղի ,
 յն . սպիտակասրուն , Յայսմաւուրքը վերա-
 ծած է «Ոսկեծղի» :

բ . «Եւ փրփրոյ ելոյ (ի ծովու) . . . ճնանի
 Ափրոզիտէս ի փրփրոյ անտի , ուստի Էւ ա-
 նուանեցաւ Ափրոզիտէս , որ է փրփրածին» .

Նոննոս, էջ 62, հմմտ. նաև էջ 7 հրտ. Յ. Մանանդեանի :

Գ. Հերա «առնու զգարդսն ամենայն ի կեստէն Ափրոզիտեայ. եւ կեստոսն առասպելի՛ տապանակ ինչ գոյ, յորում ամենայն առ ի գեղեցկութիւն եւ ի քաջակերպութիւն եւ ի շնորհս իրք տրամակայեալ լինին : Ապա զարդարեալ՝ ելանէ առ Ջեւս . . . եւ ապա երկիր բղխեաց զխոտս եւ զծաղիկս, որդան՝ կրովկոս, պղովտոս եւ յաթինկոս» . անդ էջ 59 :

ՆՀԲ կը գրէ նաև թէ «էր երբեմն սովորութիւն ոմանց ի Վարդավառի ցանել զմիմեամբք զվարդաջուր . իսկ յետոյ մնաց առ սամիկս լոկ ջրացանութիւն, մինչև կոչել ոմանց եւ զտօնն Շատրուան : Իսկ Մենինսքի գրէ, թէ կոչի Ապրիլէքեան, որ է սակ տօն Հայոց, Քաղղէացւոց եւ Պարսից, ջրացանութեամբ ի վերայ միմեանց՝ նաև վարդաջրով, ի ԺԳ թըրմախ ամսոյ, որ է չորրորդ օր զարնանային հասարակածի» : Նոյն իմաստով կարտայայտուի նաև Հ. Աճառեան⁵ : «Այս (Վարդավառ) անունը առած է իրար վրայ վարդաջուր ցանելու հին հայկական սովորութիւնից, որ յետոյ փոխանակուեցաւ պարզ ջրով . համապատասխանում է Պարսից *ābrēzagān* կամ *barazgān* կոչուած տօնին, որ տեղի է ունենամ Տիր = յունիս ամսի 13ին, այն է խեցդետնի արեւադարձի չորրորդ օրը,

⁵ Հայ. Արմ. բառ. 2. 591 :

մեզ նման այդ օրը, Պարսիկները իրար վրայ վարդաջուր կամ պարզ ջուր են սրսկում» :

Վարդավառը «Շատրուան» կը կոչեն էն-
կիւրցիները ⁶ : Ըստ Կազվինիի Aqrēzagān
տօնը կը տօնուէր Գ. եւ ԺԱ. ամսոյն վերջին
օրը, ի յիշատակ դադարման այն մեծ սովին,
որ տեղի ունեցած էր Պերոզի օրով ⁷ : Վար-
դավառին վարդաջուր սրսկելու սովորու-
թիւնը դեռ վերջերս մնացած էր Ռուսմանա-
հայերու քով : Սովորութիւն էր այս օրը ոչ
միայն ջուր սրսկել, այլ եւ աղաւնի թոցնել :
Կը պատմէ Ղուկիանոս փիլիսոփան թէ յետ
Ջրհեղեղի ի Յերասուլիս (Եգիպտոս) բացուած
է մեծ գուբ մը, ուր ամփոփուած են Ջրհե-
ղեղի ջուրերը. այս գուբի վրայ ասպա
Գեւկալիոն (= Նոյ) բազին մը կանգնած
է Հերայ դիցուհւոյ եւ մեհեան հաստատած :
Կը գրէ Ղուկիանոս դարձեալ թէ իր օրով
իսկ ուխտի կու գային հոն տարին երկու ան-
գամ Ասորիներ, Արարացիներ, նաեւ յայն
կոյս Եփրատայ գտնուող աշխարհներէ մար-
դիկ, բերելով իրենց հետ ծովի ջուր, զոր կը
թափեն այն մեհեանին մէջ եւ կը հոսէ յիշեալ
գուբը : Արդ, կը գրէ Գաթրըճեան, «թուի
թէ պատմութիւնն Ղուկիանու եւ զՀայոց ակ-
նարկիցէ յորժամ ասիցէ, թէ յայն կոյս կող-
մանց Եփրատ գետոյ բազումք գան հեղուլ
ջուր ի մեհենին : Մանաւանդ զի տօնն Նաւա-

⁶ Բիւրակն 1898, էջ 865 :

⁷ Fr. Spiegel, Eranische Altertumskunde, III,
էջ 708 :

սարգ ամսոյ (այս ինքն առաջին ամսոյ, յսրում ել Նոյ ի տապանէ) որ առ քրիստոնէութեամբ միացաւ բնդ տօնին Վարդավառի, թուի լեալ ի բնէ տօն կամ յիշատակ ջրհեղեղին : Բաց ի հեղմանէ ջրոյն, որ այնչափ ինչ հին սովորութիւն է, եւ սրում այլազոյ ինչ մեկնութիւն անհնարին է ընծայեցուցանել՝ բայց ի ջրհեղեղ անդր հանելով, արձակումն եւս աղաւնեաց, դոր ուրեք ուրեք առնեն՝ տայ մեծ ինչ աստիճան ստուգութեան կարծեացս ⁸» :

Ինչպէս շենք կրնար բնդունիլ, թէ վարդաջուր սրսկելու սովորութենէն Վարդավառ կոչումն ստացած ըլլայ տօնս, նոյնպէս դրժուար է հաստատել թէ ջրհեղեղեան աւանդութիւն մը հիմ ծառայած ըլլայ ջուր սրսկելու եւ աղաւնի թոցնելու սովորութիւններու :

Այսպէս հին աւանդութեան արձագանդը ի մասին Վարդավառի դրեթէ անլսելի է հոյ դրաւոր աւանդութեան մէջ : Հարկ է դիմել հոյ կենդանի աւանդութեան, որ մնացած է եւայ բնաշխարհի եւ դադթաշխարհի մէջ : Այստեղ, ինչպէս կը զգացուի, հին Վարդավառի տօնախմբութիւնք, որոնք կը կատարուէին Նաւասարդեան օրերուն, վերածուած են Համբարձման, Յովհաննու Մկրտչի, Նաւասարդի եւ Վարդավառի տօներու : Սովորութիւններ, որոնք յատուկ կ'երեւան Համբարձման տօնին, ուրիշ տեղ նկարագրին ունին

⁸ Տիեզերական Պատմութիւն, Ա. (Վիեննա 1849) էջ 38 :

Վարդավառի, եւ դարձեալ Յովհ. Մկրտչի տօներուն: Համբարձման եւ Վարդավառի տօները Եկեղեցական Տարւոյն մէջ շարժական են, առաջինը կ'իյնայ Մայիս 5—10 Յունիս շրջանին, երկրորդը 28 Յունիս—25 Յուլիս շրջանին: Անշարժ է միայն Յովհաննէս Մկրտչի տօնը, որ Յունիս 24ին կը տօնուի, եւ ինչպէս տեսանք, հին անշարժ Նաւասարդն ալ այս տօնին հետ կապուած էր: Տեղ տեղ մնացած է դեռ Նաւասարդի ալ տօնախորմբութիւնը ճիշդ այս շրջանին:

Համբարձում — Վարդավառ տօներու միութիւնը կը տեսնուի յատկապէս Գամբրաց աշխարհի մէջ անդրէնածիններու քով: Այս անդրէնածինները այժմ յունասիսոս, առանց տարակուսի նախնարար եղած էին Հայեր եւ հայերէնասիսոս: Հին սովորութիւնները, զորոնք պահած են անոնք ժառանգարար, կարելի է նկատել աւելի անխառն, քան անոնք որոնք պահուած են մայր երկրի ժողովուրդի քով: Երկուքին համեմատութիւնը ակնբախ կ'ընծայէ զայս: Այս նպատակով յառաջ պիտի բերեմ այլ եւ այլ դաւառական սովորութիւններ, առանց սակայն միջամուխ բլլալու այդպարական հետադասութեանց, որ մեր ծրարէն դուրս է:

1. Վարդավառը, իբրև Βαρτουβάρια տօն, Արեւելեան Փոքրասիայի, յատկապէս Գամբրաց աշխարհի Յոյներու քով կը տօնուէր իբրև դարնանային տօն, որ հնագոյն ժամանակներ գոնէ պոնտական Կապպադովկիայի

ինչ ինչ կողմեր, կապուած էր Ս. Թէոդո-
րոսի տօնին հետ: Այս վարդավառիա կամ
վարդու(վ)է կը տօնուէր այնպէս, ինչպէս
Արեւմտեան Փոքրասիոյ եւ Եգէական կղզի-
ներու Յոյներու քով կը տօնախմբուէր *Κλή-
δονας* կոչուած տօնը: Մ ինչդեռ Կլեդոնաս կը
տօնուէր Յունիս Չֆին իբրեւ տօն Ս. Յով-
հաննէս Ճրաղալուցի (τοῦ Φανιστοῦ), վասն
որի նոյն օրը ճրաղալոյց տեղի կ'ունենար,
վարդավառի տօնախմբութիւնը կը կատա-
րուէր Չատկի Չ. Կիրակիին, այս ինքն Համ-
բարձումէն երեք օր ետքը եւ Հողեղալուստէն
չարաթ մը յառաջ⁹:

Համբարձման նախօրեակին (Դչ.) երե-
կոյեան երիտասարդ տղջիկներ արտ կ'երթան
«Վարդուվարիա նշանակելու», այս ինքն
կ'ընտրեն եօթը ցորենի ցօղուն եւ այս եօթը
ցօղուններու շուրջը եօթնադոյն դերձան կը
կապեն, միաժամանակ կը կտրեն կտոր մը
ցօղունի ծայրէն, այն հաւատքով, թէ մինչեւ
յաջորդ առաւօտ նորէն պիտի բուսնի¹⁰: Երեք
օր ետքը (չարաթ) երեկոյեան դարձեալ արտ
կ'երթան նայելու նշանակուած ցօղուններուն.
Երբ կը տեսնեն, թէ անոնք չեն կորսնցուցած
իրենց կանաչութիւնը, կը կտրեն դանոնք,
տուն կը բերեն եւ կը դնեն ջուրով լեցուն

⁹ P. Carolidis, Bemerkungen zu den alten kleinasiatischen Sprachen und Mythen. Straßburg 1913, էջ 139—165: Հմմտ. *Լոյս* (Կ. Պոլիս) 1892, էջ 271—272 եւ 335—336:

¹⁰ Չանդեղուրի մէջ «Իլիբիսարի» խօսքը կը կա-
պեն. տե՛ս վարը:

կուժի կամ տաշտի մէջ : Յաջորդ օրը (Կիր․) կէսօրէն սկսեալ մինչեւ մայրամուտը կը տօնեն Վարդուվառիա . այսինքն կը հաւաքուին «Վարդուվառիա տաշտին (կուժին) շուրջը , որ ծածկուած է կարմիր կամ սպիտակ անթափանցիկ լաթով մը : Օրիորդ մը , որ մօր անդրանիկն ըլլալու է , կ'ընտրուի «վարդուվառ» եւ կը բազմի տաշտին առջեւ : Շուրջը հաւաքուած աղջիկ եւ մանչ կը նետեն տաշտին մէջ այլ եւ այլ մանր առարկաներ եւ կը սկսի վիճակահանութիւնը : Վարդուվառ օրիորդը գլուխը ծածկոցին տակ խոթած՝ մի առ մի կը հանէ վիճակի առարկաները : ամէն անգամ տեղի կ'ունենայ երգ՝ վիճակին բարի կամ չար ըլլալու շուրջը :

Vartouvária բառս , որուն արմատն է vartouvar , առանց տարակոյսի փոխառութիւնը է հայ . վարդավառին , ուստի ինչպէս բառը , նոյնպէս սովորութիւնը հարկ է նկատել հայկական :

Արիդոնաս կոչուած վիճակը , զոր նաեւ Riziká (resico) կ'անուանեն , *αλιθρος (վիճակ) բառէն յառաջագայած է : Արեւմտեան Փոքրասիա եւ Եգէական կղզիներու վրայ կը կատարուի Յունիս 24ին Ս . Յովհաննէս Մ կրտչի Մննդեան տօնին : Նախօրեակի երեկոյեան աղջիկ մը երեք (Յոնիա) կամ եօթը (Բիւթանիա) աղբիւրէ ջուր կը բերէ : Այս ջուրը կը կոչուի «մունջ» , որովհետեւ աղջիկը լո՛իկ կ'երթայ եւ լո՛իկ կը վերադառնայ : Ջուրը նոյն

Երեկոյ կը լեցուի կճիճի մէջ, մէջն ալ մրտենուոյ եւ ուռենուոյ ճիւղեր (Բիւթանիա նաեւ ինձոր եւն) : Յունիս 24ին հանդիսականները կը նետեն ջուրին մէջ ասարկաներ եւ վիճակը կը քաշուի երգով եւն (էջ 142) :

2. Համբարձումն եւ վարդավառը Բորչալուի (Լօռի) մէջ ¹¹ :

Չորեքշաբթի առաւօտեան շատ վաղ տան մեծերը դնում են դաշտերը, քաղում սիրի-սիրի (Երեքնուկ), աստղփուշ եւ աւելուկի թուփ ¹² եւ բերում դնում կաթնով լի ամանի վրայ, որպէս զի «կաթը առատ լինի» :

Ճաշից յետոյ հարս ու աղջիկ հաւաքում են մի նորահարսի տուն եւ այնտեղից միասին դնում դաշտերը, ծաղիկ քաղում, բերում նոյն տանը վիճակի երգեր ասելով փնջում եւ շինում խաչփնջեր, ձիաւորափրն-

¹¹ Ազգագրական Հանդէս, գիրք Ժ (1903) էջ 266—267 :

¹² Սիրի-սիրի Երեքնուկն է, Աւելի թուփ հաւա- նորէն Աւելուկը, իսկ Աստղփուշ ինձ անձանօթ կը մնայ : Արարանցի աղջիկները նոյն արարողութեամբ կը քաղեն «Կապուտ ծաղիկ, Ազրբանց եւ Շուշան» (Գարեգին Սարկ. Յովսէփեանց, Փշրանքներ Ժողովրդական բանահիւսութիւնից. Թիֆլիս 1892, էջ 72) : Էֆէքեցիք Վարդեվառ կը կոչէին «Երիցուկ կամ ապրիմ-մեոնիմ ծաղիկը, որմէ քանի մը հատ Համբարձման նախընթաց իրիկունը դոյլի մէջ կը ձգէին» (Ալպօյաճեան, Կեսարիա, էջ 1771) : Ծանօթ է Գաղիենոսի Բառերէն «Աբրոտանոսն ((Abrotanum) Բարձունենակ, որ է Համբարձում» (Ալիշան, Հայ Բուսակ, էջ 357), որ նաեւ ներկայիս շատ դաւառներու մէջ «Համբարձում» կամ «Համբարձման ծաղիկ» կը կոչուի, որ է Փր. mille-feuille : M. Abeghian, Der armenische Volksglaube, Leipzig 1899, էջ 62 կը

ջեր, սիրափնջեր: Ապա 7. կամ 3 աղջիկներ վերցնում են մի կճուճ եւ անխօս դնում եօթը տեղից ջուր եւ աւաղ են վերցնում, բերում մի մեծ փունջ էլ մէջը ձգում եւ մի կարմիր շորով բերանը փակում:

Ոմանք հաւաքում են ծաղիկների վրայից ստաւօտեան ցօղը եւ այն լցնում վիճակի կճուճի մէջ:

Երբ վիճակի կճուճը պատրաստ է լինում, աղջիկներն առնում են ձեռները եւ վիճակի երգեր տակով խաղացնում, ապա տանում հանդում թաղցնում, որպէս զի եղնարած տղաները չգտնեն, ապա թէ ոչ փրկանք կը պահանջեն: Վիճակի կճուճը աստղերի տակ պէտք է մնայ, որպէս զի ենթարկուի նրանց զօրութեան: Նոյն գիշերը մի քանի աղջիկներ անքուն հսկում են, որ շարածճի տղաները չգան եւ իրենց փնջած ծաղիկները չը գողանան...:

Կրէ, թէ «ինչ ինչ տեղեր կը քաղեն նաեւ հօրոտ եւ սօրոտ ծաղիկները»: Ինձ մատչելի աղբիւրներէն ոչ ոք յիշած է ծաղիկս յանուանէ: Ծաղիկներուս կամ ծաղկիս ինչ ըլլալն ալ տակաւին ստուգուած չէ (Հմմտ. Հ. Ղ. Ալիշան, Հայ Բուսակ, Վենետիկ 1895, էջ 380—381): Ծաղիկս առաջին անգամ յիշուած է հայ գրականութեան մէջ Ազաթանգեղոս, Վարդապետութիւն Գրիգորի, Տփղիս 1909, էջ 331 «Մեղրուկն եւ Հաւրոտն եւ Մաւրոտն եւ Մանիչակն» (ըստ a ձեռագրին): Մ. Աբեղեանի հաւաստումին հետեւելով Georges Dumézil, Les fleurs Haurot-Maurot et les anges Hourvatât-Amêrêtât: Revue des études arméniennes. 6 (1926) 5—69, փորձած է պարսկական հրեշտակներու սլաշտամունքը ճշդել Հայոց Համբարձումի ժողովրդական կենդանի սովորութեամբ: Հմմտ. նաեւ Max Semper, Rassen und Religionen im alten Vorderasien, Heidelberg 1930, էջ 235:

Հինդչարթի առաւօտ աղջիկները նորից հաւաքում են եւ տանում փնջերը տների հերթիկներից վայր ձգում : Տնեցիներն էլ իւզ , կարագ , բրինձ , սլանիր , ձու են ուղարկում այս աղջիկների խմբին , որ այդ պաշարեղէնով ճաշ է պատրաստում եւ ուտում , ուրախանում , երգում , պարում : Ճաշից յետոյ կանանց եւ տղամարդկանց բաղմութեան հետ դնում են մի կալ կամ դաշտ , ուր մի փոքրիկ աղջկայ գլխին ձգում են մի քող¹³ , նստեցնում իրենց շրջանի մէջ երեսը դէպի արեւելք դարձրած եւ վիճակը դնում նրա գիրկը : Այս ժամանակ հանդիսականները մի մի նշան , մատանի , կոճակ , մեխ եւ այլն են ձգում վիճակի մէջ : Ապա աղջիկները վիճակի երգեր են երգում եւ իւրաքանչիւր երգից յետոյ վիճակի «հարսը» , մի նշան է հանում : Նշանի տէրը երգուած վիճակից գուշակութիւններ է անում : Վիճակի ջրով եւս գուշակութիւններ են անում , միայն ոմանք վիճակ հանելուց անմիջապէս յետոյ , ոմանք հետեւեալ օրը , Ուրբաթ առաւօտեան :

«Վարդավառը» աւելի լաւ եայլաներումն է տօնում քան դիւզերում : Շաբաթ օրը հորթարածները ծաղիկներ են քաղում , փնջում եւ հորթերի ու կովերի վզից կապում : Հետեւեալ առաւօտ , Կիրակի , այս հոտաղները

¹³ Շիրակի մէջ «Վիճակի հարսը» կը ծածկուի «կարմիր մետաքսէ հաստ քողով» : Ա. Մխիթարեանց , Փշրանք Շիրակի ամբարներից , Աղեքսանդրապոլ 1901 , էջ 271 :

ծաղկեփնջերը ձեռներին շրջում են եւ ծաղկափայ իւղ հաւաքում, տանում ազդակ եփում, ուտում, ուրախանում :

Հովիւներն էլ այդ կիրակի օրը մի խոյ են ներկում կարմիր գոյնով, ծաղիկներով եւ դանազան կտորներով դարդարում եւ տնէ տուն ման ածելով իւղ են հաւաքում, ուրախութիւն անում : Աղջիկներն էլ ծաղիկներ են հաւաքում, փնջում, տնէ տուն բաժանում եւ ծաղկափայ հաւաքում, միասին եփում, ուտում, ուրախանում : Երբեմն էլ այս աղջիկները վիճակ են շինում եւ հանում ինչպէս Համբարձմանը :

Հօտու գրեթէ բոլոր գիւղերից ահագին բազմութիւն ուխտ է գնում Վարդաբլրի մօտի Ս. Սարգիս ուխտատեղին :

3. Համբարձումը Ջաւախքի մէջ ¹⁴ :

Չորեքշաբթի արշալոյսը շժաղած աղջիկները գնում են սարերը եւ վիճակի երգեր երգելով ծաղիկներ հաւաքում : Յետոյ մի կճուճի մէջ եօթը աղբիւրներից ջուր եւ եօթնական քար եւ մի քիչ էլ ծաղկի թերթեր են լցնում : Այս ծաղիկները գովելով մի մեծ փունջ են կապում, գնում կճուճի բերնին, փոքրիկ փունջերով էլ շուրջը դարդարում : Երեկոյեան, երբ աստղերը ելնում են, այդ կճուճը գնում են «աստղերի տակ» բացօթեայ մի տեղ :

¹⁴ Ազգ. Հանդ. Բ (1897), էջ 275—277 :

Այդ օրը նորահարսներն ու նորաախ կանայք Յաղկաւթօր կիրակի են պահում, որպէս զի Յաղկամարը, որ մի քանիսի ասելով վառվարէ կոյսն է, պահպանէ երեխաներին ծաղիկ եւ կարմրուկ հիւանդութիւններէն :

«Վիճակըւոր» աղջիկները խմբովին վիճակը — նախընթաց երեկոյին պատրաստած կծուճը — ինչպէս եւ սալի մէջ դրուած ծաղկի փունջերը ձեռքերնին պտտում են տները եւ ջուր, աւաղ ու ծաղկի փնջեր բաժանում . . . : Տնեցիներն էլ աղջիկներին տալիս են պանիր, հաւկիթ, կաթ» : Այս նուէրներն առած հաւաքուում են մի տան մէջ, կերակուր եփում, ուտում եւ ուրախանում : Վիճակը մնում է այս տանը մինչեւ միւս Հինդշարթի . երբ հաւաքուում են մի ծաղկալից դաշտ եւ կամ մի կալ : Աղջիկներէն մին պատնում է հարս, այս ինքն բոլորովին լուսնոտում է, առնում է վիճակը գիրկը եւ երեսը ծածկում մի քողով : Միւս աղջիկները նստում են նրա շուրջը եւ խմբով վիճակի երգեր երգում . . . » :

Ժողովուրդը հաւատում է, թէ լոյս հինդշարթի կէս գիշերին, բոլոր ծաղիկներն ու խոտերը սկսում են միմեանց հետ խօսել եւ ասել, թէ իրենք ի՛նչ ցաւի դեղ են կամ իրենց արմատի մօտ ի՛նչ կայ : Եւ ով շահմար օձին խփում, երկու հաւասար մաս առնում ու պոչի կողմինը ուտում է՝ նա շնորհ

է ստանում այդ ծաղիկների լեզուն հասկնալու :

Վարդեւորին միմեանց վրայ ջուր են սրսկում, «վարդեւոր անում» : Ուրիշներ աղաւնիներ են թոցնում եւ կամ դոհում : Քաղաքում վարդի մեծ փնջեր կապած տանում են եկեղեցի եւ դնում սեղանի առաջ» :

4. Վարդավառը Շիրակի մէջ : — «Այս տօնի օրը ժողովուրդը սովորութիւն ունի գետերի եւ աղբիւրների մօտ միմեանց վրայ ջուր սրսկելու, մինչեւ անդամ տներում . . . : Այդ մի եւ նոյն օրը գիւղերում սովորութիւնը կայ, որ թռչուններից, հաւ, աքաղաղ եւ աղաւնի, մատաղ են անում, այն ինչ մի եւ նոյն գիւղերում եւ ուրիշ տեղեր էլ, որքան լսել ենք, աղաւնեւորներ եւ ուրիշ թռչուններ ազատ թոցնում են» (Մխիթարեանց, անդ էջ 273) :

5. Վարդավառը Գողթնի մէջ¹⁵ : «Սովորաբար առաւօտը միմեանց վրայ ջուր են սրսկում» : «Այս առաւօտը կանայք թելերի վրայ ամրացնելով ծաղիկներ, խնձոր, մանր վարունկ եւ մանաւանդ վարդեր, խաչաձեւ կապում էին երեխաների կրծքին եւ այդպէս տանում եկեղեցի : Պատարազից յետոյ ատենի առաջ երկու դրակալ էին դնում, որոնցից մինի վրայ Աւետարան ու նշխարք էին դնում, միւսի վրայ մի ամանով ջուր : Երբ ժամուորները մօտենում էին Աւետա-

¹⁵ Աղդ. Հանդ. ԺԲ (1904), էջ 150—151 :

րանք համբուրելու եւ նշխարք վերցնելու , մի տիրացու ձեռի փունջը թաթախելով ջրի մէջ՝ սրսկում էր սրանց վրայ : Ճաշից յետոյ կանանց եւ տղամարդկանց ահագին բազմութիւն հաւաքում էր գիւղից դուրս մի հրապարակ «խնդում տօք» անելու : Այս նպատակի համար նշանուած աղջիկների ձեռքով նախապէս մի ամանում կանաչացրած դարուկամ ցորենի մէջ ամրացնում էին շատ անդամ խաչաձեւ կամ մի քանի թեւաւոր փայտ , որը դարդարում էին վարդերով , խնձորով ու մանր վարունկով : Այս դարդարած փայտը կանանչի հետ միասին կոչւում էր «խնդում» : Մի պարաւ կին վերցնում էր այս «խընդումը» , տանում այդ հրապարակը , վայր դնում եւ նստելով մօտը՝ հսկում : Հանդիսականները պար էին բռնում եւ դաւուլ զուռնի ներդաշնակութեամբ պարում այդ խնդումի շուրջը : Երկարատեւ պարից յետոյ պառաւը վերցնում էր խնդումը , դնում գլխին եւ ինքը սկսում պարել՝ երգելով :

Խնդում օնիմ վարդաւ լի ,
 Զըրդըրփչեծ խնձուր լի ,
 Վախիմ թա քունըս տանի ,
 Խնդումըս եաղելն տանի :

Այս ժամանակ երիտասարդներից ճարպիկը գաւազանով խփում էր խնտումին եւ վայր գլորում . իսկոյն բոլորը վրայ էին վազում եւ խլխլում ծաղիկներն ու մրգերը : Իսկ պառաւը անիծում էր սրանց» :

6. Համբարձում, Նաւասարդ եւ Վարդավառ Զանգեզուրի մէջ ¹⁶ :

Համբարձման նախընթաց երեկոյին Իլիքիատրի կոչուած խոտը մի մի թիզ չափում եւ երկու տեղից գունաւոր թելերով կապում են եւ եթէ յաջորդ օրը խոտը երկարացած լինի, գուշակում են, որ երկար են ապրելու :

Նաւասարդ տարեմուտ է. շնորհաւոր Նոր տարի : Կ'երթան Տան տէրը շնորհաւորելու խնձորի մէջ արծաթ դրամ դրած, եւ մի մի շիշ օղի ընծայելով : Օրուան կերակուրն է կորկոտ : Գիշերը գոմերը կը մաքրեն. անասուններու տակ դարի կը ցանեն եւ անոնց ագիներուն կարմիր թել կը կապեն, որպէս զի տարին առատ եւ կարմիր օրով երջանիկ ըլլայ :

Վարդավառի նախորդ երեկոյին աղջիկները մրգեղէններ են ածում խոնչաների մէջ, ծաղիկներով զարդարում եւ տանում մի տան մէջ պահ տալիս : Ապա «գիւլումներ» երգելով պարում, ուրախանում են : Վարդավառի օրը այդ խոնչաներն եւ ուտեստեղէնները առած գնում են հանդերը, կերակուրներ են եփում, ուտում, երգում եւ պարում :

7. Համբարձում եւ Նաւասարդ Գանձակի գաւառի մէջ ¹⁷ : Չորեքշաբթի վաղ առաւօտ 7 աղջիկ միասին, բոլորովին անխօս գնում եւ 7 աղբիւրից 7 բուռ ջուր վերցնում, 7 տե-

¹⁶ Անդ, Դ (1898) էջ 112 :

¹⁷ Անդ, Զ (1900) էջ 370—371 :

սակ ծառից 7 տերեւ պահում եւ 7 տեսակ ծաղկի հետ ածում են մի բղուղի մէջ, ապա իրենց դրկիցների տները ման ածելով՝ դանազան նշաններ — մատանի, բանալի, կոճակ . . . ձգում են բղուղի մէջ ու գիշերը դնում մի վարդեմու թփի տակ, բարի աստղերի ներդարձութեան ներքոյ . . . : Համբարձման օրը տեղի կ'ունենայ վիճակը : Կը կատարուին մատաղներ :

Տ. Համբարձում եւ Նաւասարդ Սիսիանի մէջ ¹⁸ :

Աղջիկները Երեքշարթի երգելով դաշտ կ'ելլեն ծաղիկներ հաւաքելու : Չորեքշարթի այս ծաղիկներէն փունջեր կը կապեն : Հինդչարթի վաղ առաւօտ կ'երթան 7 աղբիւրէ ջուր կը բերեն եւ Եօթնական քար եւ կը լիցնեն կճիճի մէջ, բերնին կը դնեն մեծ փունջ մը, շուրջն ալ կը դարդարեն ծաղիկներով : Ապա վրան քօղ մը կը ձգեն եւ կը տանին ընկերուհիներէն մէկուն տունը պահ կը դնեն : Ապա ծաղիկներու փունջերը աղբիւր կը տանին եւ վրան ջուր կը սրսկեն եւ խանի վրայ դրած կը շրջին տունէ տուն եւ ջան գիւլում երգելով կը բաշխեն փունջերը : Տնեցիք մէկ մէկ ասարկայ կը ձգեն խանին մէջ, սրայէս գիտպա նետեն վիճակի կուժին մէջ : Տնեցիք ստացուած փունջերը կը կապեն սիւներու եւ երկար ժամանակ կը պահեն : Աղջիկները նրւէրներ կ'ընդունին, կաթ, ձու, իւղ եւն : Ապա

¹⁸ Անդ, Գ. 1898, էջ 257 :

կ'եփեն կերակուր, կ'ելլեն դաշտ, կ'ուտեն, կ'ուրախանան եւ վիճակ կը բանան: Քառնարածներն ալ ծաղիկներով կը զարդարեն դամբը եւ ման կ'ածեն այն տուները, որոնց դասները կ'արածեցնեն. կը հաւաքեն ձու եւ ալիւր:

Նաւասարդի մէկը Սիսիանցիներու համար տարեմուտ է: Կը շնորհաւորեն Նոր տարի: Օրուան կիրակուրն է հերիասյ:

9. Վարդավառը Վարանդայի մէջ: — Համբարձման վիճակահանութիւն չկայ: «Վարդեւորին» ժողովուրդը մեծաւ մասամբ ուխտի կ'երթայ սիրուած սրբավայրեր: Այս գիշեր բոլոր սուրբերու վրայ լոյս կ'իջնայ. եւ ով որ տեսնէ այդ լոյսը՝ խնդրուածքը կը կատարուի: Ոմանք կը հաւաստեն, թէ Հոգեպալատեան բոլոր սուրբերը երկինք կը բարձրանան, իսկ Վարդավառին կ'իջնան իրենց տեղերը ստանալով լուսաւոր աստղերու կերպարանք. ով որ տեսնէ անոնց իջնալը՝ ինչ որ խնդրէ, կը կատարուի:

Սովորութիւն կայ այն տեղ Նաւասարդի նախորդ օրը թխել դաթայ, կաթնահունց, «անկաճ» եւ այլ խմորեղէններ, նաեւ կորկոտ: Երեկոյեան երբ տնեցիք կ'ընթրեն, բարեկամք եւ խնամիք կու գան եւ թաշկինակներով ընկոյզ, տանձ, խնձոր կը ձգեն երդիքէն: Իսկ Նաւասարդի առաւօտ առած իրենց հետ շիշ մը գինի եւ խնձորներ կ'երթան շնորհաւորելու Տանուտէրն եւ Քահա-

նայն, որոնցմէ եւ կը հիւրասիրուին : Շատերը ի նշան ուրախութեան ծառերու վրայ կարմիր շորեր կը ձգեն եւ ճիւղերը կարմիր թելերով կը կապեն (Ե. Լալայեան, Վարանդա. Թիֆլիս 1898, էջ 254—255) :

10. Համբարձումն եւ վարդավառը Մարաշի մէջ¹⁹ : — Համբարձման տօնը հոս կ'անուանուի «Մէնթիվոր» կամ «Մէնթիվար», նաեւ «վիճակ» : Բառս Մէնթիվար աղաւաղուած ձեւն է վարդավառին, ինչպէս կը տեսնուի հետեւեալ երգէն, զոր կ'երգեն էֆֆէրեցիք, կեսարացիք եւ Մարաշցիք.

Այ վարդեվառ վարդե-
վառ
վարդեվառըն վախթը
վար,
վարդեվառա կէլէնին
Օնպէշ կիւնտէն պախթը
վար :

Ախ Մէնթիվար, Մէնթի-
վար,
Մէնթիվարըն վազթը
վար
Մէնթիվարա կէլէնին
Ճէնէթտէ պէշ թախթը
վար :

Ալպոյանեան, կեսարիա,
էջ 1771 :

Գալուստեան, Մարաշ,
էջ 339 :

Չորեքշաբթի իրիկուն տղաք կամ աղջիկներ կ'ելլեն «Մէնթիվոր» ժողովելու : «Չեօքերնին սափոր մը 7 տուն կը մտնեն, իւրաքանչիւրէն 7 ափ ջուր, 7 տերեւ եւ 7 պղտիկ քար առնելով կը դնեն սափորի մէջ : Սափորը ծածկուած կ'ըլլայ լաթով մը, զոր եթէ գետին դնելու հարկ ըլլայ՝ կը դնեն կոոտանիի մը վրայ, այլազգ՝ կը կախեն գա-

¹⁹ Գր. Հ. Գալուստեան, Մարաշ. Նիւ Եօրք 1934, էջ 339—343 :

մէ մը : Հինգշաբթի կը կատարուի վիճակը ,
ըստ սովորականին :

Ժողովուրդը կը հաւատայ , թէ վարդա-
վառի նախորդ իրիկունը ջուրերը կը շատ-
նան . նոյն իրիկուն աղբիւրներ , ալեր կ'եր-
թան դիտելու ջուրին աճումը . շատ կիներ
կը լուացուին նոյն ջուրին մէջ : Արեւը շժա-
դած կ'ելլեն թագէոս առաքեալի ուխտատե-
ղին . շատերը գլխարաց , ոտնարորիկ եւ շա-
լակած մէյմէկ քար , դոր կը հանեն բլուրին
կատարը : Ուխտաւորներէն ոմանք կը մոր-
թեն հոն աքաղաղ , ուրիշներ դրամ կը ձգեն
քարերու ճեղքին : Այս հասոյթը կը պատ-
կանի Ս . Կարապետ եկեղեցւոյ : Կայ նաեւ
ջուր սրսկելու սովորութիւնը :

11 . Համբարձումը վասպուրականի
մէջ ²⁰ : — Զորեքշաբթի կը կազմեն աղջիկ-
ները յանձնաժողով մը , որուն պարտքն է
պատրաստել «վիճակ»ը . այսինքն խաչաձեւ
փայտի վրայ շինուած պաճուճապատանք
մը , պճնուած սակիներով , ուլունքներով եւ
դունաւոր ժապաւէններով , հագնուած որ-
պէս մի մանկամարդ կին : Յանձնաժողովի
անդամներէն ճարպիկ մը խեցեղէն աման
մ'առած կ'երթայ տունէ տուն 7 աղբիւրէ
կամ 7 ջրհորէ ջուր առնելու : Յանկացողը կը
ձգէ այդ ամանի մէջ վիճակի առարկայ՝ աշ-
քերը խփած : Հինգշաբթի գիշերը կը թագցը-

²⁰ Գ . Գ . Շէրէնց , Վանայ Սաղ . Թիֆլիս 1885 , էջ
86—88 :

նեն այդ ջրամանը բացօթեայ տեղ մը «աստղունք», մասնաւոր հսկողութեան տակ, որպէս զի երիտասարդներ չվերցնեն զայն : Մէկ կամ երկու շաբաթ ետքը յանձնաժողովը հրաւէր կը կարդայ թաղեցի աղջիկներուն, որոնք կը հաւաքուին առած իրենց հետ ուտելիքներ : Վիճակ պիտի բացուի : Զարդարուած պաճուճապատանքը աննկատելի կերպով կը դնեն ամանի վրայ, զոր կը շրջապատեն աղջիկներն եւ ձեռքէ ձեռք տալով իրենց գուրգուանքը կը յայտնեն : Ապա կուտան զայն մէկուն գիրկը պահելու : Կը սկսի վիճակահանութիւնը : Ամէնէն վերջը մերկացնելով «վիճակը» իր դարդերէն կը մեկնին տուն :

Այս պաճուճապատանքը կը յիշեցնէ Գողթնի «խնդումն» ուրիշ տարազի տակ :

12. Ի վերջոյ կարեւոր կը համարիմ յառաջ բերել Վասպուրականի հարաւային կողմերը, ի Զերմածոր եւ ի Բարեվարի, կատարուած սովորութիւնը, զորոնք նկարագրած է Սաշիկ Լեւոնեան ²¹ :

²¹ Տեսոնրնդառաջ եւ Վարդավառ հին հատարի տեսակէտով. Բիւզանդիոն 9 (1905), թ. 2579—2580 : Կը յիշեմ այս տեղ նաեւ Գ. Վ. Սրուանձտեանց, Գրոց ու Բրոց. Կ. Պոլիս 1874, էջ 121—122 (յատկապէս Վարդավառի եւ Նաւասարդի շուրջ) : Տ. Զիթունի, Համբարձման տօնը. Բիւզանդիոն 1905, թ. 2701, 5 : Մ. Նաթանեան, Համբարձման տօնն ի Հայս, Բիւզանդիոն 1897, թ. 168—169 : Կ. Ս. Թուխմանեան, Համբարձման տօնը Բաղէշի մէջ. անդ թ. 188 : Յովհ. Կոստանեանց, Շիրակի լեզենդաներից եւ ժողովրդական կեանքից, Աղեքսանդրապօլ 1896, էջ 73—76 : Հ.

Վարդավառի նախօրեակի «ամբողջ գիշեր արթուն կը մնան զանազան խրախճանութիւններով եւ կերուխումով նաեւ ազանդերներ վայելելով, որոնց գլխաւոր մասը կը կազմեն բոհրած ցորեն, կանեփատ, սիսեռեւն, իբրեւ նոյն ատենի նախակալէն գոյացած երեխայրիքներ: Միայն այս տարբերութիւնը կայ նոյն դաւառներէն ոմանց մանաւանդ կարգ մը Հայոց մէջ, որոնք անտատներու եւ վառելափայտի առատութիւն ունենալով հանդերձ, փոխանակ փայտերու եւ ցախերու, նոր հնձուած եւ հատերն հանուած ցորենի ցօղուններու բարդեր կը վառեն խուրճերու վերածելով եւ իրարու վրայ բարդելով զանոնք: Նաեւ մանաւանդ ամուրի երիտասարդներ փոխանակ մոմերու, «ծուպք» (ցուպեր) կոկուած զաւաղանաձեւ չոր փայտեր կը բռնեն ձեռքերնին անոնց ծայրերը վառելով նոյն նուիրական բարդի կամ դէզի բոցերով: Այս «ծուպք» կոչուած փայտերը գարնան կը պատրաստուին կաղնիի, փշատի, ուռի կամ գիհի թարմ ցօղուններէն, որոնց հաստկեկ կողմը լաւ մը ծեծելով ու թել թել վիճակի վերածելով, ամբողջ ամառն արեւու առջեւ լաւ մը կը չորցնեն, այնպէս որ երկար ատեն կրնան վառուիլ մոմերու պէս. երբեմն

Յ. Քօսեան, Բարձր Հայք, Ա. Վիեննա 1925, էջ 396—402 եւ էջ 5: Ա. Ալպօյաճեան, Պատմութիւն Հայ Կեսարիոյ. Փահիրէ 1937, Բ. Համբարձում — «Վարդավառը» ի Կեսարիա. էջ 1769—1772: Համբարձումը Երեւան. Լոյս (Կ. Պոլիս) 1892, էջ 417:

քանի մը հատ իրարու միացուցած եւ տրցակներ կազմած վիճակով, որոնք այն նուիրական բարդի բոցերուն շիջանելէն վերջը կը տանին եւ իրենց արտերուն մէջ կը տնկեն, դանոնք նոյն տարին արդիւնաւէտելու յուսով» :

Այս եւ նման սովորութիւնները, որոնք Հայաստանէն ներս եւ Հայաստանէն դուրս սեպհական են հայ ժողովուրդին, ցոյց կու տան իրենց անշքութեան մէջ իսկ, թէ փառապանծ օրերու աշխարհաժողով տօնակատարութիւններու մնացորդներն են : Համբարձման տօնին «Վարդավառ» յորջորջումը, դոր տեսանք Կեսարիա եւ շրջակայքը, մինչեւ Մարաշ, նոյն իսկ օտարալեզու ժողովուրդի քով, դարձեալ նոյն տօնին սովորոյթքը, դորոնք նկատեցինք Վարդավառի տօնին, հայկական դաւառներու մէջ, թոյլ կու տան ենթադրելու անոնց նոյնութիւնը հին Հայոց քով : Երկու տօներու մէջ կային նաեւ երրորդ մը՝ Նաւասարդի, չորրորդ մը՝ Յովհաննու Մկրտչի եւ հինգերորդ մը՝ Աստուածածնի տօները : Ասոնք նախնարար հաւանօրէն տօներու շրջանակ մը կը կազմէին, դոր Նախնիք կ'անուանէին «Նաւասարդաց տօնք»²² :

²² Խեղենիկ որդի Ալուզի ՈՂԴ (1245) թուին արձանագրութիւն մ'ունի Հոռոմոսի վանքը, ուր կը յայտնէ, թէ Վանքին միաբանները «սահմանեցին դտօն Ս. Կարապետին բոլոր յեկեղեցիքս պատարազել գճրիստոս որչափ մեք կենդանի եմք՝ Իշխանին եւ Խորիչահի կատարեն. եւ յետ ելից մերոց ի մեր յանուն կատարեն ի տօնի Նաւասարդի» (Հ. Ն. Սարգիս-

Անոր կենդրոնը Վարդավառն էր : Այդ օրը դերազանցապէս ժողովրդական տօն էր , երբ կը ցնծար բովանդակ հայ աշխարհը : Օրերորդներ եւ պարմանիներ , արք եւ կանայք , ամէն դասակարգէ ունէին հոն իրենց բաժինը : Իր մասնակցութիւնը կը բերէր նաեւ եկեղեցին : Ամենաժողով տօն էր : Ժամադրավայրը Շահապիվանն էր , կրօնական հանդէսներու կացուրդքը՝ Բագաւան : Ներկայիս ամենուրեք , ուր կայ հայ սիրտ : Նախնի փառքէն շատ բան տուժած է տօնատյսօր : Ժամանակն է մեղաւորը : Թէպէտ այժմ չեն տեսնուիր ասպարէզի վրայ վարդավառ , վարդապսակ օրերօրդք եւ կտրիճք , բայց լսելի են հայ այգեստաններէն «Գոհար վարդն ինքնապոյն» եւ Ջան դիւլուֆները նորադուարձ հայ պարմանուհիներու : Կը խորհիմ վայրկեան մը , թէ Կանոնաց «Հաւատացելոց Ջատիկը» ճիշդ այս Վարդավառի տօնը չէ՞ : Տօնի մը՝ կա՛մ Պենտակոստէից եւ կա՛մ Վարդավառի յորջորջանք , որ միայն մէկ անգամ յիշուած է հայ դրականութեան մէջ : Ղ . Փարպեցւոյ «կատարեալ զպաշտօնն զատիկ ուրախութեան առնէին» (էջ 435 , տպ . Վենետիկ 1891) այսպիսի «Հաւատացելոց դատիկ» նկարագիրը կ'երեւցնէ :

եան , Տեղագրութիւնք ի Փոքր եւ ի Մեծ Հայս , Վենետիկ 1864 , էջ 150) : Տոմարական հաշուով ՈՂԳ թուականին նաւասարդ մէկ կ'իյնայ Յունուար 19ին : Այս տեղ «Նաւասարդի տօնը» կամ Յովհաննու Մննդեան տօնն է եւ կամ Վարդավառը , հայ օրացոյցի մէջ «Նաւասարդի տօն» դոյութիւն չունի :

Հետաքրքրական է, որ տօնին «Վարդա-
վաս» յորջորջումը նաև Եւխայիտա (Պոն-
տոս) ծանօթ էր ՓԱ. դարուն: Յովհաննէս
Եւխայիտայ եպիսկոպոսը ՓԱ. դարուն խօ-
սած է ներբողեան մը ի սուրբն Թէոդորոս
Տիրան վկայ²³, որ կը յարդուէր յԵւխայիտա
իրբեւ տեղական սուրբ, Յ կամ 24 Յունիսին:
Տօնս բնիկ ժողովուրդի քով յատուկ անուն
մ'ունէր, զոր Յովհաննէս յունարէն լեզուով
ներկայացուցած է ροδισμός (վարդապարզ),
²ανθισμός (ծաղկապարզ) բառերով եւ տօնը
կոչած է ἡ ἑορτὴ Ἀνθηφορία (տօն ծաղկաբեր),
ասկէ զՍ. Թէոդորոս անուանած է ἔξηνθισ-
μένος, διηνθισμένος Տօնս, կ'ըսէ, դարնան
վերջաւորութեան եւ ամասունն սկզբնաւո-
րութեան կ'իյնայ, իրբեւ տօն ծաղկանց: Եւ
տարւոյն եղանակին հետ աղերսի մէջ զնելով
զՍ. Թէոդորոս կ'անձնաւորէ ան իրբեւ
դեղեցկութիւն ածող բնութեան եւ ծաղկաւե-
տութիւն. սուրբ մը ամենածաղիկ, սրտա-
լից եւ մրդաչատ: Միաժամանակ կ'ընծայէ
դանիկա իրբեւ մեծ բարերար մարդկան եւ
անասնոց իսկ, իրբեւ տիպար մը աստուա-
ծային կատարելութեան հասած մարդկային
բնութեան:

Հոյ շէ թէ ներբողողը Ամասիացի եւ
Եւխայիտացի երկու համանուն մարտիրոս-

²³ Johannis Euchaitarum metropolitae quae in
Codice Vaticano Graeco 676 supersunt. Հրտ.
P. Lagarde, Gottingae 1882, էջ 130—135: Հմմտ.
Carolidis, անդ, էջ 145—148:

ներ նոյնացուցած է : Այս նոյնացումը նաև
 հայ գրականութեան մէջ տեղի ունեցած է :
 Եւխայիտացի Թէոդորոս իր վկայաբանու-
 թեան մէջ Վիշապապան կը ներկայանայ :
 Թէ հեթանոս դիւցազնի մը քաջութիւններէն
 փոխառութիւն կայ հոն, ընդունուած է քրն-
 նիչներէ : Բայց թէ Հերկուլէ՞ս մը, կամ Հե-
 րակլէս մը եւ կամ Վահագն Վիշապաքաղ մը
 աղղած է վկայաբանութեանս վրայ, կը մնայ
 կարօտ քննութեան : Նեքրոպոլը նկատի ու-
 նեցած է ամէն դէպքին Եւխայիտացի ժողո-
 վուրդին հաւատալիքը :

Բնութեան նկարագրութիւնը յաւուրս
 Վարդապետի իրմէ մէկ դար յասաջ գրեթէ
 նոյնպէս նկարագրած է Մովսէս Քերդոյ իր
 ճասին մէջ²⁴. «Յոյնն դսա Պայծասակերպու-

²⁴ Ճասս Պարիսի Աշղ. Մատ. Թ. 111, Գա—13ա
 (ժԳ. դարէ) խորագիր կը կրէ. «Երանելոյն Մովսէսի
 քերդոյհասարն յապագս Վարդապետին խորհրդոյ» :
 Սկզբնաւորութիւնն է. «Լուսաւոր եւ պայծաս են իրք
 տաւնիս մերձակայ...» : Ունինք դայն Երուսաղէմի
 Թ. 1272ի մէջ, որ գրուած է 1290ին : Գրուածքս կը
 յիշէ Կիրակոս Գանձակեցի (էջ 17) «Մովսէս քերթոյի»
 (Սորենացոյ) հեղինակութեանց շարքին :

Արդէն Հ. Գ. Աւետիքեան կասկածած էր անոր Մ.
 Սորենացոյ հարագատ ըլլալու մասին. կը գրէր.
 զՄովսէս Քերդոյ «թէ իմացութեան Վարդապետի
 խորհրդոյ, ահա յիշատակ այսր (Վարդապետի) տօնի
 վերանայի Ե. դարն. իսկ եթէ առցութեան Մովսէս
 յաւուրս իսրայէլի կաթողիկոսի՝ վարդապետ Սաե-
 փաննոսի Սիւնեցոյ, դայ դարձեալ ժամանակն յի-
 դար, ամօք ինչ գինի նախագրեալ հանդիսաւոր տօնա-
 խմբութեան Ներսէսի Շինողի, որ եւ առաւել համե-
 մատ դայ հանգամանաց ժամանակին, եւ բանից
 սմանց յիշատակելոյ ի ճասի անդ» (Բացատրու-
 թիւն Շարականաց, էջ 462) : ՆՀԲ (Նախագուտն, 13բ)

թեան եւ Պսակաց կոչէ տօն, իսկ աղղ Հայաստանեայց Վարդափառ. նոյն եւ մի գսորայս ձայնէ հրաշափառ պայծառութիւն. . . : Եկեղեցիք պսակեալ պայծառաղղեսա վայելչութեամբ եւ առաքինութեանն լուսահրաշ վարդիւք եւ շուշանօք՝ տօնասիրացն սակեփարսեալ վայելչանան գլուխք. ըստ այսմ յիրաւի Վարդափառ գսա ձայնէ Եկեղեցի եւ Պայծառակերպութեան եւ Պսակաց տօն. . . : Այժմ լուսնի բոլորակն լուսափառեալ եւ աստեղացն պար մաքրեալ գերկնայինն հրաշագարդեն բուրաստան եւ գաիեղերս ի գնացս իւրեանց ճատպայթակերպեն լուսարշաւ ընթացիւք. . . : Այժմ. . . օղք շնչեալ մաքրաղոյն բիւրակերպեան ծաղկացն եւ անկոյցն երփն երփն դար-

կը յիշէ Մ. Խորենացւոյ անուամբ իրրեւ «Ճատ տօնական յԱյլակերպութիւն Քրիստոսի՝ բառագարդ յօրինուածով» : Հ. Գ. Զարբանալեան, Պատմ. Հայկ. հին Գպրութեան. Բ. տղ. էջ 385. «Թմասաներուն եւ սօն անհամեմատ տարբերութիւնը (ի Մ. Խորենացւոյ) կարծել կու տայ թէ ուրիշ համանուն Մովսիսի մը գրուածն ըլլայ» : Հ. Բ. Սարգիսեան, Մ. Խորենացւոյ կարծեցեալ Վարդափառի ճառն եւ Ս. Յովհաննէս Դամասկացի, Բազմավէպ 1889, էջ 305—313, 353—361, նշմարեց ճառիս մէջ հետքեր Յովհ. Դամասկացւոյ Այլակերպութեան ճառէն, ուստի գրուած է. դարու երկրորդ կէսէն ետքը : Ինձ կը թուի, թէ ժ. դարուն հեղինակուած սէտք է ըլլայ համանուն վարդապետէ մը :

Կը յիշուի ուրիշ ճառ մ'ալ. «Դատի փիլիսոփայի ասացեալ Ներբողեան յաղագս Վարդափառի», որուն սկզբնասորութիւնն է. «Այսօր գուարճալի եւ գերափայլ ճատպայթ երեւի մեզ տպաւորումն տօնիս լուսասոր փայղեալ բնդ աիեղերս. . . » : Երեւան, Պետ. թանգ. թ. 78 (ՃԳ. դարէ) : Ասկէ արտագրած է 1847ին Հ. Ն. Սարգիսեան, Վենետիկ, Մխիթ. Մատ. թ. 228, 246ա—249ա (հմմտ. Հ. Բ. Սարգիսեան, Յուլյակ, Բ. էջ 457) :

դուք դաշխարհս պայծառադարդեալ պսա-
 կեն . . . : Այժմ երկիր վայելչացեալ պայծա-
 ռակերպի յերեւման Աստուծոյ մերոյ պսակա-
 կապ թաղադարդեալ տերեւադդեստ ծաղկա-
 դարդեալ բուսովքն եւ տնկովքն եւ լերինք
 ծաղկաւէտեալք ծիրաներփեան ցնծացեալք
 ընդ առաջ Տեառն : Անուշահոտանան եւ խաղք
 եւ կենդանեացն խայտան հոյլք ի դալարա-
 վայրս . եւ հաւուցն յօդս վայելչացեալ երեւ-
 մամբք՝ քաղցրանուազ հնչեցուցանեն դան-
 տառս . . . եւ տօնեմք զեւթներեակն ի տա-
 դաւարս , կողերս բարձեալ արմաւենեաց եւ
 դոստս եւ դոջոս կանանչադդեացս» (էջ
 326—338) :

Ի լրումն բնութեան այս կենդանի նկա-
 րագրութեան կը գետեղեմ այս տեղ «Մեղե-
 դին Վարդաւառի», զոր կը գտնեմ Գրիգոր
 Ծերենց Խլաթեցւոյ խմբագրած Գանձարա-
 նին մէջ : Չարմանալի է , որ Մեղեդիս ան-
 ծանօթ մնացած է հին , ԺԲ .—ԺԳ . դարերու
 Տաղարաններուն : Իսկ թէ Գրիգոր Ծերենց
 ուսկի՞ց ներս առած է իր Գանձարանին մէջ ,
 կը մնայ անյայտ : Չեռագիրները առ հասա-
 րակ առանց անուան հեղինակի յառաջ կը
 բերեն . սակաւ ոմանք կ'ընծայեն Գրիգոր
 Նարեկացւոյ . իսկ ինձ ծանօթ ձեռագիրնե-
 րէն մին կը վերագրէ Ներսէս Շնորհալուոյ :
 Երբ ալ յօրինուած ըլլայ , յամենայն դէպս
 1400էն յառաջ , ո՛վ ալ եղած ըլլայ անոր հե-
 ղինակը , երգը ուամկախառն լեզուով , հայ-
 բեններու չափով (2—5—3—5) եւ նկարա-

դրով, հրաշակերա ստեղծագործութիւն մըն է, երգուած Վարդափառի տօնին, օրուան սրախ տրամագրութեան տակ, ծագկազարդ եւ դեփիւռաշունչ բնութենէն ներշնչուած : Ամբողջը այլաբանական պատկեր մ'է, սր, ինչպէս ինձ կը թուի, կը նկարագրուի Աստուածամօր Աւետուժը, Փրկչին մարմնաւորութիւնը, Այլակերպութիւնն եւ Եկեղեցւոյ կրօնականութիւնը : Հեղինակը ծանօթ կ'երևայ Մ. Խորենացւոյ բնծայուած Վարդափառի ճասին : Իսկ Արիստակէս Լաստիսերասացի այս Մեղեղիի այգեցութեան տակ չէ՞ր եղած, երբ կը գրէր. «Խոսողք վարսիցն փաղփեալ ի փերայ ճակատուն դօրէն վարդի վառ ի վառ դունով գգիր երեսացն պայծասացուցանէին» (էջ 64) :

Մեղեղիս հրատարակուած է Գրիգոր Նարեկացւոյ տաղերու շարքին մէջ²⁵, ստանց սր եւ է տեղեկութեան ձևադիրներումսին, սրտնք հիմ ծասայած են հրատարակութեանս : Հ. Յովհ. Չօհրապեան իր անտիպ ցուցակին մէջ կը յիշէ Վենետիկի Միլիթարեանց Ա. Գ. Բ. Թ. ԺԱ. եւ ԺԲ. ձևապիր Գանձարանները, սրտնք կը պարունակեն «Գրիգոր Նարեկացւոյ» այս Մեղեղին. բայց թէ յիշեալ ձևապիրներէն ամէ՞նն ալ Նարեկացւոյ անունը կը կրեն, այս մասին խօսք չէ ըրած : Ինձ ծանօթ են հետեւեալ ձևապիրները. Չմմաս (Յուցակ Տ. Ն. Քէչի-

²⁵ Գրիգոր Նարեկացւոյ Մատենագրութիւնը. Վենետիկ 1840, էջ 482 :

չեանի) Թ. 22, 214ա. «Մեղեղի վարդա-
վառի» : Թ. 73, 134բ. «Յորդորակ վարդա-
վառին» : Զմմառ, Անտոնեան Հարց ձեռա-
դիրք (Յուցակ Հ. Ն. Ակինեանի) Թ. 14,
75ա «Տաղ» : Թ. 100, 145բ «Տաղ ի Գրիգոր
Նարեկացւոյ» : Բերլին (Յուցակ Հ. Յ. Տա-
չեանի) Թ. 50, 257ա «այլ տաղ աղնիւ» : Զե-
ռագիրք Դաղեան Խաչիկ վարդապետի (Յու-
ցակ Յ. Թօփիճեանի), Թ. 21, 404ա : 22,
204բ. Երկուքն ալ անանուն : Էջմիածին,
Թ. 423 : 424 : 428 (Երեքն ալ անանուն) :
Թ. 474 «ի տէր Ներսէսէ ասացեալ» : Հա-
լէպ, Քառասուն Մանկունք (Յուցակ, Ար-
տաւաղդ արքեպիսկոպոսի), Թ. 83 (անա-
նուն) : Թաւրիզ (Յուցակ Հ. Աճառեանի),
Թ. 43, էջ 329ա «Տաղ ի Նարեկացւոյ» : Բրի-
տանական Թանգարան, Կոնիքիր, Յուցակ,
Թ. 56, 194ա «Տաղ վարդավառի» : Կը Թո-
ղում յիշել ուրիշներ :

ՄԵՂԵԴԻ ՎԱՐԴԱՎԱՌԻ

Գոհար վարդըն վառ առեալ
ի վեհից վարսիցն արփենից .
ի վեր ի վերայ վարսիցն ¹
ծաւալէր ² ծաղիկ ծովային .
ի համատարած ծովէն
պըղպըջէր ³ դոյնըն այն ծաղկին ⁴
Երփին երփնունակ ծաղկին
չոյչոյէր պըտուղն ի ճըղին :

1 Տղ. վարսից : — 2 Ձ. պըղպըջէր : — 3 Ձ. ծա-
ւալէր : — 4 Ձ. դոյնըն ծաղկին :

Քըրքում վակասիր պըտուզն
 սընանէր խուսըն տերեւով .
 Տերեւն աաւիղ տըւողին ,
 զոր երգէր Գաւիթ հրաշային :
 Ի փունջ խուսներամ վարդիցն ⁵
 գոյնըզգոյն ծաղկունք ծաղկեցան .
 Այդ ⁶ սօս ու տօսախ ⁷ ծասերդ
 վարդագոյն ոստս արձակեցին :
 Այդ նոճ ու բողբոջ ասրաւադ ⁸
 զարդ առեալ ⁹ վարդըն շուշանին
 Շուշանին շողէր յովտին
 շողշողէր դէմ արեգական ¹⁰
 Այն հիւսիսային հաւէն
 հով հարեալ գոհար շուշանին .
 Յայն հարաւային լեռնէն
 քաղցր օդով ցօղէր շուշանին ¹¹ .
 Շուշանըն շաղով լըցեալ
 շող շաղով եւ շար մարգարտով ,
 Ծաղկունքդ ամէն շաղ առին ,
 շաղն յամպէն , ամպն յարեգակնէն :
 Աստեղքդ ամէն շուրջ առին
 դէմ լուսնին գունդ գունդ բոլորին ,
 Գունդ գունդ խաչաձեւ գնդակ
 յօրինուած երկնից շուրջանակ :

⁵ Տպ. վարսից : — ⁶ Տպ. սյս : — ⁷ Ձ. սասու-
 տասուն : Խնդրական են երկու բնթերցուածներն ալ :
 — ⁸ Աճատեան իր Հայ. Արմատ. Բասարանին մէջ
 ներս առած է «Ասրօս» իբրեւ նորայիւտ բառ , մօտա-
 սորտալէս «ճիւղ , ոստ» նշանակութեամբ : — ⁹ Ձ. դար-
 դարեալ : — ¹⁰ Տպ. արեգականն : — ¹¹ Այս ամբողջ
 սուղը շունի Ձ. եւ կը թուի թէ անհարազատ է :

Փառք Հօր եւ Որդւոյ ¹² յաւէտ

Սուրբ Հոգւոյն այժմ եւ յաւիտեանս :

Այս տեղիքներէն կը տեսնուի թէ բառս Վարդավառ նախաքրիստոնէական շրջանէ ժառանգուած է : Այն յատկացուած էր հին աղգային տօնի մը, հաւանօրէն Ամասնային արեւադարձի տօնի մը, աւելի ճիշդ Հայոց Ամանորի տօնին, երբ կը տօնուէր ամենաբեր պտղոց տօնը : Բառս մնացած է նաեւ Կապպադովկեան Պոնտոսի ժողովուրդներու քով, հաւանօրէն անդրէնածին հայ ժողովրդեան թողուցած մէկ ժառանգութիւնը : P. Carolidis կը գրէ . «Վարդավառ ծաղկանց եւ պտղոց հեթանոս Աստուծոյ փոքրասիական-հայկական անունը չէր, այլ յորջորջանքը միայն, որ ճշգիւ կը համապատասխանէր յոյն Դիոնիւսոսի Ἄνθίνος, Ἐὐνθός : Եւ այլ յորջորջանքներու : Դիոնիւսոս հին Հայոց Սպանդարամետն (Սանդարասպետ) է . իսկ Սանդարա Կապպադովկեան ԺԲ . ամիան է, որ կը համապատասխանէ յունիս ամսոյն :

Տեսանք թէ կեղծ Մ . Սորենայի եւ «Գր . Նարեկացի» որպիսի՛ կենդանի դոյներով կը նկարագրէին Վարդավառի օրուան բնութիւնը ծաղկալից ծաղկաշատ եւ բուսառատ եւ մրգաւէտ : Նոյն պատկերը կու տար նաեւ Յովհ . Եւխայիտացի : Մովսէս կը գրէր թէ այսօր «պսակեալ պայծառազգեստ վայելչութեամբ, լուսահրաշ վարդիւք եւ շուշանօք

12 Տպ . որդւոյն :

տօնասիրացն ոսկեվարսեալ վայելչանան
 գլուխք», ձեռքերնին «բարձեալ . . . դոստո եւ
 դուստ կանանչազկեացս» : Նոյնպէս կ'երգէր
 Նարեկացին :

Թէ Սանդարամեան է այդ վարդավառը ,
 կամ թէ վահայն վիշապաքաղ , Հայոց Հե-
 րակղէսը , եւ կամ «Մեծն Անահիտ տիկին ,
 որ է ժառք ազգիս մերոյ եւ կեցուցիչ» , «որ
 է մայր ամենայն զգաստութեանց , բարերար
 ամենայն մարդկան» , «որով կեայ եւ զկենդա-
 նութիւն կրէ երկիրս Հայոց , որուն «խնամա-
 կալութիւնը» կը վայելէ Հայաստան (Ազաթ .)
 այս ամէնը կը մնայ կարօտ ստուգութեան :
 Բայց անկարելի է նկատի չառնել Ջաւա-
 խեցի հայ ժողովուրդի այն հաւատալիքը ,
 թէ Համբարձման տօնը Ծաղկամօր կիրա-
 կին է , թէ Ծաղկամարն վառվառէ (= վար-
 դավառ) կոյսն է , սրահապանն երեխաներու
 ծաղիկ եւ կարմրուկ հիւանդութիւններէ :

Յիշեցինք , թէ Գանձակ , Սիսիան եւ
 Չանդեղուր գաւառներու մէջ Համբարձումէ
 վերջը եւ վարդավառէ յառաջ կը տօնուէր
 Նաւասարդի տօնը : Ուշագրաւ է այս տեսա-
 կէտէ , որ Արեւելեան Ասորիք եւ Քաղզնա-
 ցիք յետ Պենտակոստէից է . կիրակին , որ է
 Հայոց վարդավառը , կ'անուանեն Նաւա-
 սարդիլ» :

Գէորդ Հոֆմանն կը գրէ այս առթիւ .
 «Այս կիրակին կը կոչուէր Ասորիներու քով
 Նաւասարդիլ կամ առաջին ամառնային կի-

բաղի : Ասորերէն կը գրուէր *nfsardīl* եւ *nō-sardīl*. Բառս կը մեկնեմ եւ իբր *nausardē + in* վերջինս է պարսկական ածանց մը, որունինք նաեւ *farwardīn, Jazdīn, Šāhīn, Burzīn* անուաներու մէջ : Ալաֆ կ'ենթադրէ անշուշտ *Nausardēl* հին արտասանութիւնը, իսկ *n* վերածուած է լիւր դրին պատճառաւ . հմմտ . *rōbil* եւ *qārdalibad* փոխ . *qārdāriabād*ի : Ռուսի «Առաջին Նոր տարւոյ Կիրակի» . այս Նոր տարին պէտք է ըստ այսմ ամասնային արեւադարձին կարգուած ըլլայ, ինչպէս կը տօնեն ըստ Ալ-Բերունիի Սորասանիկներն եւ Սողդիացիք : Հայերն ալ կը տօնէին Նաւասարդի (11 Յուլիս) առաջին օրերուն տօն մը ի ժամանակի նորաբեր պտղոց (Աղաթ .) : Իսկ *nausardē* առած է (արմաւի) ողկոյզ, վաղահաս (արմաւի) ողկոյզ, այսինքն Անմանորի պտուղ իմաստը (հմմտ . G. Hoffmann, Auszüge, էջ 59—60 ծան . 523) : Իսկ Th. Nöldeke, Tabari էջ 408, ծան : կը գրէ . «Նեատորականները զկնի Պենտակոստէից է . Կիրակին («Կատարումն Առաքելական տօնից») կ'անուանեն *Nausardēl*, եւ կը նկատեն իբրեւ սկիզբն ամառուան : Բառիս մէջ դիւրին է տեսնել պարսկական *Nau-sard*, «Ամանոր» = Նաւասարդ կցմամբ *el* «Աստուած» վերջաւորութեան, այս ինքն «Եկեղեցական Նոր տարի» :

Ասորական Նաւասարդիլի այս իմաստը ինքնին կը ստիպէ զմեզ կրկին նկատի առնել Աղաթանդեղոսի այն տեղիքը ուր կ'ըսուէր

Թէ Գրիգոր Լուսավորիչ ի Բագուան «գլխաւորապէս վկայիցն բերելոց ժամադրեաց տօն մեծ հոգակել յառաջագոյն կարծեալ սնտակացն պաշտաման ի ժամանակի դիցն Ամանորայ ամենաբեր նորոց պտղոց տօնից հիւրընկալ դիցն Վանատրի, զոր յառաջագոյն իսկ ի նմին տեղւոջ պաշտէին, յուրախութեան Նաւասարդ աւուրց (տպ. աւուր) . զի ժողովեալ <դտօն> յիշատակի մեծին Յովհաննու . . . յայնմ աւուր խմբեացեն ի նմին յաւանի» (Աղ. էջ 619—620) : Այս տեղ բնութեամբ է, թէ ի Բագուան յառաջագոյն յուրախութեան Նաւասարդ աւուրց, տեղի կ'ունենային տօնք «Ամանորայ ամենաբեր նորոց պտղոց» ի մեհեմին «հիւրընկալ դիցն Վանատրի», զոր կը պաշտէին հեթանոս Հայերը : Այդ մեծ տօնակատարութիւնք կը կը տեւէին օրեր : Այդ օրերէն մին կը յատկացնէ Ս. Գրիգոր Յովհաննու յիշատակին, յատկապէս 24 Յունիսը (տե՛ս վերը, էջ 101) :

Ուրիշ օր մըն ալ, ըստ Գրիգորիս Արշարունոյ Նաւասարդ 15, կը կարգէ «Տօն Աւետեաց Աստուածածնի» : Արդեամբք ալ Հ. Գ. Աւետիքեան «հնագիր» ճաշոցի մը մէջ գտած է, որ «Տօն Աւետեաց նշանակի ի մէջն Նաւասարդի ամսոյն» (Բացատրութիւն Շարահանաց, էջ 27) : Այս հնագիր ճաշոցի վկայութիւնը շատ հին ըլլալու է, վասն զի Ա. դարուն արդէն ընդհանուր ըմբռնում էր, թէ Հայոց Աւետումը կը տօնուէր Ապրիլ 4ին : Վերագոյն ցոյց տուինք թէ «Աստուածածնի»

ասոր, որ Սահակի Կանոնաց մէջ Յովհաննու
 Մկրտչի եւ Վարդապետի ասուելու մէջ կ'ը-
 նար, ըլլալու է Մաղկանց Ս. Աստուածածնի
 ասոր: Ուստի սերտիւ կապուած էր ան Վար-
 դապետի ասորին հետ, դոնէ հեթանոսական
 շրջանին, որ ապա քրիստոնէական ասոր-
 կարգին մէջ նախ ինքնուրոյն ասոր կարգուե-
 ցաւ եւ ապա միացաւ Վերափոխման ասորին
 հետ, բայց հին սովորութիւնները կապուած
 մնացին Համբարձման եւ Վարդապետի աս-
 ուելու հետ: Մ. Արեղեան²⁶ Համբարձման
 ասոր «Վիճակի» ժողովրդական ծէսէն կը
 հետեւցնէ, թէ ամբողջն հեթանոսական շրջ-
 անի ջուրի եւ ծաղիկներու պաշտամունքի
 մնացորդն է: Բայց M. Semper²⁷ կ'ուզէ տես-
 նել հոն Անահիտի պաշտամունքը իր նախա-
 սասանեան կերպարանքին տակ: Այս հար-
 ցին մէջ խորանալ մեր նպատակէն դուրս է:
 Թէ կան ժողովրդական այս սովորութիւննե-
 րու մէջ հայ գիցարանութենէն մնացորդներ,
 անտարակուսելի է, բայց փորձը ներկայիս
 մնացորդները համեմատել 2000 տարի յա-
 սաջ յարգուած պաշտամունքի հետ, ասանց
 մեզ հասած գրաւոր որ եւ է հաւասարի աղ-
 բերներու, չի կրնար գմեղ ճշգրիտ եզրա-
 կացութեան յանդել:

Իսկ ասաջին Կիրակին, որ կ'ընար այդ
 ասորից օրերու մէջ, կը կոչուէր Վարդապետ:
 Հեթանոսութեան շրջանին «հիւրնկալ դից

²⁶ Der armenische Volksglaube, էջ 61—66:

²⁷ Rassen und Religionen, էջ 234—236:

Վանատրի» երախայրիք նորոց պապոց կ'ըն-
 ծայարերուէին, ոչ միայն պատու յատուկ
 իմաստով, այլ եւ կենդանեաց անդրանիկ-
 ները: Քրիստոնէական շրջանին այդ երա-
 խայրիքներն եւ ընծայարերուած «մատաղե-
 նիքը» մաս մաս կը բաժնուէին վանքերուն
 (վանատուրք) եւ քահանայից: Բաժանման
 մասին երկար կարգադրութիւնները ենթա-
 դրել կու տան թէ ընծայք եւ պատարապք
 առատ էին: Այս տօնը կ'ակնարկուի առանց
 տարակուսի Շահապիւփանի ժողովին Նա-
 խարանին մէջ իբրեւ «Նորաբեր տօն»:

Ինչպէս Ասորեաց Նաւասարդիւ Կիրակին
 Պայծառակերպութեան տօն չէր, նոյնպէս
 Հայոց Վարդավառը չունէր տակաւին այդ
 տօնին նկարագիրը:

Այլակերպութեան Տօնը Արեւելք մուտ
 դործեց Նեստորականներու Բաբայի Կաթո-
 դիկոսի (497—502/3) օրով Շաղկաղարդի
 տօնին հետ մասին, այս ինքն Սասանեան պե-
 տութեան եկեղեցիներու մէջ ի Մծբին եւ ի
 Տիգրան, ինչպէս ասորի հեղինակ մը²⁸ բա-
 ցայայտ կ'ըսէ Այլակերպութեան համար,
 թէ «յունական» ծէսէ ընդունուած է եւ կը
 տօնուի օգոստոս ճին: Կարխայի վկայից
 վկայարանութեան մէջ տակաւին չի յիշուիր
 այս տօնը: Յակոբիկեանք Ը. դարուն զայն
 կ'անուանեն «Տօն Թարոր լերին»: Ա.

²⁸ Maris, Amri et Slibae de patriarchis Nesto-
 rianorum commentaria, հրատ. Gismondi. Մասն Ա.
 (Հասմ 1899) էջ 46 (Թարգմ. էջ 41):

Բառում շտարկ²⁹ կը գրէ այս առթիւ . «Ասկէ կրնանք հետեւցնել թէ տօնս Պաղեստինեան Եկեղեցւոյ Նաւակատեաց մէկ տօնը ըլլալու էր , կատարուած թարոր լերան երեք եկեղեցիներու , յատկապէս անոնց հնագոյնին ի յիշատակ» : Յաջորդ շրջանին Ասորիք զայն «Տօն Տաղաւարաց» անուանեցին , թերեւս շին Կտակարանի Տաղաւարահարաց տօնին նմանութեամբ :

Թէ ե՞րբ հասաւ տօնս Հայաստան , չեմ կարող հաստատ ըսել . եկած է հաւանօրէն Ասորւոց միջնորդութեամբ . վասն զի թէ Արեւելեան Ասորիները եւ թէ Հայերը կը տօնեն զայն յետ Պենտակոստէից է . Կիրակին . մինչ միւս թէ Արեւելեան եւ թէ Արեւմտեան եկեղեցիները կը տօնեն զայն իբրեւ անշարժ տօն աւգոստոս 6ին :

Հ . Գ . Աւետիքեան կը գրէ (Բացատրութիւն Շարականաց , 462) . «Ի գրոց Հայոց՝ զհնագոյն յիշատակս գտանեմք այսր տօնի . զի ի Կանոնական գիրս մեծին Սահակայ՝ երկիցս յիշատակի տօն Վարդավառին . այս է՝ ի Ե . դարուն : Եւ դարձեալ , գրէ Վարդան պատմիչ՝ յաւուրս Ներսէսի Շինողի կաթողիկոսի իբր յամին 645 , թէ արար նա մեծ ժողով տօնի Վարդավառին : Ոչ ասէ , կարգեաց զտօնն , այլ թէ մեծաժողով կատարեաց . ուրեմն կայր եւս յառաջ քան զնա . եւ թէ՛ եւ նա ինքն կարգեալ էր զտօնն , տակա-

²⁹ Festbrevier, էջ 261 :

ւին ունիմք ասել՝ թէ ի կէսն է. դարուն կա-
տարեցաւ այն տօն յայդի մերում : Այսմ ինք-
նարան վկայ ունիմք զգերապանծ ճառ այսր
տօնի՝ յօրինեալ ի Մովսիսէ քերթողէ . որով
թէ իմասցուք . . . զմիւս Մովսէս յաւուրս
Իսրայէլի կաթուղիկոսի՝ վարդապետ Ստե-
փաննոսի Սիւնեցւոյ, զայ դարձեալ ժա-
մանակն յէ. դար, ամօք ինչ զկնի նախա-
դրեալ հանդիսաւոր տօնախմբութեան Ներ-
սիսի Շինողի . որ եւ առաւել համեմատ զայ
հանդամանաց ժամանակին, եւ բանից ոմանց
յիշատակելոց ի ճառի անդ» :

Վարդան Արեւելցւոյ տեղիքն է հետե-
ւեալը . «Սա (Ներսէս Շինող) մեծ ժողովով
առնէր զտօն Վարդավառին . եւ ութ հարց
փոխեցին, եւ ոչ կարացին առնուլ զմիմեանցն .
ասլա հրամայեաց ընտրել զարժանն եւ զայն
միայն ուսանել . զոր եւ արար ի ձեռն սրբոյն
Բարսղի, մականուն ձոն կոչեցելոյ . որ էր
առաջնորդ սուրբ ուխտին՝ որ Դպրավանքն
կոչի, ի գաւառին Անուոյ . . . վասն որոյ ճո-
նրնտիր կոչի շարականս՝ որ այժմ պաշտի
յեկեղեցիս մեր» (էջ 69) : Այս դէպքը կը
յիշատակէ նաեւ Կիրակոս Գանձակեցի .
«Դէպ եղև սմա (Ներսիսի) աշխարհաժողով
րազմութեամբ ի տօնի Վարդավառի լինել ի
Բագուան . եւ բազմացեալ էր երգ շարա-
կանաց յեկեղեցիս Հայոց, մինչև ոչ գիտել
միոյ գաւառի (Երզնցոյի) գերզս միւ-
սոյն . եւ ասաց (մի դասն) շարական Վար-
դավառի հարցին եւ միւս դասն ոչ կարաց

փոխել զնա . եւ փոխեցին բազում շարահանս , եւ զայն եւս ոչ զխաէին : Ապա հայրապետն Ներսէս հաւանութեամբ ամենայն ժողովոյն ընտրեաց զպիտանին եւ զօգտակարն , զի յամենայն եկեղեցիս ամենայն օր մի պաշտօն լիցի ըստ աւուրն խորհրդոյ . եւ ընտրեցին արս իմաստունս , զի շրջեացին ընդ ամենայն աշխարհս Հայոց եւ զնոյն կարգաւորութիւն հաստատեացեն , որ է մինչեւ զայսօր» (էջ 34—35 տպ . Վենետ . համեմատուած Վիեննայի Թ . 574 ձեռագրին հետ) :

Պատմադիրներուս վկայութիւնքը կարելի է միաբանել յայնմ , թէ Վարդապետի տօնը աշխարհաժողով բազմութեամբ ի Բագուան տօնելու առթիւ կայացած է ժողով Այլակերպութեան տօնը պաշտօնապէս հայ Տօնացոյցի մէջ ընդունելու համար : Այս պատեհութեամբ առաջարկած են զանազան երգիչներ զանազան ձայներու վրայ յարմարցուած շարահաններ (յանուանէ՛ շարցեր) : Ապա Ներսէս կաթողիկոս ինքնին կամ Բարսեղ ձօն կատարած են անոնցմէ ընտրութիւն : Բարսեղ ձօնի անունը չի տար Կիրակոս . ուրիշ կողմէ ալ անձանօթ է իր անձնաւորութիւնը :

Վարդապետի տօնը քրիստոնէութեան հետ ընկալեալ տօն մըն էր արդէն եւ առ այս հարկ չկար ժողով ընել : Բայց Վարդապետի Կիրակիին Այլակերպութիւնը տօնելու համար հարկ էր ժողովի կարծիքն կամ հաւանութիւնն առնել : Այլուստ անձանօթ է , թէ

ԺԳ. դարու պատմագիրները Վարդան եւ Կիրակոս ուսկի՞ց քաղած են այս տեղեկութիւնները :

Հետաքրքրական էր գիտնալ, թէ ինչ առումով յորջորջուած էր այս տօնը, տօնին Հայոց քով մուտ գտած ժամանակ :

Յոյները կ'անուանեն դայն Μεταμόρφωσις τοῦ Κυρίου, Հռոմայեցիք՝ Transfiguratio Domini որոնք անուում են Մատթ. ԺԷ. 2. «այլակերպեցաւ առաջի նոցա եւ լուսաւորեցան երեսք նորա» եւ Մարկ. Թ. 1 «յայլակերպեցաւ առաջի նոցա» տեղիքներէն. այսպէս կը կոչուի նաեւ Հայոց քով. «Այլակերպութիւն Տեասն» : Բայց «այլակերպութիւն» այս իմաստով դայութիւն չունէր Գասական դրականութիւն մէջ³⁰. կը հանդիպինք բառիս առաջին անգամ Է. դարու առաջին քառորդին թարգմանուած Գիտնեսիոս Արխիպապայոց Յաղագս աստուածային անուանոց գործին մէջ. «փայլուն ճաճանչիւք ճառագայթեալ ի մեզ, որպէս յաշակերտան յայնմ աստուածային աւուր այլակերպութեան» (Ն, ՀԲ) :

Մովսէս Խորենացւոյ բնծայուած Վարդապետի ճասին մէջ տօնս կ'անուանուի «Պայծասակերպութիւն». «Յոյնն դաս Պայծասակերպութեան եւ Պսակաց կոչէ տօն». «Յիրաւի Վարդապետ դաս ձայնէ Եկեղեցի

³⁰ Գասականաց քով «այլակերպութիւն» կը դորձածուի «տարբերութիւն» իմաստով. «այլակերպութիւն ի բնութիւն մուծանել». Սերեր. 10. «չգոյր ի միջի նոցա այլակերպութիւն». Եւսեր. Քրոն. Ա. 114: Հմմտ. նաեւ Ռսկ. Պատգ. Ա. Էջ 36 եւ Իմաստ. Է. 20:

եւ Պայծառակերպութեան եւ Պսակաց տօն» :
Յոյները սակայն ոչ Պայծառակերպութիւն
եւ ոչ ալ Պսակաց տօն կ'անուանեն տօնս :
Հայոց Եկեղեցին թէ այսպիսի անուններով
կոչած ըլլայ, այլուստ չունինք վկայութիւն :
Բառս «Պայծառակերպութիւն» յօրինած է
ինքն այդ ճառին հեղինակը :

Հայոց Յայսմաւուրքը, որ Աւգոստոս 2 .
դետեղած է տօնս համաձայն Յունաց, թէ
Պայծառակերպութիւն եւ թէ Այլակերպու-
թիւն կը գործածէ այսպէս . «Տօն Պայծառա-
կերպութեանն Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ ի
Թափորական լերինն» եւ «Տօն Այլակերպու-
թեանն Քրիստոսի ի Թափոր լերինն :» : Փէշ-
տիմալձեանի Կ . Պուլիս 1834ի հրատարակած
Յայսմաւուրքի մէջ մուտ դտած է նաեւ «Տօն
է Փոխակերպութեանն Քրիստոսի Աստուծոյ
մերոյ ³¹» :

Յայսմաւուրքը ճշդիւ նկատած է թէ Այլ-
լակերպութեան տօնը կ'իյնար «քառասուն
աւուրք յառաջ քան զԱւագ Ուրբաթն . . . եւ
ոչատահի պատկեր աւուր տօնիս յառաջին
կիւրակէն Աղուհացիցն : Այլ զի ասաց Քրիս-
տոս աշակերտացն մինչ իջանէին ի լեռնէն,
թէ Մի ումեք ասիցէք զտեսիլդ մինչեւ որդի
մարդոյ ի մեռելոց յարիցէ, վասն այնորիկ

³¹ Հմմտ. Le Synaxaire arménien, էջ 841—
843 : — Բառս «փոխակերպութիւն» առաջին անգամ
(բառ նշի) կը գործածուի Յովհ. Գամասկացոյ
գրութեանց թարգմանութեան (ԺԳ. դար) մէջ . «Վասն
աստուածային փոխակերպութեան՝ մի աւետարանիչն
զկնի ութ աւուր ասէ, եւ միւսն վեց աւուր» :

ուչ կարգեցին ի նմին աւուր, այլ յետ Պենտա-
կոստէին սահմանեցին յիսուն օր պահել, եւ
ապա զկիւրակէն տօնել զտօն Վարդավառին,
որպէս առնեն եկեղեցիք Հայաստանեայց :
Ձի յայսմ աւուր փոխեցին առաքեալքն զհին
քահանայութիւնն ի նորս եւ ձեռնադրեցին
զՅակօբոս եղբայր Տեառն առաջին եպիսկո-
պոս Ներուսաղէմ, եւ մատոյց զառաջին հո-
ղեւոր պատարագն զմարմինն եւ զարիւնն
Քրիստոսի, եւ տեսին առաքեալքն զՀոգին
սուրբ իջեալ ի պատարագն. եւ օրհնեցին ազ,
որպէս ասէ սուրբն Յոստոս, որ երրորդ
եպիսկոպոս էր Հռոմայ» :

Յայսմաւուրքիս հեղինակը (Կիր. Արեւ-
ելցի) աչքի առաջ ունեցած է Մովսէս Խո-
րենացւոյ ընծայուած ճառը եւ Յուստոս Ա.
Ներուսաղէմացւոյ ընծայուած յերկուրածոյ
Թուղթը, որուն պիտի անդրադառնամ ի
վերջ գրութեանս առանձին յօդուածով մը :

Առաջին յիշատակութիւնը Այլակերպու-
թեան տօնին կը գտնենք «Հարցմունք հայ-
րապետին Անտիոքայ ընդ Խոսրով Հայոց
վարդապետ յաղագս զԾնունդն առնելոյ»
գրութեան մէջ³², որ Ը. դարու առաջին
քառորդէն է : Կըսուի հոս. «Եւ դարձեալ
Այլակերպութիւն Փրկչին յաւուր Յարու-
թեան նորա (այս ինքն Կիրակի օր մը) կար-
դեցաւ եւ Գալուստն» (էջ 191) : Կր դրէ դար-
ձեալ, թէ շատ մը տօներ, որոնք տօնելի են,

³² Հրտ. Գ. Վ. Յովսէփեան, Խոսրովիկ թարգ-
մանիչ, Վաղարշապատ 1899 (Բ. Մաս) էջ 187—197 :

ուղղակի Ասաքեալներէ հաստատուած չեն . այսպէս անոնք «*զՄկրտութիւնն ոչ կարգեցին եւ ոչ զՊենտակոստէն եւ ոչ զԱւետիտն եւ ոչ զՔատանորդսն Տեասն մերայ եւ ոչ զՎերանայն եւ ոչ զԱյլակերպութիւնն եւ ոչ զԲարեբանեայն օրն եւ զՅարութիւնն Ղապարու եւ զԹաշին օրն*» (Էջ 192) : Այս խմատով կ'ըսուի նաեւ Ստեփանոս Սիւնեցւոյ ընծայուած առ Եպիսկոպոսն Անտիոքոյ պատասխանի Թուղթին մէջ³³ . «*Մեք դաէրունական տօնս ի միում աւուր տօնեմք , սրպէս ի Ծնունդն՝ զՄկրտութիւնն . եւ Եթէ ի Կիրակէ զիպի՝ ապա եւ զՅարութիւնն . եւ չէինչ հակասակ միմեանց , զի տէրունայան տօնք են , սրպէս եւ Այլակերպութիւնն Փրկչին Յարութեանն հանդիպեցաւ եւ ի նմին միում աւուր տօնեմք*» :

տարական եւ Յակոբիկ Ասորիները կը տօնեն Թէ Պենտակոստէից է . Կիրակին Ասաքելոյ պահքէն ետքը կը տօնուէր , կը վկայէր Մովսէս Քերդսղի ճասը (Էջ 335) , ինչպէս տեսանք վերազոյն :

Այս տօնը Յոյները , Հասմայեցիք , Նեաիրրեւ անշարժ տօն օգոստոս 6ին : Միայն Պարսկաստանի միարնեայ Ասորիները եւ Հայերը բացառութիւն կազմելով կը տօնախմբեն զայն յետ Պենտակոստէից է . Կիրակին : Այս կէտը կը ստիպէ դմեզ բսել , թէ Այլակերպութեան տօնը մուտ գտած է մեր

³³ Գիրք Թղթոց , էջ 327 :

քով Պարսկաստանի միարնեայ Ասորինեբու
միջնորդութեամբ :

Այս օրուան բնարութիւնը բնականաբար
աւելի պատշաճ էր, ասինն աւելի հանդիսա-
կան նկարագիր տալու համար : Առաքելական
Քառասնօրեայ պահքը կը վերջանար եւ կը
յաջորդէր իբրեւ պսակ Այլակերպութեան
ասոր :

ԹՈՒՂԹ ՅՈՒՍՏՈՍԻ Ա. ԵՐՈՒՍԸՂԵ-
ՄԸՅԻՈՅ ՅԸՂԱԳՍ ՆՈՐԸՆԺԸՅ ՊԸՏԸ-
ՐԱԳԻՆ Ի ՎԸՐԳԸՎԸՌԻ ՏՕՆԻՆ ԵԻ
ԱՂ ՕՐՀՆԵԼՈՅ

Յուստոս, զոր Հայերը տառադարձու-
ցած են Յուստոս, այսպէս Եւսերեայ Եկեղ. Պատմ. Գ. 35 և Գ. 5, հաւանօրէն տարա-
կան *Jōstōs* գրչութենէն, Երուսաղէմի հա-
մանուն Եպիսկոպոսներէն առաջինն է, յա-
ջորդած նոյն աթոռին վրայ յետ Յակոբոսի
Կորո Տեան և Շմաւոնի իբրև Երրորդ
Եպիսկոպոս (Եւս. Եկեղ. Պատմ. Գ. 35).
Բայց հայ գրականութեան մէջ ներկայացուած
է չորրորդ. սխալը ծագած է առանց տարա-
կուսի Գ և Գ գրերու շփոթութենէն. իսկ
«թուղթ»իս մէջ անդամ մը համարուած է
«Երկրորդ յաջորդեալ ի Յակոբայ և ի Շմա-
ւոնէ», զոր պէտք է կարդալ իբրև սխալա-
գրութիւն՝ Երրորդ, ինչպէս ունի ճշդիւ
Յայսմաւուրքը (Ա. Արաց) :

Եւսերիոս Կեսարացի չի գիտեր իր կեան-
քէն և գործունէութենէն որ և է նշմար,
ուստի նաև «թուղթ»իս մասին չունի որ և է
յիշատակութիւն : Այս պատճառաւ ալ հարկ
է կասկածով մերձենալ գրութեանս : Այս
կասկածը կ'ամբացնէ ինքնին բնադիրը, որ
կը սկսի. «Այսպէս, ասէ, ուսուցին մեզ ա-
ռաքեալքն» : Զայս նկատի առնելով Հ. Բ.

Սարգիսեան, «ակներեւ կը տեսնուի, կ'ըսէ, թէ գրուածս նոյնութեամբ Յուստոսին չէ, այլ անոր մէկ վկայութեան վրայ ետքէն յերիւրուած¹», ուստի եւ «գրուածս անվաւեր ըլլալու բնոյթ ունի. սակայն շատ հին է, մանաւանդ թէ հաւանական է, որ վաւերական յիշատակարան մը անոր իբրեւ հիմն ծառայած ըլլայ: Ասոր կոտւան է՝ ըստ իս Օրհնութիւնարէր Յուցակի կարգաւորութիւնն²»:

Այն պարագան, որ յիշեալ Յուցակը կը յիշէ գրուածքս, թոյլ կու տայ զայն «հին» նկատելու, բայց ոչ «շատ հին» եւ ոչ ալ անոր «հիմն» «վաւերական յիշատակարան մը» ենթադրել: Չկայ որ եւ է կոտւան առ այս: Գրուածքս ուչ ժամանակի յերիւրանք մըն է. անոր խմբագիրը, որ «Յովհաննէս Ոսկերեւանէ» կոչում յառաջ կը բերէ, չի կրնար է. դարէ յառաջ ըլլալ: Նա ծանօթ է «Վարդավառի տօնին», տօն մը, որ դուտ հայկական է: Եթէ այդ տօնով Այլակերպութեան տօնը նկատի ունի, զայն Երուսաղեմացիք կը տօնէին Օգոստոս ճին, որ ժամանակով չէր կրնար նոյնանալ Հայոց Վարդավառի տօնին: Իր կարգին Աղօրհնէքը եթէ հաստատուած էր Երուսաղէմ, պէտք է ունենային զայն նաեւ Յոյներն եւ Ասորիք. ուստի եւ տեղիք պիտի չունենային անոնք ամբաստանելու

¹ Սարգիսեան, Յուցակ, Բ. էջ 392:

² Անդ, էջ 1135:

Հայերը իրենց «աղօրհնէքի» եւ «Մատաղի» սովորութիւններու համար :

Գրուածքս անվաւերական մըն է, յերկու-
րուած հայ հողին վրայ, հաւանօրէն Բ. դա-
րու երկրորդ կէսին, Վարդափառի տօնին
ընկալեալ աղի եւ մատաղի օրհնութիւնն ջա-
տագովելու համար ընդդէմ Յունաց եւ
Ասորաց :

Աղօրհնէքը գիտէ Յովհաննէս Օճնեցի³
Բ. դարու առաջին կէսին. դոր կը համարի
Գրիգոր Լուսաւորչէն կարդաւորուած (նկա-
տի ունի Սահակի ընծայուած Կանոնաց
Աղապի Սահմանադրութիւնը). չի գիտեր
տակաւին Յուստոսի Թուղթը: Բայց ծա-
նօթ է այս Թուղթը կեղծ Մովսէս Խորե-
նացւոյ իր Վարդափառի ճատին մէջ, ուր կը
լիչէ «առաքելահրաման նորընծայ պատա-
րագաց աղին օրհնութիւնն» (էջ 336) : Այս
ճասր առ կանուխ Ժ. դարուն յօրինուած է :
Այս դարէն կ'երեւայ նաեւ Օրհնութիւնարեր
Յուցակին խմբագրութիւնը, ուր կը յիշուի
Թուղթս առաջին անգամ յանուանէ. այս-
պէս. «ՉՏեառնականի եւ զԱղօրհնէիցն Ս.
Յոստոս արար, որ կը չորրորդ եպիսկոպոս

³ Կանոնք Բ. «Արժան է եւ զհացն անխմոր եւ
զգինին անասլակ հանել ի սուրբ սեղանն... զի սուրբ
Լուսաւորիչն յՅօրինականէն բերեալ զայս՝ առաքելա-
րար հրաման ետ կատարել իւրոց վիճակելոցն, որպէս
եւ զԱղն օրհնութեան յազատացն զենմունս խառնել
եւ ըստ կարգի Ղեւտացւոցն ազգաւ սեպհականել զեկե-
ղեցւոյ շնորհ» . Մատենագրութիւնք, Վենետ. 1833.
էջ 25—26 :

Երուսաղէմի ի սրբոյն Յակոբայ»⁴ : Պօղոս Տարօնեցի կը գրէ . «Հայք զԱղօրհնէքն . . . ընկալան ի սուրբ հայրապետէն Հռոմայ Աստուծոյ պատարագ եւ ընծայ մատուցին եւ կերան»⁵ : Այս «սուրբ հայրապետն Հռոմայ» անշուշտ Յուստոս Երուսաղէմի հայրապետն է : Այս շիտթութիւնը տեսանք նաեւ վերագոյն (էջ 393) Կիրակոս Արեւելցւոյ Յայսմաւուրքին մէջ, ուր ամբողջ պարբերութիւն մը յառաջ կը բերուէր այս անվաւերականէն եւ կ'աւարտէր . «եւ օրհնեցին աղ, որպէս ասէ սուրբն Յոստոս, որ երբորդ եպիսկոպոս էր Հռոմայ» : Իսկ Կիրակոս Գանձակեցի ուրիշ անվաւերականի մը վրայ յեցած կը պատմէ . «Սուրբն Գրիգոր եւ Սեղբեսարոս աղ օրհնեցին . եւ ասէ սուրբն Գրիգոր ցՀրեայսն . . . անասնոցն, որք մաաշին պատարագ Աստուծոյ կամ նուէր սրբոց կամ յիշատակ ննջեցելոց, առանց օրհնութեան աղի իբրեւ զգոհ հեթանոսաց է»⁶ : Կիրակոսի ազգեցութեան տակ է Ստեփանոս Օրպելեան, որ իր Հակաճառութեան մէջ կը գրէ⁷ . «Իսկ վասն անասնոց սահմանեցին

⁴ Հայտարարում, Բ. էջ 189 :

⁵ Թուղթ առ Թէոփիստէ, Կ. Պուլիս 1752, էջ 306 : Այս գրուածքէն քաղած է Պօղոս նաեւ տողերս . «Իսկ ի նորումս այսպէս ասէ Գիրն, թէ Յակոբոս Եղբայր Տեանն նա միայն իշխէր մտանել ի սրբութիւն սրբութեանցն» . անդ էջ 178 :

⁶ Կիր. Գանձակեցի, Պատմութիւն, էջ 7 տող . վէնեարիկ : «Հրէնց» յիշատակութիւնը ենթադրել կու տայ, թէ զրոյցս իրեն հիմ ունի Սեղբեսարոսի վարքը [տես վարք՝ էջ 193] :

⁷ Կ. Պուլիս 1756, էջ 135—137 :

օրհնութիւն աղի, զի եւ նոքա մի զրկիցին ի նուիրմանէն Աստուծոյ. այլ եւ ի պէտս պատարագաց ընծայիցին մատաղ Տեանն եւ բաշխեսցին ի քաղցեալս եւ յաղքատս : Չոր եւ Յակովբոս եղբայր Տեանն, որ էր առաջին պատրիարգ յԵրուսաղէմ՝ արար զօրհնութիւնն աղի ի տօնի Վարդապետին յԱնտիոք մայրաքաղաքի. ուր եւ սեղան կանգնեալ եւ զառաջին պատարագն արարեալ ի նմին աւուր. եւ զքրիստոնէութեան անունն հաստատեալ. եւ զայս ցուցանէր Երանելին Յոստոս, որ մի էր յեօթանասնիցն : Իսկ յետ ժամանակաց զրեթէ Երեք հարիւր ամաց, յորժամ զնաց սուրբ Լուսաւորիչն Գրիգոր ի Հոռմ հանդերձ Տրդատաւ առաստուածապսակն Կոստանդիանոս, յայնժամ սուրբն Սեղբեստրոս եւ Գրիգոր այլօք Եպիսկոպոսօք նորոգեցին զօրհնութիւն աղին որպէս առաքելաւանդ պատուէր, զի յոր ինչ խառնեսցի, սրբեսցէ ի հեթանոսական սղծութեանցն. եւ կարգեցին զայս ընդ ամենայն աշխարհ : ՉՏեաննական եւ զԱզարն ո՞ սահմանեաց, որ է Հոգէհանգիտն : Ո՞չ ապաքէն հայրապետքն հետեւօղք առաքելոցն : Չորոց զկանոնեալ օրհնութիւնս աղի թարգմանեաց Երանելին Սահակ հայրապետն մեր եւ Մեսրոպը» : Գրիգոր Տաթևացի կը բաւականանայ յառաջ բերել Օրհնութիւննարեր Յուցակին տողերը ⁸ :

⁸ Գիրք Հարցմանց, Կ. Պոլիս 1729, էջ 659 :

ՁԵՌԱԳԻՐՔ

Ունիմ ձեռքիս տակ Վիեննայի Թ. 3
 Հնագիր ճաշոցը, ուր (Թղ. 248բ—249բ)
 ամբողջութեամբ զետեղուած է գրուածքս
 (W)⁹ : Ունի դայն նաեւ Վենետիկի Մխիթա-
 րեանց Թ. 303, Թղ. 305ա—306բ, որ ճա-
 սրնտիր մըն է գրուած 1220ին (V)¹⁰ : Կայ
 հոն Երկրորդ օրինակ մ'ալ Թ. 225, Թղ.
 9բ—10ա, զոր օրինակած է Հ. Ներսէս Սար-
 գիսեան 1852ին, Կարնոյ անթուական բոլոր-
 գիր ճասրնտիրէն (K)¹¹ : Կը յիշուի չոր-
 րորդ օրինակ մ'ալ Երուսաղէմի Թ. 1365 ձե-
 սագրին մէջ, որ ժԳ. դարէն է կ'ըսուի¹² :
 Հոս խորագիրն եւ սկզբնաւորութիւնն է .
 «Յոսատոսի, որ էր Գ. Եպիսկոպոս Երուսա-
 ղէմի : Ի ձեռն Յակովբայ Եղբաւր Տեառն
 լուեաց քահանայութիւնն Ղեւտական...» :
 Հ. Գ. Զարբանալեան յիշած է գրուածքս
 հետեւեալ խորագրով¹³. «Յուսատոսի Երու-
 սաղէմի Եպիսկոպոսի յաղագս նորընծայ
 պատարազին որ ի Վարդաւառին տաւնի . եւ
 յաղագս Աղաւրհնեաց» . սկզբնաւորութիւնն
 է . «Այսպէս, ասէ, ուսուցին մեզ առաքեալ-
 քրն» : Ինձ կը թուի թէ խորագիրս վերա-

⁹ Հմմտ. Հ. Յ. Տաշեան, Յուցակ հայերէն ձե-
 սագրաց Մխիթ. Մատենադարանին Վիեննայ. Վիեննա
 1895, էջ

¹⁰ Հմմտ. Հ. Բ. Սարգիսեան, Յուցակ հայերէն
 ձեւագրաց Վենետիկի Մխիթ. Մատ. Բ. էջ 1135 :

¹¹ Անդ, էջ 391 :

¹² Տ. Սաւալանեան, Յուցակ ձեւագրաց Ս. Յա-
 կոբեանց Մատենադարանի (ձեւագիր) :

¹³ Մատենադարան, Վենետիկ 1889, էջ 618 :

կադմուած է V եւ K ձեռագիրներու բազմա-
 աւթեամբ: Այս V եւ K ձեռագիրներէ ըն-
 դարձակ յառաջբերութիւններ տուած է Հ.
 Բ. Սարգիսեան իւր Յուլյակին մէջ (S), դո-
 րոնք նկատի պիտի առնեմ V եւ K համա-
 ոտագրութեամբ:

ԹՈՒՂԹ ԵՐԱՆԵԼԻՈՅՆ ՅՈՍՏՈՍԻ, ԵՐՐՈՐԳ
 ՅԵՏ ՅԱԿՈՒԲԱՅ ԵՂԲԱԻՐ ՏԵԱՌՆ ԿԱՅԵԱԼ ԵՊԻՍ-
 ԿՈՊՈՍ ՅԵՐՈՒՍԱԿԵՄ, ՅԱՂԱԳՍ ՆՈՐԸՆԾԱՅ ՊԱՏԱ-
 ՐԱԳԻՆ ՔՐԻՍՏՈՍԻ Ի ՎԱՐԳԱՎԱՌԻ ՏԱԻՆԻՆ ԵՒ ԱՂ
 ԱԻՐՀՆԵԼՈՅ

Այսպէս, ասէ, ուսուցին մեզ առաքեալ-
 քըն Տեառն յազադս վարդաւառի տաւնին,
 որ է Տաղաւարահարք ըստ Մովսէսի, եթէ
 յայտմ տաւնի փոխէին զքահանայքն ի հնումն
 5 ըստ դասակարգութեանն, յորում մտանէր
 քահանայն ի սրբութիւն սրբութեանցն: Արդ
 Յակովբոս եղբայրն Տեառն առնու ըստ ոճոյն
 Աբիայ եւ Չաքարիայ ի նա հասեալ: Չի ցայն
 վայր ոչ եւս գիտէին զնոր քահանայութիւնս,
 10 այլ հնովն վարէին: Ապա հրաման առեալ ի
 Հոգւոյն սրբոյ առաքելոցն՝ փոխել զհինն ի
 նորս եւ փոխանակ Ղեւտական քահանայու-
 թեանն՝ Քրիստոսի քահանայութիւնս:

Խորագիրը K Երանելւոյն Յուստոսի Երուսաղէմի
 եպիսկոպոսի, որ չորրորդ էր Յակոբայ եղբոր Տեառն,
 յազադս ասնի վարդաւառին ասացեալ: V թուղթ
 երանելւոյն Յոստոսի չորրորդ յետ Յակոբու եղբաւրն
 Տեառն կացեալ եպիսկոպոս յԵրուսաղէմ, յազադս
 նորընծայ պատարագին Քրիստոսի եւ վարդաւառին
 տաւնին եւ այլ աւրհնելոյ:

2 V վարդաւառին: — 6 S եթէ — սրբութեանցն
 չունի: — 7 V Յակոբոս: — W արիա V յարիայ: —
 9 V չեւ եւս: — V քահանայութիւնս: — 11 W փո-
 խեալ զըհինն:

Նոյնպէս հրաման ասեալ սուրբ ասա-
 քեալքն ի Հոգւոյն սրբոյ, (զի) ի նոյն տան 15
 ասեալ գուարակս եւ նոխաղս եւ գառինս՝
 յաղեսցեն աղիւ աւրհնութեամբ, կարդալով
 ի վերայ նորա զՀայր եւ զՈրդի եւ զՀոգին
 սուրբ, ըստ Հնոյ Կաակին որ ասէ, թէ Յա-
 մենայն գոհս ձեր աղ աւրհնութեան խառ- 20
 նեսցի եւ աղ մատուցի յընծայս ձեր: Քանզի
 ա՛ն մարմին Քրիստոս ի հոգոյ եւ փոխեաց
 զհաւատացեալս յիւր բնութիւնն աղիւն սրբ-
 րութեան: Եւ հաստատեցաւ մեզ աղն ի
 բժշկութիւն եթէ նեխութեան եւ եթէ մե- 25
 գաց մերոյ: Ջի յորժամ կամեսցի աւձն մեր-
 ձենալ եւ խածանել զմեզ, ոչ կարացեալ
 խոյտատակեսցի յազէ լուսոյն եւ մի կարաս-
 ցէ ուտել զհրամայեալս ի Քրիստոս, որպէս
 եկեր ի հնումն:

30

Արդ զայս ասաց սուրբն Յոսատոս, որ
 ականատես եւ սպասաւոր էր սուրբ ասա-
 քելոցն, երբսրդ յաջորդեալ ի Յակովբոյ

16 V բահանայիցն զՔրիստոսի բահանայու-
 թիւնս. եւ այնպէս հ. ա. ի Հոգւոյն սրբոյն ասա-
 քելոցն ի նոր տանիս ասնուլ: — 17 W աղեսցեն.
 V յաղեսցին: — V աղիւն աւրհնութեան: — 19 V
 գասուրբ հոգին: — 20 V ընդ ամենայն գոհս: —
 21 V աւրհնութեան մատուցի եւ խառնեսցի յընծայս:
 W յընձա: — 22 V քրիստոս մարմին: — 23 V բնու-
 թիւն աղին: — 24 V ի մեզ: — 25 W ի անընթեռնի.
 V որ է: — V շունի եթէ... եւ եթէ: — 26 W (է)թէ
 ... (է) եթէ մեզաց մ(երոյ) անընթեռնի: S շարու-
 փակութիւնը մինչեւ Արդ յառաջ չէ բերած:

27 W յորժամ կ(ամեսցի աւձ)ն մեր(ձենալ եւ
 խած)անել զմեզ անընթեռնի: — 28 W (խ)ոյտա-
 տակ(եսցի յազէ լ)ուսոյն եւ մի անընթեռնի: — 31 V
 սուրբ շունի: — 33 V եւ (երկրորդ): WV երկրորդ:

եւ ի Շմաւոնէ զեպիսկոպոսութիւնն . եթէ
 35 Յակովբոս եղբայր Տեառն եւ առաքեալքն
 կանգնեցին սեղան յաւուր Վարդափառի
 տանին, զի ցայն վայր չեւ եւս էր քրիստո-
 սական մարմինն պատարագեալ ի վերայ սե-
 40 դանոյն: Արդ եղբայրն Տեառն հրաման ա-
 սեալ ի Հոգւոյն սրբոյ մատուցանել զպատա-
 րագն Քրիստոսի: Յայնժամ տեսին առա-
 քեալքն աղաւնակերպ իջմամբ զՀոգին սուրբ
 ի վերայ նորա: Զի ի Վարդափառի տանին
 մատուցաւ պատարագ զառաջինն . եւ այն
 45 ամբ եղև սկիզբն ուխտից եւ պատարագաց
 եւ սրբոյ սեղանոյ Տեառն եւ Աղ աւրհնելոյ,
 սրպէս Քրիստոս ցաշակերտսն ասէր. Դուք
 էք աղ երկրի: Քանզի Քրիստոս աւրհնէ զազն
 բերանով քահանային եւ Հոգին սուրբ . ասէ
 50 Յովհանն Ոսկերեբան, եթէ ի պատարագն եւ
 յազն եւ յամենայն ընծայսն առ հասարակ
 իջանելով սուրբ Հոգին՝ սրբէ զպատարագն
 ի ձեռն քահանային:

Եւ մեր ընկալեալ հաւատով փառս ի վեր
 55 ստաքեսցուք Հաւր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն
 սրբոյ . այժմ եւ միշտ եւ յաւիտեանս:

35 V զեպիսկոպոսութիւնն . . . Յակովբոս . շիֆ եղ-
 բայր Տեառն: — 37 W չէր V չեւ եւս էր: — 39 V
 սեղանոյ: — 41 V Քրիստոս W ժ(ամ) անընթեանի: —
 42 V ա . Տեառն W ըղհոգի: — 44 V շիֆ զառաջինն:
 — 45 V տօնից եւ ուխտից: — 47 V սրպէս եւ ասէ . . .
 շիֆ ասէր: — 49 V եւ ասէ երանելին եթէ: — 51 W
 ընծայսն: — 54 V հաւատովք V վերառաքեսցուք:

Գիւնն՝ զ Փր. 2.—.

<< Ազգային գրադարան

ՄԲ ԿԳ

NL0030564

